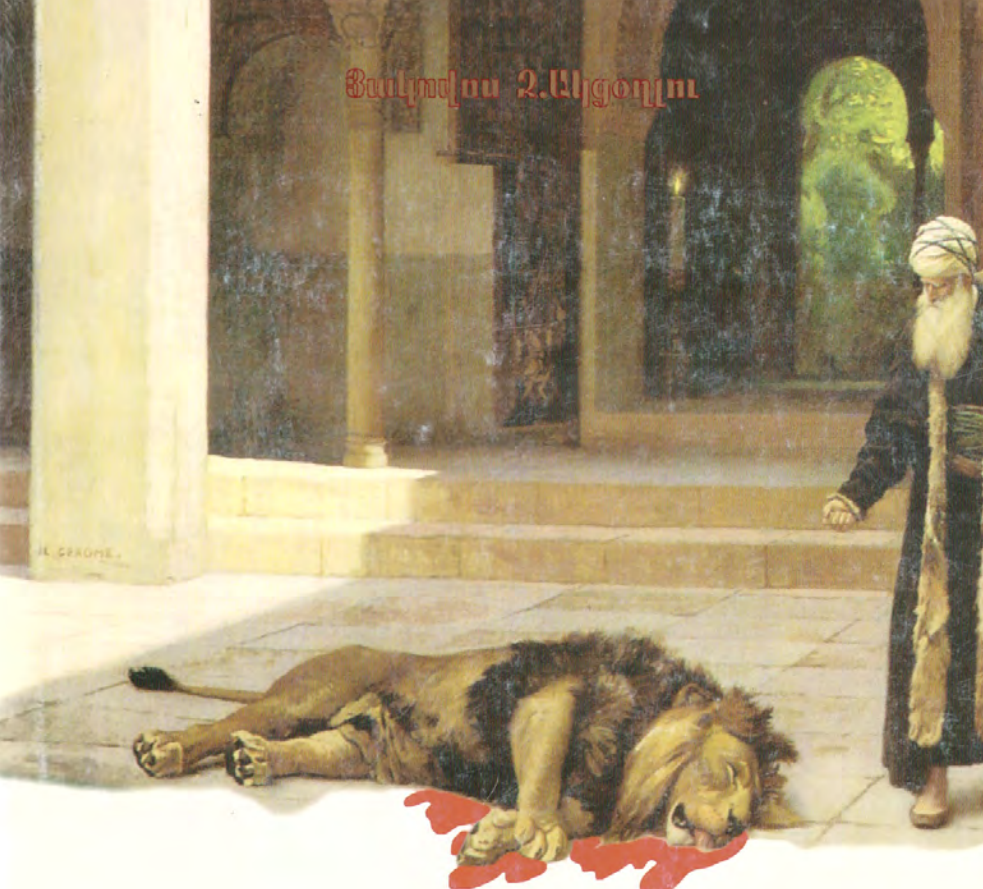

Յակովոս 2.ԱՆԿՈՂՈՒ

Անիծված առյուծի բնաջնջումը

Մեր Անատոլիայի
հեղենականության
մեթոդավորված
բնաջնջման
գործընթացի
իրար հաջորդող
փուլերը

9(47.925)
3-25

Յակովոս Զ.Ակցոլլու

Անիծված առյուծի բնաջնջումը

Մեր Անատոլիայի հելլենականության մեթոդավորված
բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը

4148

Երևան
Ճարտարագետ
2007

ՀՏԴ- 93/99 : 941(479.25)
ԳՄՂ- 63.3+63.3(2Հ)
Յ-254

Յակովոս Զ.Ակցողլու

Յ-254 Անիժված առյուծի բնաջնջումը: Մենագրություն.- Եր.: Ծարտարագետ, 2007.- 152էջ:

Արիսիվային հարուստ նյութերի օգնությամբ գրված փաստավավերագրային գրքում ներկայացված է 19-20-րդ դարերի ընթացքում Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունների կողմից երկրի ազգային փոքրամասնությունների (հույների, հայերի և այլոց) նկատմամբ կիրառված «սպիտակ» ջարդի բաղադրականությունը: Գրքում փաստավավերագրային անդրադարձ կա նաև նույն ժամանակաշրջանում բուրբակյան կառավարությունների կողմից հայերի նկատմամբ կիրառված «կարմիր» ջարդին:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և առհասարակ պատմությանը հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

Հունարենից թարգմանությունը՝	Լիլիթ Վարդանյանի
Խմբագիր՝	Սիմոն Գրքաշարյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Հասմիկ Պետրոսյան

Արգելվում է գրքի բովանդակության արտատպումը, բազմացումը՝ ամբողջական, մասամբ կամ համառոտ, կամ ոչ բառացի թարգմանության դեպքում հավելագրումը կամ վերափոխումը ամեն կերպ՝ մեքենայական, էլեկտրոնային, լուսապատճենահանման, ձայնագրական և այլն, առանց հեղինակի նախնական գրավոր թույլտվության: Օրենք 2121/1993 և Սիջազգային Իրավունքի կանոններ, որոնք գործում են Հունաստանում:

Գրքի առջևի կազմի նկարը՝

Ֆրանսիացի արևելագետ, քանդակագործ, նկարիչ, Արվեստի դպրոցի պրոֆեսոր՝ Ժան Լեոն Ժերոմի յուղաներկ աշխատանքը (Vésoul, Haute-Saône 11.5.1824 – Փարիզ 10.01.1904), «Ատեյի [կամ Անիժված] առյուծ» վերնագրով (Le Lion Maudit), 80 × 65.5 սմ չափերով:

Գրքի ետևի կազմի նկարը՝

Դիպլոմը, որ տվել է սինդիկատը հունական ապրանքների առևտրական արգելքին (բոյկոտին) մասնակցող մոտավորապես 1900-ականներին:

Յ $\frac{0503000000}{0139(01)07}$ 2007թ.

ԳՄՂ- 63.3+63.3(2Հ)

ISBN 978-99941-66-06-0

© Յակովոս Զ.Ակցողլու 2007թ.

*Լավ կյանքի ճանապարհի ուղեցույցներին՝
Նեոկլիս Մարրիսին,
Չաֆեր Տոպրակին,
Յանիս Ալեքսանդրոպոլոսին*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան

Ներածություն

Վերակառուցման փորձերը 19-րդ դարի ընթացքում

Ժամանակաշրջանի գաղափարախոսական հոսանքները

- «Օսմանիզմ» (Osmanlılık)
- «Պանիսլամիզմ» (İttihād-ı İslâm)
- «Պանթուրանիզմ» (Turancılık)
- «Թյուրքիզմ» (Türkçülük)

Ընդդիմադիր ուժերի երևան գալը

-Երիտասարդ օսմանցիներ (Genç Osmanlılar). Երիտթուրքերի գաղափարախոսական նախահայրերը:

-Երիտթուրքեր (Jön Türk)՝ ընդդիմությունից դեպի պետական հեղաշրջում՝ ընդդեմ ռազմական կորպորացիայի և օտարավախության:

Գերմանական ֆալտը մերթափանցում է «քնած դշտմի» Արևելք: Մուսուլմանաթուրքական բուրժուական դասի առաջացման բեղմնավորումը:

Դեպի Բալկանա-օսմանյան պատերազմ (Առաջին Բալկանյան [պատերազմ], 1912-1913)՝ Երիտթուրքերի բռնապետության ճանապարհը և արյունահեղության առաջին փուլը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմ. սպիտակ ջարդ կամ արյունահեղության երկրորդ փուլը

Մուղղաթի զինադադարից դեպի Մուդանիայի զինադադար և Լոզանի պայմանագիր. արտաքսում՝ առանց զինադադարի: Արյունահեղության երրորդ փուլը և մեծ արտագաղթը

«Հյուրիեթից» (Hürriyet*) դեպի «Հումիյուրիեթ» (Cumhûriyyet*), (ուր սակայն, ինչպես «չումիյուրը» (cumhûr*), այնպես էլ «հյուրիեթը» (hürriyet) դարձյալ բացակայում են) և արյունահեղության չորրորդ փուլը.

Վերջաբան

Հավելվածներ

* Աստղանիշով նշումները թարգմանիչինն են:

* Hürriyet-ազատություն

* Cumhûriyyet-ժողովրդավարություն

* cumhûr- ժողովուրդ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Քառասուն տարի է անցել 1964թ. գարնանից, որը թուրքական անօրինությունը աշուն դարձրեց Կ.Պոլսի հունական բնակչության համար¹: Հույն բնակիչների վտարման չափը հանգեցրեց բնակչության այնպիսի նշանակալի «հունաթափության», ինչպիսին Անատոլիայի հունական տարրը չէր տեսել Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից հետո, քանի որ դրա ուղղակի հետևանքը եղավ ավելի քան կրկնակի քանակով հայրենակիցների՝ արտաքսվող հույների ազգականների հարկադրված արտագաղթը²: Նույն մարդը՝ Մուսթաֆա Իսմեթ Ինոնուն (Mustafa İsmet İnönü), որը 1923թ., որպես Անկարայի Արտաքին գործոց նախարար³, հաջողեց արմատախիլ անել հույն բնակչության մեծագույն զանգվածը Թրակիայի և Անատոլիայի՝ դարերով բնակեցված իրենց նախնիների հողից, և դարձյալ՝ քառասունվեկ տարի անց, հանդիսանալով Թուրքիայի վարչապետ, մորից հաջողեց վերջին ու ամենաժանր հարվածը հասցնել երկրում մնացած հույներին:

Միևնույն ժամանակ թուրքական կառավարությունը գերադառնի որոշում կայացրեց, որը հետագայում այլ գաղտնի հրամանագրերով լրացվեց, ուղղված արտաքսվողների և մրանց հետևելու հարկադրված (օրինակ՝ ընտանեկան կապերից ելնելով) թուրքահպատակ ազգականների տնտեսական բնաջնջմանը՝ հիմնականում գույքի բռնագրավմանը:

Այս երկու միջոցառումները ականա հիշեցնում են դրանց նախորդած իրադարձությունները, որոնք տեղի էին ունեցել անցած վեց տասնամյակների ընթացքում, - և անկասկած ներառվում են օսմանյան պետության և մրա ժառանգորդ թուրքական պետության մեթոդների մեջ, որպեսզի «վերջնական լուծում» մշակեն իրենց տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների խնդրի համար:

¹ Աշխատությունը գրվել է 1964թ. արտաքսման 40-ամյակի հիշատակին կազմակերպված Հունաստանի՝ կոնստանդնուպոլսեցիների միջոցառումների առիթով:

² Այստեղ պետք է նշել, որ հունահպատակ էին համարվում նաև այն բնիկ կոնստանդնուպոլսեցիները, որոնք անցյալում ստացել էին հունական հպատակություն:

³ Մուսթաֆա Իսմեթ Ինյունյուի 1963թ. դեկտեմբերի 25-ից 1965թ. փետրվարի 20-ի տասներորդ Կառավարությունը:

1964թ. արտաքսումները առանձնակի դեպք կամ հակազդեցություն չեն (ինչպես գրում են ոմանք)⁴ կապված լույս հունա-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հետ⁵:

Սրանք ներդասվում են պաշտոնական թուրքական պետության կողմից ընդունված ավելի լայն որոշման սահմաններում՝ մաքրագերծելու երկրում մնացած փոքրամասնություն կազմող բնակչությունը, որն ապրում էր երկրի տարածքում: Որոշումը հանդիսանում էր նրանց կազմալուծման /տարրալուծման (azınlık eritme programı) ծրագրի մի մասը, որին հետևողականորեն հետամուտ եղան բոլոր թուրքական կառավարությունները:

Թրակիայի և Անատոլիայի հույների դեպքում անողոր իսլամացումը սկսվում է 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի վերջում և շարունակվում է օսմանյան կայսրության վերջին ժամանակաշրջանի ամբողջ ընթացքում՝ երկրի քաղաքական բեմի գլխավոր դերակատար երիտթուրքների կողմից: Թուրքական Ազգային մեծ Ժողովի կազմավորումից և քիչ անց օսմանյան պետության ժառանգորդ՝ թուրքական պետության հիմնադրումից հետո բնաջնջման «ազգային պարտականությունը» ստանձնում են Ազգային Դաշինքով (Misâk-ı Milli) երդվյալ ազգայնականները⁶: Հետագա տասնամյակներին, երբ արաբությունը միջավայրի դեմքերը բնականորեն նուսրանում են, գործի ավարտը ժառանգում են նրանց հաջորդողները, որոնք և կշարունակեն այն, վստահաբար ոչ մույն ուժգնությամբ, քանի որ Թուրքիայում հույների և հայրենակիցների թիվը արդեն ռոբերգականորեն պակասել էր:

Կարող ենք որոշակիորեն նշել, որ բռնագաղթեցման գործընթացը զարգանում է հաջորդական փուլերով, որոնք կարելի է ժամանակի տեսակետից առնչել պատմական կարևոր իրադարձությունների հետ, որ տեղի են ունենում նշված ժամանակաշրջանում օսմանյան և հետագայում թուրքական պետության մեջ:

Առաջինը սկսվում է երիտթուրքների կատարած հեղաշրջման հաջողությունից հետո և շարունակվում մինչև Բալկանյան պատերազմի սկիզբը (1912-13): Երկրորդը, որի ընթացքում արտաքսումները համակարգված բնույթ են ստանում և տասնակնում, համընթաց է այն տարիներին, երբ օսմանյան պետությունը մասնակցում է Առաջին համաշխարհային պատերազմին: Երրորդը սկսվում է զինադադարի տարեթվից (1918), երբ ազգայնականների (տե՛ս Երիտթուրքների) ուժերը միավորվում են տարածքային մասնատման վտանգին դիմակայելու նպատակով, և ավարտ-

վում է Լոզանի Պայմանագրի ստորագրումից հետո Անատոլիայի հույների հարկադիր մեկնումով, ինչպես նաև Թրակիայի մի մասի՝ թուրքական պետությանը փոխանցումով: Ի վերջո, չորրորդ և վերջին փուլը սկսվում է թուրքական պետության հիմնադրումով և շարունակվում է ամբողջ 20-րդ դարի ընթացքում՝ նախորդներում գործադրված կարգով և չափերով Կ.Պոլսում մնացած և Իմվլոս ու Տենեդոս կղզիների հունական բնակչության հանդեպ:

Դիտարկելով 1964թ. արտաքսումները և դրանց հետևանքները⁶ այս տեսանկյունից, ներկա աշխատանքը, այնուամենայնիվ, չի կենտրոնացնում դրանց վրա, այլ՝ արտաքսման առաջին երեք փուլերի վրա: Փորձում է ներկայացնել այն դրապատմությունները և պայմանները, որոնք ստեղծվեցին և ուղղորդեցին մաքրագերծման որոշումն ընդունելուն, այն մեթոդները, որոնք կիրառվեցին ակնկալված նպատակին հասնելու համար, այն դեմքերը, ովքեր այդ գործընթացի գլխավոր դերակատարներն էին և, ի վերջո, ցույց տալ գլխավոր դերակատարների նույնությունը՝ առաջին փուլի ընթացքում որպես երիտթուրքեր և որպես քննալականներ՝ հետագայում:

Մինչև մեր օրերը թուրքական պետությունը կտրականապես հրաժարվում է ընդունել, որ օսմանյան կայսրության վերջին շրջանում և հետագայում՝ թուրքական պետության հիմնադրման ընթացքում և սրանից հետո, իրագործվեցին ազգային մաքրագերծումներ՝ ի վնաս Անատոլիայի ոչմուսուլմանական բնակչությունների (սակայն չմոռանա՞նք նաև մուսուլմանական ոչթուրք բնակչությունը):

Մինչդեռ վերջին տարիների ընթացքում Էգեյականի մյուս ափին մույնպես հետաքրքիր աշխատություններ են հրատարակվում՝ պատմաբան-հետազոտողների, ուսումնասիրողների և անգամ համալսարանական դասախոսների կողմից, որոնք անուղակիորեն (իսկ երբեմն էլ ուղղակիորեն) են վերաբերվում այս խնդրին: Այսինքն, հետազոտում են հարակից թեմաներ և ի հայտ են բերում նոր տվյալներ, որոնք, միայնակ լրացնելով նպատակը են պատմական իրադրության առավել ամբողջական պատկերացմանը: Սրանցից մի քանիսը հակված են ընդունել օսմանյան/թուրքական պետության մեղավորությունը:

Տասնամյակներից ի վեր իրադարձությունների ժխտումը և փոքրամասնությունների հանդեպ խտրականության քաղաքականության շարունակումը, ըստ երևույթին, ոչ միայն չլուծեցին այն մեղքին խնդիրները, որոնք տանջում են թուրքական հասարակությանը, և որոնք Թուրքիայի տարած-

⁴ Տվյալ դեպքում Կիպրոսի հարցի հետ կապված:

⁵ Սրանց մեծամասնությունը սերում է երիտթուրքների քաղաքական-գաղափարական միջավայրից, որոնք Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Զինադադարի ժամանակաշրջանից մինչև Մեծ Թուրքական Ազգային Ժողովի ստեղծումը սկսում են «այլափոխվել» և ի վերջո հետևում են թուրքական ազգայնամոլության նոր արտահայտությանը՝ արաբությունից:

⁶ Կոնստանդնուպոլսի և Իմվլոս ու Տենեդոս կղզիների հունական բնակչության դեմ կատարված ահաբեկությունները-այսինքն չորրորդ փուլի ընթացքում, -որոնք դրսևորվում են ամեն անգամ տարբեր պատրվակներով և «պատճառներով», սակայն որոնց ընթացքում գործածվում են մույն արտաքսման մեթոդները և որոնք ուղղված են մույն նպատակի, չեն կարող հետևում են թուրքական պետության ուսումնասիրության շրջանակներում:

քում բնակվող այլազգի բնակչությունների ազգային պահանջների արդյունք են, այլև չնպաստեցին երկրում ժողովրդավարության առաջընթացին, ինչպես նաև՝ հարևան երկրների ժողովուրդների հետ անկեղծ հարաբերությունների և վստահության ստեղծմանը:

Հետաքրքրությամբ հետևում ենք արվող առաջին մակարդակի վրա բուլոյ ջանքերին, մեր օրերում հաղթահարվեն որոշ խոչընդոտներ ու տաքուներ օսմանյան և աթաթյուրքական անցյալի ժառանգությունից, և որպեսզի երկրի համար բացվի դեպի Արևմուտք տանող ճանապարհը:

Սակայն հիմնական խնդիրը՝ իշխանության կառուցվածքի, իշխանություն-հասարակություն, պետություն-քաղաքացի (ինչպես թուրք՝ այսպես էլ այլազգի) հարաբերությունը, դեռևս մնում է չլուծված: Մա է, որ խաղաղասանության պայմաններ է ստեղծում թուրքական հասարակության անդամների հարաբերություններում՝ այդպիսով պահպանելով ազգային (հակառակ երևույթներին), ինչպես նաև կրոնական ստերեոտիպերը:

Բոլորի հույան այն է, որ այս փորձերը շարունակվեն և էական արդյունքներ տան, որպեսզի ապագայի պատմարանը դրանք չգրանցի այս անգամ որպես թուրքական Թանզիմաթ, և որպեսզի սուլթան Սելիմ III-ի⁷ տեսիլքը դադարի սավառնել երկրի քաղաքական կյանքի վրայով:

Կատարված ամօրինության ընդունումն ու պարտադիր պատմական ներդրությունը, մեր կարծիքով, պետք է ներառվեն այս ջանքերի շրջանակներում: Կարող է չսպաստեն մոռացումը, -ինչը միշտ հետաքրքրում է ոճրագործին, - սակայն կնպաստեն սկիզբ դնելու հարևան ժողովուրդների միջև դեպի բաղձալի, անկեղծ բարեկամություն տանող ճանապարհին:

Մա բարոյական պարտք է ինչպես թուրք ժողովրդի հանդեպ, -որն այսպիսով կթեքանա այս մեղադրադրույթից, - այնպես էլ բոլոր նրանց հանդեպ, ովքեր ենթարկվեցին այս ոճրագործություններին ու, դրանց հետևանքներին, զոհերի ու նրանց հետագա սերունդների հանդեպ, որոնք այսպես զոհն են կարող են ներել: Պարտք է հանդիսանում նաև միջազգային հասարակության հանդեպ, որը կարող է սա դիտել որպես հարևան երկրի միտումներում անկեղծության առաջին օրինակ:

⁷ Սուլթան Սելիմ III-ը դարձավ օսմանյան կայսրությունում բարեփոխումներ անցկացնելու իր ջանքերի գոհը՝ Ֆրանսիական Հեղափոխության Ordre Nouveau* -ի ոգով ներշնչված: Այս փորձը՝ օսմանյան պատմության մեջ հայտնի որպես «Նոր Կարգի բարեփոխումների ձեռնարկում» (Nizâm-ı Cedid Islahat Harekâtı), առաջացրեց ենթերևութի ու ուլեմայի (այսինքն ժամանակակից զինվորական բյուրոկրատիայի) հակազդեցությունը, որին հաջորդեց նրան գահընկեց անել և կարճ ժամանակ անց սպանել:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Պարտք է իրավունքիս մասին խոսելը»:
Էվրիպիդես, «Իֆիգենիան Ալիսում»

Օսմանյան պետությունն իր գոյության ուշ շրջանում (19-րդ և 20-րդ դդ.) ազգային փոքրամասնությունների ներկայությունն ընկալեց որպես եվրոպական պետությունների միջամտության մի ձեռք, որը փորձում էր խեղդել Թուրքիային: Այս տեսակետն օգտագործվեց երիտթուրքերի կողմից, - որպես նրանց ձևական փաստարկներից մեկը, - զտարյուն ազգային պետություն ստեղծելու նրանց փորձում՝ արմատախիլ անելով ոչմուսուլմանական բնակչություններին իրենց նախնիների հողից⁸:

Ոչմուսուլմանական (ազգային) փոքրամասնությունների ներկայությունը սկսում է ընկալվել պետության կողմից որպես «խնդիր», երբ օսմանյան կայսրությունը մտնում է իր անկումային փուլը և հատկապես 19-րդ դարի ընթացքում, երբ թևակոխում է իր գոյության վերջին շրջանը:

Պատմական իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունենում այս հարյուրամյակի ընթացքում, Օսմանյան պետությանը ավելի են մոտեցնում իր վախճանին և նպաստում են պատմական բեմահարթակի վրա այն ուժերի հայտնվելուն, որոնք կառաջացնեն գաղափարական անցումը իսլամակենտրոն օսմանյան հասարակության կազմավորումից դեպի ազգայնակենտրոն թուրքական կառուցվածք: Այնուամենայնիվ, հասարակական կազմի հիմնական էությունը չի փոխվում այնքան ժամանակ, որքան այն մնում է բազմազգ. գերիշխող կրոնի (իսլամ) փուլից անցնում ենք գերիշխող ազգի (թուրք) փուլը:

Բալկանյան ազգերի հեղափոխական ապստամբությունների հաջողությունը, ռազմաճակատներում թուրքական շարունակական կորուստները և դրանց հետևանքով՝ տարածքային աստիճանական նվազումը, տարածքային կենտրոնախույս ուժերին հսկելու կենտրոնական կառավարության

⁸ Այս տեսակետը վերարտադրվում է (պաշտոնապես) և՛ մեր օրերում՝ Աթաթյուրքիզմի գաղափարախոսությունն արտահայտող շրջանակների կողմից (տե՛ս ներքևում): Այն ներկայացնող բնորոշ աշխատություններից մեկը պատկանում է թուրքակիպրացի ծագումով դասախոս Սոնյել Ռ. Սալահիի գրչին՝ Sonyel Salâhi R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993), որը իրատարակվեց Թուրքական Պատմության Հիմնադրամի կողմից (Türk Tarih Kurumu): Սրանում Սոնյելը պնդում է, թե ինչպես օսմանյան կայսրության անկումը, այնպես էլ նրա մասնատումը եղավ հույն, հայ և հրեա փոքրամասնությունների ներկայության և գործունեության արդյունք:

թուլությունը և դրա հետևանքով կենտրոնական զանգվածների եկամուտների կորուստն ու (ռազմական և վարչական) իշխանության կենտրոնացումը տեղական մակարդակի վրա, ավանդաբար իշխող զինվորական դասի (askeri) տկարացումը՝ արևմտյան չափանիշներով կողմնորոշված բյուրոկրատ (meâmir) նոր դասակարգի վերելքի հետևանքով, կառավարության անկայունությունը և ֆինանսական դժվարություններն այն հիմնական տարրերն են, որոնցից բաղկացած է Օսմանյան պետության նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին կեսին:

Օսմանյան տնտեսության «քաղվելը» դեպի համաշխարհային տնտեսություն այն կերպ, ինչպես դա կատարվեց (կապիտուլյացիայի պայմանագրերի նորոգում, ազատ առևտրի պայմանագրեր և այլն.),⁹ գուցողված կայսրության կարևորագույն արտադրական ճյուղի՝ գյուղատնտեսության նկատմամբ էապես անփոխյթ վերաբերմունքին, հաջորդող տարիների ընթացքում Օսմանյան պետությանը գցեց արևմտաեվրոպական երկրների տնտեսություններից կախման մեջ: Դրիմի պատերազմի ավարտից հետո բյուջեի գրեթե մշտական պակասորդը կփակվի Եվրոպական երկրներից վերցրած վարկերով: Գյուղատնտեսությունը առանց անհրաժեշտ դրամագլխի, տեխնիկական գիտելիքների և ժամանակակից սարքավորումների, այսինքն արտադրության աճը ապահովող նախապայմանների, թերաճում է նպաստելու պետության աճող դրամական պահանջների բավարարմանը: Առևտրական պայմանագրերը թույլ չեն տալիս պետությանը ավելացնել ներմուծվող ապրանքների հարկերը, որպեսզի այս կերպով ավելացնի իր եկամուտը և պաշտպանի նույնատեսակ տեղական արտադրությունը: Նույնը կատարվում է նաև արտահանվող ապրանքների հետ: Թույլ կազմակերպված արդյունաբերական արտադրությունը, որը հիմնականում սահմանափակվում է գյուղատնտեսությունից և անասնապահությունից ստացված հումքի մշակումով, չնայած այն ջանքերին, որոնք կարվեն նրա ամրապնդման համար, վերջ ի վերջո կզիջի Արևմուտքից ներմուծվող ապրանքների հետ մրցակցությանը (զների և որակի տեսակետից):

Եվրոպական երկրներից կախվածությունը տարածվում է մինչև ռազմական քնազավառ, որը ամենից զգալուն է օսմանյան (ինչպես նաև նրա ժառանգորդ թուրքական) պետության համար: Որպես անկման հիմնական բաղադրիչ-պատճառ համարվող կազմալուծումը և եվրոպական ուժերի հետ համեմատած նոր ռազմավարական մեթոդների և միջոցների զարգացմանը տեղեկանալու դանդաղկոտությունը կստիպեն օսմանցիներին դարձյալ շրջվել դեպի Արևմուտք և այնտեղ փնտրել տեխնիկական գիտե-

լիքներ և միջոցներ, որոնք կապահովեին կայսրության ռազմական հզորության վերակենդանացումը: Մպառազինության պատվերները, օտար ռազմական պատվիրակությունների ներկայությունը՝ բանակի, նավատորմի և հետազայում ոստիկանության ուժերի վերակառուցման նպատակով, օսմանցի սպաների առաքումը Եվրոպայի զինվորական ուսումնաբաններ և ռազմական արդյունաբերության սահմանափակումը՝ դեպի բանակի տարական կարիքների արտադրություն (հանդերձանք, վառող, պիտույքներ և այլն.) սեղմեցին և ոչ թե թուլացրեցին Եվրոպայից կախվածության կապերը:

Այսպիսով, անկման ճանապարհը կողեկցվի երկրի ներքին հարցերին եվրոպական պետությունների միջամտությամբ, առաջնորդվելով այն ձևական պատճառներով, որոնք փնտրում էին նրանք, որպեսզի միջամտեն իրենց համար կենսական Բալկանների, ինչպես և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի տարածքում, իհարկե, իրենց շահերի գերադասության սկզբունքով:

Գործոնը, որ չպետք է անուշադրության մատնվի այս ժամանակաշրջանը հետազոտողի կողմից, ազատագրական շարժումներն են, և այն անհամապատասխան, որը նկատվում է պետության տարբեր շրջաններում ազգային փոքրամասնությունների միջև (որոնք շատ դեպքերում կազմում են տեղական բնակչության մեծամասնությունը, օրինակ՝ արաբական զավառները, Կրետեն և այլն): Այս գործոնը նույնպես կօգտագործվի ճնշումներ գործադրելու նպատակով, որոնք ծառայում էին եվրոպական պետությունների արտաքին քաղաքականության ծրագրին՝ «Արևելյան Հարց» հասկացության շրջանակներում:

Կարևոր նշանակություն ունի այն դիտարկումը, որ 19-ից 20-րդ դարի անցումային շրջանում թևակոխում ենք Օսմանյան պետության քաղաքիչ, կառուցվածքային տարրերի ձևափոխման մի շրջան, որը կտանի կրոնականից դեպի ազգային պետություն, և որը կհենվի զարգացող մուսուլմանական բուրժուական դասակարգի, - որի ազգային (թուրքական) հատկությունները կամրապնդվեն պետական միջամտությամբ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի ավարտից հետո, - և ոչ թե արդեն գոյություն ունեցող ոչմուսուլմանական դասակարգի վրա: Այս բանին վճռականորեն նպաստում են չորս հիմնական գործոն.

ա) Ենշտված ասիական հատկանիշների տեղի տուլթան Մահմուդ II-ի (Mahmud II) (1784-1839/1808-1839) միապետության ժամանակաշրջանից ավատական տիպի կառույցների և հաստատությունների աստիճանական փլուզումը և դեպի կապիտալիստական տնտեսություն անցումը¹⁰:

⁹ Օսմանյան տնտեսության՝ համաշխարհային տնտեսության մուտքի և ինտեգրման մասին, տե՛ս Keyder Çağlar, Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi, գլուխ. İktisadî İlişkiler աշխատություն *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (T.C.T.A.)*, հատոր. 3, Ստամբուլ 1985, էջ. 642-652 և Pamuk Şevket, *Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı*, գլուխ. İktisadî Yapı T.C.T.A., հատոր 3, էջ. 718-723.

¹⁰ Ավատատիրական համակարգը կազմում էր մինչ այդ օսմանյան տնտեսության ողնաշարը: Նրա աստիճանական փլուզման փաստը՝ առևտրական համաձայնագրերի հետ համատեղ, որոնք սկսում են ստորագրվել եվրոպական երկրների հետ Մահմուդ II սուլթանի ժամանակաշրջանից սկսած (կապիտուլյացիոն պայ-

- բ) Միջին մուսուլմանական դասակարգի իշխանության գլուխ բարձրանալը (պետական վարչություն), - ոչ անպայման արիստոկրատ ծագումի, Թանզիմաթի երկրորդ սերունդը, որ ստանձնում է Օսմանյան պետության կազմակերպման համար կարևոր՝ բյուրոկրատիայի ոլորտը, որ ավանդաբար վայելում էին սուլթանի հովանավորյալները՝ պալատականների էլիտը (nâzî), որը հիմնականում սերում էր գինվորական (Askerî) դասից և որը հետագա տարիների ընթացքում կդառնա գերիշխող դասակարգ¹¹:
- գ) Վերակազմակերպման ժամանակաշրջան բնակիչները հետո իշխանության կենտրոնի տեղափոխումը պալատից Բարձր Դուռ (Bâb-ı Âlî);
- դ) Երիտասարդ Օսմանցիների (Genç Osmanlılar) գաղափարախոսական հոսանքի առկայությունը, - Օսմանի Տան պատմության մեջ առաջին անգամ, - հանդիսանում է ձևավորված ընդդիմություն՝ սուլթանի քաղաքականությանն ու ընտրություններին և շրջվում է, մյուսների հետ մեկտեղ, նաև ավանդական օսմանյան արիստոկրատիայի և հովանավորության դեմ, որը գերիշխելով պալատում և ժամանակաշրջանի քաղաքական մտքի մեջ, ներմուծում է նոր հասկացություններ, որոնք հիմք են ստեղծում բուրժուական ազգային գաղափարախոսության կազմավորման համար;
- ե) Գերմանական շագմական պատվիրակության հետզհետե աճող ազդեցությունը՝ գերմանական «Գրոն դեպի Արևելք» (Drang Nach Osten) արտաքին առաքելության շրջանակներում, որը 19-րդ դարի վերջին տասնամյակից ձեռնարկում էր հարատև տնտեսական և քաղաքական ներքախմբում Օսմանյան պետության մեջ և այսպիսով նպաստում էր մուսուլմանական բուրժուական դասակարգի կազմավորմանը¹²:

մանագրերի նորոգում), խթանում է եվրոպական երկրների հետ առևտրական հարաբերությունների զարգացումը և որպես հետևանք՝ հետագա տարիների ընթացքում տնտեսական հզորության մեծ մասի փոխանցումը մուսուլմանների ձեռքից կայսրության ոչմուսուլման հպատակների ձեռքը, որոնք գործունեություն են ծավալում արտաքին առևտրի ոլորտում:

¹¹ Պրոֆեսոր Կարպատը սահմանում է այս դասակարգի երևան գալը 19-րդ դարի ընթացքում, որպես արդյունք, բացի այլ նպաստող գործոններից, նաև ժամանակաշրջանի տնտեսական ձևափոխման, այսինքն ավանդականորեն կազմակերպված տնտեսությունից անցման դեպի ազատ շուկա և վաղաժամ կապիտալիստական տնտեսության (այն ժամանակաշրջանի Օսմանյան պետության համար): Այդ մասին տե՛ս՝ Karpat, Kemal H., «The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, (I.J.M.E.S.), հատոր 3, Դեմբրիջ 1972, էջ. 259-261:

¹² Գերմանիային կողմնակից մուսուլմանական բուրժուական դասակարգի առաջացումը կծառայեր տարածաշրջանում գերմանական տնտեսական շահերին՝ մրցակից երկրներ Անգլիային և Ֆրանսիային հակառակ, որոնց շահերին էր ծառայում արդեն գոյություն ունեցող, ոչմուսուլմանական բուրժուական դասակարգը: Այս ուղղությամբ, ինչպես և տարածաշրջանում ինպերիալիստական

Թանզիմաթը՝ նորարարների կողմից ձեռք առնված մեթոդներն ու միջոցները Բարենորոգումների ողջ ժամանակահատվածում, ձախողեց երկրում եղած լուրջ խնդիրների դիմագրավումը¹³: Օրինակ, սրանցից մեկում՝ տնտեսականում, չնայած տեղական արտադրությունը հզորացնելու փորձերին, արտահանվող արտադրությունն առաջ տանելուն, օսմանյան դրամի հզորացնելուն, ներդրումների տեսքով արտաքին դրամագլխի կլանելուն (մախ և առաջ՝ հանրային աշխատանքներում) հիմնականում վարկի տեսքով, արդյունքը եղավ 1876թ. սնանկացումը¹⁴: Մուսուլման և

մրցակցության վերաբերյալ փաստարկված տեսակետներ կան Ռոդա Միսաիլի աշխատություններում՝ Ροδά Μισαήλ, *Πώς η Γερμανία Κατέστρεψε τον Ελληνισμό της Τουρκίας*, և Μπίρσταντ Χαϊնλ *Έντουαρντ, Η Μεγάλη Προδοσία*, էջ.17-25): Մուսուլմանական բուրժուական դասակարգի ձևավորման և տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ տե՛ս Toprak Zafer, *Millî İktisat*, գլուխ. İktisadî Yapı του T.C.T.A., հատոր. 3, Ստամբուլ 1985, էջ. 740-746. Գերմանիայի դեպի Արևելք ներթափանցելու գործընթացի, մեթոդների և կառույցների (պաշտոնական և ոչ պաշտոնականի) մասին տե՛ս Edward Mead Earle, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway: a Study in Imperialism*, New York 1923, էջ. 120-145.

¹³ Հիմնական պատճառները, որոնց հետևանքով փորձը անհաջողության մատնվեց, մեծամասամբ այն միջոցները, մեթոդները և պրակտիկա են, որոնք որդեգրվեցին (պարտադրվեցին) բարենորոգումը (Tanzimat) իրականացնելու նպատակով, կրկնօրինակն էին արևմտյան համապատասխան չափանիշների, որոնք հաջողությամբ կիրառվել էին եվրոպական հասարակություններում, որոնց կառուցվածքը, սակայն, տարբերվում էր իսլամակենտրոն օսմանյանից: Նաև այն, որ ձեռնարկվեց Արևմտքի հասարակական կառուցվածքի և քաղաքական փիլիսոփայության հիմնական գաղափարների հարմարեցումը իսլամական արժեքային համակարգին, ինչպիսիք են՝ հավասարությունը, ազատությունը, ժողովրդի կամքը, հասարակության հավաքական միասնությունը, [...] *Թանզիմաթի բարեփոխիչները բավականին փորձառու էին, որպեսզի հարմարեցնեն որոշակի արևմտյան տեսությունները իրենց սեփական միջավայրին* [անգլ.] [...] դիպուկ է գրում Ահմադ Ֆերոզը իր աշխատության մեջ (Ahmad Feroz *The Making of Modern Turkey*, London & New York 1993, էջ. 27)–, ինչպես նաև՝ դեկլարատ օսմանյան դասակարգի ներսում իշխանավոր և նոր առաջացած շահերի միջև բախման փաստը, պահպանողականների հզոր մոնոքրատիկ և պետական մեխանիզմի ամենաբարձր հատվածի միջև: Վերակառուցման փորձը մնաց բացառապես նրա հետաքրքրության հարց, -որտեղից և իմիջիպալոց սկսվեց, - որը չարժանացավ ժողովրդի համակրանքին, առավել ևս՝ ընդունելությանը: Թանզիմաթի բնածին բուրժուականների մասին տե՛ս նաև՝ Findley Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Port 1789-1922*, Princeton 1980 էջ. 151-167 և մի չափազանց հետաքրքիր վերլուծություն-քննադատություն բարենորոգումների շրջանի վերաբերյալ՝ Reid James J., «Was There a Tanzimat Reform?», στο *Balkan Studies*, հատոր 40, No 1, Thessaloniki 1999, էջ. 173-208.

¹⁴ Բլեյզդերը շատ հատկանշական գրում է, որ Օսմանյան Թուրքիան տանջվում էր՝ լքված իր ներքին քաոսի մեջ, որը քաղաքական կառույցների և ֆունկցիաների քայքայման հետևանքն էր: Արտասահմանյան վարկային պրակտիկայի վերաբերյալ, որը, իր կարծիքով, դարձել էր պետության համար *modus operandi*, իր գրքում

ոչմոտուլման հպատակների իրավահավասարության հարցում բավական է, կարծում ենք, անդրադառնալ այն փաստին, որ Բարենորոգումների հետ կապված երկրորդ կայսերական հրամանի դուրս գալուց հետո հազիվ չորս տարի անց տեղի ունեցավ Դամասկոսի մարոնիտ քրիստոնյաների համայնքի կոտորածը: (հունիս-հուլիս 1860):

Միապետական ռեժիմը, որը պարտադրվեց սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում (21.9.1842-10.2.1918 / 31.7.1876-27.4.1909), ներքին և արտաքին ճնշումների արդյունք է, քաղաքական հակամեղադրանքների, ազգայնամոլական կրքերի բորբոքման և այլ քայքայող երևույթների, որոնք մայիսից հետո են նրա տիրապետության ժամանակահատվածին կամ առաջանում նրա ընթացքում: Դրա կիրառմամբ [միապետական ռեժիմի] Օսմանցի սուլթանը կձեռնարկի՝ հասնելու իշխանության կենտրոնացմանը և այդպիսով վերակազմավորելու մի հզոր կենտրոնաձիգ պետություն, որն աստիճանաբար կդիմագրավեր իր բոլոր թուլությունները:

Այդ ուղղությամբ աշխատելով և նորարարներին (Tanzimatçılar) դիմագրավելու համար [նա] թույլ է տալիս զարգացնել այն տեսակետը, որ մոդեռնիզմը (muâsırlaşma) Եվրոպայում բազմապիսի ստրկացմանը հոմանիշ արտահայտություն է և այդ փաստի հետևանքով՝ մասսաների առավելագույն թշվառացման արտահայտություն: Առաջ է տանում ավանդույթը, մասնավորապես, իսլամական սուրբ ավանդույթը (hadis)՝ ամրապնդում և ամրապնդվում նրանով: Հզորացնում է նաև կրոնական իրավունքի (şeriat) դերը օսմանյան հասարակության մեջ:

մեջբերում է մի ակնարկ, վերցված ավելի հին, 20րդ դարի սկիզբին գրված գրքից. «[...] Թուրքը գտնելով, որ կարող է պարտքով գումար վերցնել, ավելի շուտ կերպով էր այն ծախսում: Չունենի գիտելիքներ՝ կառավարելու տնտեսական համա. կարգը, որն առաջացել էր Արևմուտքում, ինչպես եվրոպացիներն էին վարվում իրենց ֆինանսների հետ՝ կամ հսկելով ծախսերը, կամ հավաքելով հարկերը: Եվ այսպիսով՝ վարկ, վարկ, վարկ, վարկ! սա էր անմիջապես վճարման կարիքները հոգալու միակ աղբյուրը: Եվ սա տեղի էր ունենում այնպիսի [ծանր] պայմանների ներքո, որ այն դրամազուխը, որ պահանջում էին, հնարավոր լինել նրանց անհապաղ փոխանցվել [...]»: Stü' Blaisdell Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York 1929, էջ. 9-14, 36: Օսմանյան կայսրության արտաքին փոխառության վերաբերյալ և արտաքին դրամազուխի ներդրումային գործունեության մասին 1854-1913 ժամանակաշրջանում տես Pamuk Şevket, *The Ottoman Empire and the European Capitalism 1820-1913*, Cambridge & New York, 1987, էջ. 56-77: Այս ժամանակաշրջանի համար ևս մեկ հատկանշական գիծը կառավարության անկայունությունն է: Այս ընթացքում (37 տարի) 41 անգամ մեծ վեճեր են միմյանց հաջորդեցին երկրի վարչապետի պաշտոնում: (Բացարձակ իշխանության) ժամանակաշրջանում (1878-1908, սուլթան Աբդուլ Համիդի՝ երկիրը երեսուն տարի կառավարելուց հետո հաջորդումները նվազեցին մինչև 20, մինչդեռ երկաթուղիների ժամանակաշրջանում (1908-1918, այսինքն տասը տարի) կառավարությունը փոխվում է 13 անգամ: Stü' İnal Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, հատոր 1-3, İstanbul 1964, և Pâkalın Mehmed Zeki «Son Sadrazamlar ve Başvekilleri», հատոր 1-5, İstanbul 1940-1948.

Կենտրոնաձիգ պետության (merkezçilik sistemi) դերի հզորացման համար արվող փորձը, մեծ թվով օտարների (ecnebi), հիմնականում եվրոպացիների, մոտքը հանրային մեծ աշխատանքներ կատարելու նպատակով, Արևմուտքի հանդեպ պետության ունեցած մեծ տնտեսական պարտավորություններին ծառայելն ու Աբդուլ Համիդի համար իր տերության յուրաքանչյուր անկյունը ուղղակիորեն հսկելու անհրաժեշտությունը որպես, արդյունք հանգեցրին բյուրոկրատիայի հսկայական ուղղափառ ստեղծմանը: Ունեցածն աչք ուղրտը, բարձր և բարձրագույն մակարդակների վրա, կգրավի, ինչպես արդեն վերը նշվեց, Tanzimat-ի երկրորդ սերունդին: Պետական-ծառայողի պաշտոնը (devlet me'mûru) դառնում է ժամանակաշրջանի հասարակական կազմակերպման կարևորագույն հասկացություններից մեկը¹⁵:

Բյուրոկրատիան կծառայի նաև սուլթանի անձի հետ մույնացած պետության կարիքներին - ամբողջական ոստիկանական հսկողություն սահմանելու հպատակների և երկրի ներսում հաստատված օտարների վրա: Ռեժիմի հանդեպ հնազանդությունն ապահովելու նպատակով կկազմակերպվի ծայրամասերից դեպի կենտրոն համապատասխան լրատվության հոսքի ցանց, որը բաղկացած էր անթիվ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական լրատուներից (hafıye) և լրտեսներից, այն աստիճանի, որ պրոֆեսոր Էնվեր Ջիյա Քարալը (ոչ միայն նա) հատուկ հիշատակում է արել պետության պաշտոնական լրատվական կազմակերպության մասին (hafıyelik teşkilâtı)¹⁶, մեկնաբանելով, որ այն հանդիսանում էր Աբդուլ Համիդի ռեժիմի

¹⁵ Shaw Stanford J.- Kural-Shaw Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, հատոր 2, Cambridge 1977, էջ. 71, 105 և Berkes Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, էջ. 257. Շուրս նշում է (էջ. 242), որ բյուրոկրատիան և կառավարական ծառայությունները գտնվում են բացառապես մուսուլմանների ձեռքում, որոնք մասնակցում են 95,4%, մինչդեռ ազգային փոքրամասնությունների մասնակցությունը նույն բնագավառում կազմում է մնացած 4,6%: Պետական բնագավառի ծառայողներով (me'mûr) գերաճի վերաբերյալ Քարալը, որպես ապացույց, անդրադառնում է հետևյալ իրողությանը. 1878թ. Հիչասիզի (Hicaz), Պրուսայի (Hüdavendigâr) և Ալբանիայի (Edirne) ընդհանուր ղեկավարությունները ունեին համապատասխանաբար 14, 62 և 87 ծառայող: Այս թվերը 1908-ին հասնում են համապատասխանաբար 100, 148 և 218-ի: Պետական կարգի ծառայողներին են վերաբերում 1877թ. (առաջին) Սահմանադրական Հռչակագրի (Kanûn-ı Esâsî) 39-րդ, 40-րդ, 41-րդ հոդվածները: Stü Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, հատոր 8, Անկարա 1988, էջ. 223-224, 332. Բյուրոկրատական բնագավառում փոփոխությունների մասին տես նաև Findley Carter Vaughn, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton 1989, էջ. 26-28, 211-253.

¹⁶ Վերը նշված՝ Karal Enver Ziya, հատոր. 8, էջ 265-268. Թուրք պրոֆեսորը գրում է, որ հսկվում էր հասարակական կյանքի յուրաքանչյուր բնագավառ: Մարդիկ, նրանց պրոֆեսիոնալ գործունեությունը, ընտանեկան հավաքույթները, կրոնական ծեսերը, հուղարկավորությունները, տարբեր ընկերական հարաբերությունները մտնում էին «լրատուների» հետաքրքրությունների մեջ: Բնականաբար, հսկվում էին Օսմանյան պետությունում գտնվող ցանկացած օտար պաշտոնյաները՝

«ոգին»։ Այդ «ոգին» պահպանվում էր սուլթանին հավատարիմ մարդկանց կողմից Յիդիգ պալատում։

Նույն նպատակին կծառայեն խիստ գրաքննությունը, որ պարտադրվում էր մասնավորապես այն իրադարձությունների և լուրերի հանդեպ, որոնք ստացվում էին արտասահմանից և բնութագրվում էին որպես ազատական կամ հեղափոխական տեսակետներ, ինչպես նաև մամուլի ուղորդված տեղեկատվության¹⁷ հանդեպ։

ճանփորդներից մինչև դիվանագետները և նրանց գործունեությունը։ Բերքերը նշում է, որ հսկողության տակ էին մույնիսկ օրինավորության «խկիչները» այլ լրատուների միջոցով, ինչպես նաև՝ պետական իշխանության բոլոր ներկայացուցիչները բոլոր մակարդակների վրա, և ապացուցվում է պատմական անեկդոտի հավաստությունը, որը մինչ այժմ պատմում են Թուրքիայում, թե սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակ շրջանում կայսրության բնակչության մի կեսը վճարվում էր պետական գանձարանից որպես պետական պաշտոնյա, որպեսզի հետևի և մատնի մյուս կեսին։ Տե՛ս, ինչպես վերը նշված է՝ Berkes Niyazi էջ. 257։ Երկուսն էլ նշում են, որ տեղական կառավարությանը ամեն օր լրատուների կողմից տրվում էին համապատասխան հաշվետվություններ (jurnal), որոնք հասնում էին կենտրոնական կառավարությանը։ Երկուսն էլ համամիտ են, որ այս ցանցը սարսափելի ուժ էր ձեռք բերել։ Ցանցի մեջ շատ անգամ առաջանում էին կաշառակերության սուր երևույթներ։

¹⁷ Ռամսաուրը, ցանկանալով նկարագրել այն ծավալը, որ ստացել էր գրաքննությունը Աբդուլ Համիդի տիրապետության տարիներին, փոխադրում է մի տեսարան կոմս Դե Սեյգնակ *Les Gaietés de la Censure en Turquie* աշխատությունից։ Մի ֆրանսիացի գրող, որի հոդվածները մշտապես գրաքննության էին ենթարկվում, համոզիպում է գրաքննության պատասխանատու Ռիֆատ բեյին, որպեսզի իմանա, թե վերջ ի վերջո որոնք են այն թեմաները, որոնց նա կարող է անդրադառնալ, առանց վտանգվելու շարունակ մույն վիճակի մեջ ընկնելու վտանգի։ Նրանց միջև տեղի է ունենում հետևյալ խոսակցությունը. «Կարող եք անդրադառնալ ամեն հարցի։ - Ամեն հարցի։ - Այո, իհարկե։ Ամեն հարցի, բացի, ինչպես հասկանում եք, թագավոր զլոխներից, օտար կառավարություններից, միհիլիզմից, սոցիալիզմից, հեղափոխությունից, գործադուլներից, անարխիզմից, ազատությունից, մարդկային իրավունքներից, արտաքին քաղաքականությունից, ներքին քաղաքականությունից, կրոնից, եկեղեցիներից, սգկիբներից, Մոհամմեդից, Յիսուսից, Մովսեսից, մարգարեներից, անաստվածությունից, ազատ մտքից, սկզբունքներից, կանանց շարժումից, հարեմից, հայրենիքից, ազգից, ազգայնականությունից, միջազգայնականությունից, ժողովրդավարությունից, պատգամավորներից, սեմատորներից, սահմանադրությունից, դավադրություններից, ռումբերից, Միդհադ փաշայից, կիսալուսնից, խաչից, Մակեդոնիայից, Հայաստանից, բարեփոխումներից, մորեխներից, օգոստոս ամսից և քիչ թե շատ վերը նշվածի հետ կապ ունեցող մի քանի այլ հարցերից։ - Աստված իմ, էլ ի՞նչ մնաց։ - Ինչ մնաց։ Ամեն ինչ։ Անձրևը, լավ եղանակը, խոհեմությամբ առանց անդրադառնալ օգոստոս ամսի անձրևին կամ լուսնի լույսին։ Կարող եք խոսել թափառական շների մասին, խոհեմությամբ առանց դրանց ոչնչացումը պահանջելու։ Կարող եք անդրադառնալ իշխանություններից, խոհեմությամբ առանց շարաշահումներից ամորադառնալու պայմանով։ Կարող եք խոսել Նորին մեծության մասին և գովաբանեք նրա փառքը։ Կարձ

Եվրոպական ներդրումները, հատկապես պետական-հանրային աշխատանքներում¹⁸, տնտեսական շահեր հետապնդող միջազգային համձնաժողովների ստեղծումը, արդյունաբերական արտադրանքի խթանման փորձը (այն ապրանքների համար, ինչպիսիք են, օրինակ՝ ծխախոտը, մետաքսը, բամբակը), հումքի ձեռքբերման հետզհետե աճող պահանջը (ածուխ, հանքաքարեր, փայտ և այլն), ծայրամասերի և երկրի խորքում տրանսպորտային միջոցների բարելավումը երկաթգծի կառուցման միջոցով և կայսրության տարածքի սահմանափակումը, ինչպես նաև, որպես այդպիսին, բնակչության արհեստական աճը 19-րդ դարի վերջում կհանգեցնեն հետևյալ արդյունքներին.

ա) Բանվորական շերտի առաջացում, որն իր հատկություններով մոտենում է, (առանց, սակայն, մույնամալու) Արևմուտքի պրոլետարիատին¹⁹։

ասած, ուներ լրիվ և ամբողջական ազատությունը խոսելու այն ամենի մասին, ինչ որ ինքներդ եք ճիշտ համարում»։ Shu' Ramsaur Edmondson Ernest Jr., The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, New York 1970, էջ. 104-105.

¹⁸ Օսմանյան պետությունը եվրոպական դրամագլխի/կապիտալի ներմուծման մասին տես՝ Thobie Jacques, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye*, հատոր İktisadi Yarı, T.C.T.A. հատոր 3րդ, էջ. 724-739։

¹⁹ Այս նոր հասարակական շերտը, հիմնականում մուսուլմանական, սնուցում է նաև գաղթականների հոսանքը։ Հույների ազգային - ազատագրական պայքարի հաջող ավարտը որպես արդյունք հանգեցնում է Օսմանյան Կայսրությունում գաղթականների նոր ալիքի առաջացմանը, որոնք լքում են ազատ Հունաստանի տարածքը։ Գաղթականների խմբեր են մուտք գործում 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում և 20-րդի առաջին երկու տասնամյակներն այնպիսի հաճախականությամբ և քանակով, որ սրա հետ են կապում օսմանյան տարածքի աստիճանաբար կրճատումը։ Հետաքրքրական է Ակբայարի (Akbaýar) վիճակագրական տեղեկությունը, որի համաձայն, միայն 1876-1896թթ. քսանամյակի ընթացքում երկիր մուտք գործեց գաղթականների 198.544 ընտանիք, որոնց ընդհանուր թիվը կազմում էր 845.861 մարդ։ Նույն աղբյուրի համաձայն, համեմատականորեն նշվում է, որ 1844թ. ամբողջական օսմանյան բնակչությունը, որը կազմված է, ինչպես նկարագրվում է վիճակագրության մեջ, թուրքերից (12.800.000), հույներից (2.000.000), հայերից (2.400.000), հրեաներից (150.000), սլավոններից (6.200.000), ռոմներից (4.000.000), ալբանացիներից (1.500.000), թաթարներից (36.000), արաբներից (4.700.000), սիրիա-խաղեացիներից (235.000), դուրզներից (30.000), քրդերից (1.000.000), թուրքմեններից (85.000) և գնչուներից (214.000)՝ հավասար 35.350.000 շնչի։ 1893թ. այս թիվը նվազում է մինչև 17.388.662 -միաժամանակ սահմանափակվում են նաև փոքրամասնությունների վերաբերյալ ակնարկները, իսկ 1907թ. այս թիվը կհասնի 20.884.630 մարդու, կրկին նվազելով 1914թ. մինչև 18.520.016։ Տե՛ս Akbaýar Nuri «Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu», գլուխ. «Nüfus», T.C.T.A., հատոր 5րդ, էջ. 1240-1242 և Aktüre Sevgi «Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler», գլուխ «Kentler ve Kentleşme», T.C.T.A., հատոր 4-րդ, էջ. 896-899)։

- բ) Մեկ ուրիշ շերտի՝ մասնագիտացված արհեստավորների առաջացում, որոնցից շատերը, գոնե սկզբում, եվրոպական երկրներից են սերում: Այս շերտում նշանակալից կերպով ներկայացված են ազգային խմբերը, մինչդեռ մուսուլմանները աստիճանաբար են ցուցաբերում բարձր մասնակցության տոկոս:
- գ) Ծառայողների շերտի ներկայություն, որոնք գտնվում են ծառայությունների միջանկյալ հատվածում՝ արտադրողական գործընթացի և բարձրագույն բյուրոկրատիայի միջև, - կարող էինք չափազանցելով ասել՝ մի «միջին բյուրոկրատական խմբի»²⁰: Եվ այստեղ ոչմուսուլմանների մասնակցությունը կարևոր է, մինչդեռ աստիճանաբար աճում է և մուսուլմանների մասնակցությունը (հիմնականում գերմանական շահերը ներկայացնող ինվեստիցիաներում):
- դ) Այս շերտերի կենտրոնացումը այն շրջաններում, ուր զարգանում է արդյունաբերական արտադրությունը կամ հումքի կենտրոնացումը, կատարվում են պետական-հանրային աշխատանքներ, կամ գտնվում են հաղորդակցության կայաններ կամ միջանկյալ ծառայությունների նստավայրեր:
- ե) Վերը նշվածի հետևանքով կսկսեն արձանագրվել քաղաքային բնակչության զարգացման երևույթներ²¹, սակայն ոչ բուրժուական դասի զարգացման երևույթներ²², գոնե ոչ մույն ռիթմով:

²⁰ Խոսքը, օրինակ, արտասահմանյան մեծ ընկերությունների պաշտոնյաների մասին է, որոնք ստանձնում են պետական աշխատանքների (օր.՝ երկաթգծեր, մավահանգիստներ), արտասահմանյան դրամավարկային հիմնադրամների և ապահովագրական ընկերությունների իրագործումն ու շահագործումը (օր.՝ Société Générale de l' Empire Ottoman, Société Ottomane de Change et de Valeurs, Avusturya-Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Oriental Bank), որոնք որոշ հետազոտողների կողմից նույնացվում են, -մեր կարծիքով սխալմամբ, -պետական աշխատողների-պաշտոնյաների հետ (me'mûr): Այս շերտի ներկայացուցիչները ժամանակի ընթացքում ձեռք են բերում տեղական հասարակությունների վրա ազդելու հնարավորություն:

²¹ «Քաղաքաբնակչության զարգացման երևույթ» տերմինը վերաբերում է քաղաքային կենտրոնների հայտնվելուն և զարգացմանը, որպես արդյունք դեպի արդյունաբերական հասարակության անցման և այն տվյալների, որոնք բնորոշում էին այդ գործընթացը: Այսինքն, Օսմանյան Պետության ներքո ևս նկատվում է կառուցվածքային փոփոխություն, ինչը արտահայտվում է քաղաքների բնակչության աճով և գյուղերի բնակչության նվազումով, չնայած ներքին տեղափոխությունների հսկողությանը, որպես հետևանք՝ վերջինիս որոշ տոկոսի քաղաքային կենտրոններում վերաբնակեցման:

²² Այս փաստը բացատրվում է հիմնականում նրանով, որ քաղաքների բնակչության մեծ մասը և հատկապես նորաստեղծ բանվորական խավը մնում է իր բնօրրանի սովորություններին կառչած, պահպանում է գյուղական հասարակության հատկությունները, որից սերում է, այսինքն չի հետևում քաղաքաբնակչությունը, ինչը համարվում է պարտադիր նախապայման՝ նրան բնորոշելու որպես քաղաքային բնակչություն:

Երկրի կառավարման ամբողջատիրական բնույթը, քաղաքական ահաբեկչական մթնոլորտը, մարդկային գործունեության յուրաքանչյուր բնագավառում պետական խիստ հսկողությունը, համատարած վախը, զիջած տարածքներից բազմաքանակ գաղթականների ներհոսքը, որոնք իրենց հետ բերում են իրենց տեղական առանձնահատկությունները, ծայրամասերի բնակչության տգիտության/խավարի մեջ մնալն ու կրոնապաշտությանը կառչելը, ինչպես և քաղաքի բնակչի գյուղական ծագումը, տնտեսական չքավորությունը, եվրոպական աշխարհի՝ «օտարի» ներխուժումը, որը հակադրվում էր օսմանյան «մենք»-ին կամ, չնայած ուսումնական համակարգի կարևոր քարելավումներին, կրթությանը բնորոշ «հավատացյալ» բնույթը հատկապես բարձրագույն աստիճանների վրա, նոր սերնդի բյուրոկրատների և զինվորականների կողմից հսկվող հանրային աշխատանքի բնագավառում և բանակում աճող աշխուժությունը, այս ամենը դարձնում են օսմանյան հասարակության մեծ մասին ծայրահեղ պահպանողական, մինչդեռ նրա մի փոքր մասը, որը դժգոհության և սահմանափակվածության զգացումներ ունի, արտահայտվում է սկզբում հակազդումով, մի վարքագիծ, որը կզարգանա վերջ ի վերջո և կվերածվի բռնակալական ռեժիմի արտահայտչին տապալելու տրամադրության²³ (1909թ. մարտի իրադարձություններից հետո²⁴):

²³ Այս հատվածում ծիլեր կտա երիտթուրքերի շարժման արժանագրությունը:

²⁴ Կ.Պոլսում երիտթուրքերի դեմ հակահեղաշրջումը, որը հանգեցրեց երիտթուրքական ուժերի կողմից մայրաքաղաքի գրավմանը և սուլթան Աբդուլ Համիդի փոխարինմանը նրա խորք եղբայր Մեհմեդ Տրեզ-Ռեշադով (1844-1918/1909-1918):

Վերակառուցման փորձերը 19-րդ դարի ընթացքում

Օսմանցիները, փորձելով կասեցնել կայսրության զառիվայր ընթացքը, որին նա հետևում էր, բայց և նվազեցնել Արևմուտքի հսկողական տրամադրություն-միտումը, կանցնեն բարեփոխումների հռչակմանը, որոնք կենտրոնացնում էին հիմնականում ղեկավար մարմինների մակարդակի վրա, և կայսրության ներսում բնակվող ոչմուսուլմանական բնակչության հետ առնակատմանը: Բարեփոխումներ կատարելու այս տրամադրության դրսևորումը, - որը բնորոշում է Բարեփոխումների ժամանակաշրջանը (Tanzimat Devri) - և նրա «վերահաստատումը» հետագայում տեղի են ունենում կայսրության կյանքի համար վճռական պահերին, երբ Եվրոպայի օժանդակությունը համարվում է բացարձակ անհրաժեշտ, որպեսզի հաղթահարվեր շարունակվող ճգնաժամը:

Օսմանյան կայսրության դեմ բողոքի նախանշան դարձավ Եգիպտական խնդրի զարգացումը այն պահին, երբ Մեհմեդ Ալին սուլթանից պահանջում էր ճանաչել նրա ժառանգական իրավունքները Սիրիայի և Ադա-նայի տարածքի վրա:

Վարչապետ Խոջա կամ Բույուկ Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշան հրաման ստացավ ուսումնասիրել և զեկուցել մի շարք միջոցներ ձեռք առնելու վերաբերյալ, որոնք կհամոզեին Արևմուտքը նրանում, որ Օսմանյան պետությունը նույնպես կարող էր որդեգրել ժամանակակից, ոչկրոնական կառավարման համակարգ՝ արևմտյան չափանիշներին համաձայն:

Վերակառուցման ծրագիրը (Tanzimat)՝ կայսերական որոշման տեսքով (Hatt-ı Hümayun) ձևակերպված, պաշտոնապես հրապարակվեց 1839թ. նոյեմբերի 3-ին, Թուփկափու պալատի Գյուլհանե տաղավարում (Hatt-ı Hümayun-ı Gülhane ή Hatt-ı Şerif-i Gülhane)՝ բազմաթիվ եվրոպական երկրների դիվանագիտական առաքելությունների ներկայությամբ: Հրապարակմանը նախորդեց պատվո իրավաբանություն, և հետևեցին տոնախմբություններ, որոնք կազմակերպել էր օսմանյան Արքունիքը: Հռչակագիրը կազմված էր երկու մասից. հիմնական տեքստը բաղկացած էր որոշումներից (mazbata), ինչպես որ այն ձևակերպվել էր Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշայի առաջարկներով, և կայսերական հովարտակից (irâde)՝ սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1839-1861) համաձայնությամբ:

Այն գլխավորապես՝ ա) երաշխավորում էր կայսրության բոլոր հպատակների կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անձեռնմխելիությունը՝ անկախ կրոնից, բ) արգելում էր որևէ մեկի դատապարտումը, կամ պատիժը, կամ ունեցվածքի բռնագրավումը՝ առանց անօրեն արարքի համար դատավա-

րության նախորդելուն, գ) ավետում էր միացյալ և արդար հարկատվության կարգ և նախատեսում էր պետական կառավարման համակարգի կազմակերպման և գործունեության համար նոր օրենքների ընդունում, որոնք կչեզոքացնեին անգործունակության և կաշառակերության երևույթները և դ) մտցնում էր նոր կանոնադրություններ՝ գորահավաքի, օսմանյան բանակի կրթության և պահպանման վերաբերյալ, որը ներկայացվում էր որպես բոլոր հպատակների՝ հայրենիքը արտաքին սպառնալիքներից պաշտպանելու «սուրբ պարտքը»²⁵:

Բարեփոխումների շրջան մուտքի այս ակտը շուտով ողջունվեց որոշ եվրոպացիների կողմից (անգլիացիների և ֆրանսիացիների, որոնք նպաստել էին օսմանցիների այս «բարի կամքի» դրսևորման իրագործմանը, որը ծառայում էր իրենց բաղաբական և տնտեսական շահերին), որպես Օսմանյան կայսրության Մագնա Կարտա (1215թ.): Ոմանք էլ, նույնպես գիտակ և լավատեղյակ անձնավորություններ, բողոքովին այլ կերպ դիմավորեցին այն: Բ.Դ-նան մոտ ռուս դեսպանը այն բնորոշեց որպես ևս մեկ օսմանյան քառերականություն, մինչդեռ Կլեմենս Ֆոն Մետեռնիխը՝ դինանացի բաղաբական գործիչը, որը ծառայում էր ավստրիական Արքունիքում, այն հեզմելով նույնացրեց «պատուհանի վարագույրի» հետ: Հռչակագրի առաջացրած փայլն ու տպավորությունը շատ շուտ մարեցին՝ գերիշխող օսմանյան դասակարգի գերիշխող մասի ճնշման տակ, որն այլ բացասական գնահատականների շարքում, ոչմուսուլմանների համար բաղաբացիական հավասարությունը ընկալում էր որպես կայսրության մուսուլմանական բնակչության դերի, նշանակության և դիրքի ստորացում:

Հաջորդ տարիներին Գյուլհանեի տաղավարի կայսերական հրամանը՝ Հաթթի Մերիֆի Գյուլհանե (Hatt-ı Şerif-i Gülhane), ժողովրդի բերանում հեզմաբար դարձավ Հաթթի Շերիֆի Գյուլհանե (Hatt-ı Şerif-i Kûlîhâne), այսինքն մոխրի բաժանմունքի հռչակագիր (քյուլհանե (kûlîhâne) կոչվում է հասարակական բաղնիքների այն մասը, ուր այրվում է վառելիքը՝ բաղնիքի և ջրի տաքացման համար)²⁶:

Առաջին կայսերական որոշմանը հետևեց «Բարենորոգումների հրամանը» (Islahât Fermanı): Սա էլ էր բարդ իրավիճակի արդյունք, որում դարձյալ հայտնվել էր կայսրությունը արտաքին սպառնալիքով, սակայն այս անգամ նաև տնտեսական անկման հետևանքով:

Այս հրամանով հաստատվում էր 1839-ի հռչակագրի սկզբունքներին և Վերակառուցման գործընթացին Օսմանյան պետության նվիրվածությունը: Օսմանցի սուլթանը ներկա քվեարկեց 1856թ. փետրվարի 18-ի հռչակագիրը, որպեսզի կանխի եվրոպական ուժերի որոշումները, որոնք պիտի ընդունվեին Փարիզի խաղաղության խորհրդածողովի ընթացքում (համաձայն պայմանագիրը ստորագրվեց մարտի 30-ին):

²⁵ St'u Mufasssal Osmanlı Tarihi, հատոր 6րդ, Ստամբուլ 1963թ., էջ 2985.

²⁶ St'u Kinross Patrick Balfour, *Օսմանյան տարիներ*, Նիկոսիա 1980, էջ. 583-586.

Կարևոր առավելությունները, որոնք այս անգամ ներառված էին բարեփոխումների երկրորդ հռչակագրի մեջ, հետևյալներն էին. ազգային համայնքների ներկայացուցչությունը ընդհանուր բաժինների վարչական խորհուրդներում, վարչություններում, ենթավարչություններում և երկրի գավառներում և օտարահպատակների իրավունքը՝ անշարժ գույք ձեռք բերել օսմանյան պետության տարածքում²⁷:

Փարիզի խորհրդաժողովում Օսմանյան պահանջների բավարարումից, բայց և նաև պայմանագրի պայմաններից բխող օսմանյան պետության ներքին հարցերին եվրոպացիների միջամտության սահմանափակումը ապահովելուց հետո, բարեփոխման երկրորդ հռչակագրի ուժը նույնպես թուլացավ այնքան կարճ ժամանակամիջոցում, որ նույն ինքը՝ անգլիացի դիվանագետ Ստրետֆորդ Քենինգ դը Ռեդլիֆը, ըմբռնելով օսմանցիների նման դիմագրավումը որպես խաբեություն, ասաց. «Կմախքնաբեր է երկի աջ ձեռքս կտրել, քան այս պայմանագիրը ստորագրել»²⁸:

Բարեփոխումների ժամանակաշրջանը, որը ներառում է կայսրության եվրոպականացման գործընթացը (*Avrupalılaştırma* ή *Garplılaştırma*), նպատակ ունենալով, ըստ էության, Արևմուտքից ձեռքբաղատու, հանգեցրեց ճիշտ հակառակ հետևանքի. օսմանյան պետությունը «նետեց» Եվրոպայի գիրկը և առավել սեղմեց նրանից կախվածության կապերը:

Իրավահավասարության վերաբերյալ հաջորդ «ժալաաստիացումը» եղավ 1876թ. դեկտեմբերի 23-ին, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը առաջ գնաց սահմանադրություն նվիրելուն՝ բալկանյան գավառներում ծագած ճգնաժամից հետո (Սերբիա, Չեռնոգորիա, Բուլղարիա) և օսմանյան բանակի կողմից այնտեղ իրագործած դաժանությունների հետևանքով:

Մեծ պետությունների ներկայացուցիչները, որոնք մասնակցում էին Փարիզի Խորհրդաժողովին (1856թ.), հավաքվեցին Կ.Պոլիսում, որպեսզի պահանջեն օսմանցիներից վարչական բարեփոխումներ բալկանյան գավառների համար և միջոցներ՝ այնտեղ բնակվող քրիստոնյա բնակչությունների պաշտպանության համար: Համաժողովի աշխատանքների ընթացքում «հրաձգվեց» սահմանադրության հրավառությունը, որպեսզի դարձյալ կանխի եվրոպացիներին և սահմանափակի նրանց միջամտությունը ճգնաժամին:

Սահմանադրական տեքստը՝ 119 հոդվածից բաղկացած, եվրոպական նախատիպի վրա հիմնված, կտանի պատմության մեջ առաջին Օսմանյան Խորհրդարանի ստեղծմանը (*Meclis-i Umûmî*), որում կներկայացվեն և ոչնչացվեն օսմանյան բնակչությունները: Բացման նիստը տեղի ունեցավ տոնական մթնոլորտում հաջորդ տարվա մարտի 19-ին: Նրա կյանքի տևողությունն այնքան էր, ինչքան այն ժամանակը, որը պահանջվում էր սուլթանին, որպեսզի ուսերից «թոթափի» եվրոպացիների ծանրությունը: Որպես պատրվակ օգտագործելով Ռուս-Օսմանյան պատերազմի բացասական

ընթացքը (սկիզբը՝ 1877թ. ապրիլի 24-ին), մա 1878թ. փետրվարի 14-ին հրամայեց ընդհատել աշխատանքներն անորոշ ժամկետով, որպեսզի մինչև վերականգնման հետևող փորձը, որպես միապետ, ղեկավարի երկիրը, մինչև վերականգնման հաջորդ փորձը: Այսպիսով, անփառունակ էր ավարտվում Օսմանյան Պետության Առաջին Սահմանադրական Ժամանակաշրջանը (*Birinci Meşrûtiyet Devri*): Այնուամենայնիվ, փորձամասնությունների հետ կապված գործնական խնդիրը, իրավահավասարության հարցը, շարունակում էր մնալ որպես կառուցվածքային խնդրի չլուծվածության հետևանք: Չնայած Բարեփոխումների ժամանակաշրջանի ավետումներին և հայտարարություններին, որոնք ուղեկցում էին սահմանադրության հռչակմանը, օսմանյան հասարակության բնույթը մնում էր խալանակենդան, և նրա մուսուլմանական բնակչությունը պետության կողմից (սակայա և իր կողմից նույնպես), կազմում էր պետության գոյության անկյունաքարը²⁹:

²⁹ Այնուամենայնիվ, Բարեփոխումների ժամանակաշրջանի մուսուլմանների և ոչմուսուլմանների միջև իրավահավասարության հարցի լուծման թուլության մասին, ինչպես նաև, կապված յուրաքանչյուր փորձի վրա բացասաբար ազդող գործոնների մասին, ձևակերպվել են շատերի կողմից: Տե՛ս Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, New York-Toronto, 1961, էջ. 121-125, Yale William, *The Near East*, Michigan-Toronto 1958, էջ. 133), Zürcher Erik Jan, *Turkey: a Modern History*, London-New York 1995, էջ. 69-70, Sugar Peter F., «Turkey: Economic and Political Modernization» իր ընդհանրացնող աշխատությունում՝ *Political Modernization in Japan and Turkey*, New Jersey 1970, էջ. 153. Եզրափակում ենք բարեփոխումների հարցի շուրջ մեկնաբանությունը սրա վերաբերյալ թուրքական ազգայնամոլության ուսիվորտ տեսաբաններից մեկի՝ Ջիյա Գյոքալփի (1786-1924) ակնարկով, որը մեջբերում ենք «Թյուրքիզմի սկզբունքները» աշխատությունից (*Türkçülüşün Esâsları*): «[...] Օսմանյան քաղաքակրթությունը՝ թուրքական, պարսկական և արաբական մշակույթի կառույցների միաձուլումն է, իսլամի, արևելյան և, վերջին հաշվով, արևմտյան քաղաքակրթության: Այս կառույցները երբեք չեն հարմարվել, չեն խառնվել իրար և, այսպիսով, երբեք չեն ստեղծել մի ներդաշնակ համակարգ: Քաղաքակրթությանը հաջողվում է ներդաշնակ միություն ստեղծել միայն այն դեպքում, երբ այն պատվաստվում է մի ազգային մշակույթի հետ: [...] և շարունակում է քիչ ներքևում: [...] Թանգիմաթի մարդիկ ձեռնարկեցին համակերպել օսմանյան արևմտյան քաղաքակրթությանը, սակայն երկու բախվող քաղաքակրթությունները չեն կարող ապրել կողք կողքի [...]»: Տե՛ս Gökâl Ziya (Kaplan Mehmet haz.), *Türkçülüşün Esâsları*, İstanbul 1970, էջ. 41-42, 45:

²⁷ Նույն տեղում՝ Mufasssal Osmanlı Tarihi, էջ. 3075-3076.

²⁸ Նույն տեղում՝ Kinross Patrick Balfour, էջ. 622.

Ժամանակաշրջանի գաղափարախոսական հոսանքները

Նույն ժամանակամիջոցում Եվրոպայի տարածքում մույնպես կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունենում: Սոցիալական ապստամբությունները բազմիցս կցցեն եվրոպական երկրների մայրաքաղաքները 40-ականների տասնամյակի ընթացքում. կզարգանան և կվերածվեն կայսրությունների՝ պետությունների, որոնք գտնվում էին իրենց ազգային (տարածքային) միավորման փուլում, ինչպես Գերմանիան և Իտալիան: Երևան են գալիս նոր գաղափարական հոսանքներ, ինչպիսիք են Պանսլավիզմն ու Պանգերմանիզմը, որոնք նախապատրաստում են պայմաններ, որպեսզի իրականանա մասնատված ազգակից ժողովուրդների միացումը մեկ պետության մեջ կամ նրանց տարածքների միավորումը մեկ այլ՝ գերիշխան պետության մեջ:

Այս պայմանների հյուսվածքի մեջ օսմանյան կայսրության ներսում երևութապես առաջադեմ (ըստ էության, սակայն, պահպանողական) շրջանակները համախմբվում են, և սրանց միջից դուրս են գալիս «ինքնապաշտպանական», կարող ենք ասել՝ գաղափարախոսություններ, որոնք ձեռնամուխ են լինում դիմագրավել իրենց ընկալմամբ, «հարձակողական» արևմտյան գաղափարախոսությունները:

«Օսմանիզմ» (Osmanlılık)

Երևան է գալիս որպես բարեփոխիչների (Tanzimatçılar) հիմնական գաղափարախոսություն՝ Վերակառուցման ժամանակաշրջանի բնակիչներուց ամենիջպես հետո:

Նրա հիմնական տարրը, էական նախապայմանը՝ կայսրության ողջ ժողովրդի կողմից (բառի նեղ իմաստով) այն փաստի ընդունումն է, որ անկախ կրոնից, այն կազմում է մեկ միացյալ ամբողջություն: Ունի ընդհանուր հպատակություն, որը հետևում է որպես հայրենիք ընդունված ընդհանուր ծննդավայրի, և գտնվում է Օսմանյան սուլթանի պաշտպանության տակ, որին պարտական է՝ հավատք, նվիրում և հնազանդություն:

«Բարեփոխիչները» առաջադրում են, զանգվածների կողմից ընդունման հետ միասին, միացնել ոչմուսուլմանական և մուսուլմանական ոչ թուրքական համայնքները, որոնք բնակվում են օսմանյան տարածքներում՝ անկախ ազգային պատկանելությունից կամ կրոնից, առաջադրելով օսմանյան մեծ հայրենիքի գաղափարը և օսմանցի հպատակի հատկությունը որպես կապակցող օղակ որպես Imperium Romanorum-ի հռոմեացի քաղա-

քացու իղեալը: Այս գաղափարախոսությունը կարող է մեկնաբանվել նաև որպես կայսրության ներսում ապրող ազգային խմբերի տարրալուծման մի մեղմ փորձ:

Սրա կիրառումը հնարավոր չեղավ, քանի որ պետությանը չհաջողվեց հաղթահարել իր իսլամական բնույթը. այն չփութաց համոզել մուսուլմանական բնակչությանը, որ ընդունի որպես կայսրությունը փրկելու անհրաժեշտություն ոչմուսուլմանների հետ իրավահավասարությունը (մուսուլմանական բնակչության մեծագույն զանգվածը, ուլեմաների կողմից առաջնորդվում, կասկածանքով էր դիտում այն փոփոխությունները, որոնք նվազագույն դրական անդրադարձ ունեին իրենց առօրյա կյանքի վրա), ոչ էլ կարողացավ ապացուցել ոչմուսուլմանական բնակչությանը իր միտումների անկեղծությունը: Օսմանիզմի գաղափարախոսության որոշ տարրերը (որոնք կապված են ընդհանուր հայրենիքի ընկալման հետ) յուրացվեցին Նոր օսմանցիների կողմից:

«Պանիսլամիզմ» (İttihād-ı İslâm)

Օսմանիզմի գաղափարական այն ճյուղն է, որն Իսլամին իր նվիրումով հայտնի Աբդուլ Համիդի գահ բարձրանալուց հետո կիստի Պանիսլամիզմին, որը հզորացվում է ամձամբ Օսմանցի խալիֆի կողմից, բացի այլ պատճառներից, նաև որպես Նոր օսմանցիների մնացորդների դեմ ուղղված գաղափարախոսություն:

Պանիսլամիզմը կրոնական և քաղաքական հայեցակարգ է, որը հիմնված է իսլամական հասարակության (Umma al-İslâm) ուժի և դիմամիկայի և համայն մուսուլմանների միության վրա. մի փաստ, որն օսմանցի միապետին տալիս է առանձնահատուկ ուժ և հեղինակություն, այն է, որ բացի քաղաքական առաջնորդ լինելուց (sultan), նա նաև Աստծո ներկայացուցիչն է երկրի վրա (halif): Այս իր երկրորդ հատկությամբ կարող է հսկել և ազդեցություն գործել իսլամական բնակչությունների վրա իր պետության ներսում և առավել կարևորը՝ նրա սահմաններից դուրս, այսպիսով վերածելով երկիրը շրջանային ուժի, որին հաշվի կառնեն եվրոպական երկրները³⁰:

Միաժամանակ, այս հայեցակարգը երկրի ներսում հզորացնում է նրա գերիշխանության հաստատման փորձը՝ մուսուլման հպատակների՝ իր

³⁰ Պրոֆեսոր Լյուիսը այսպես է մեկնաբանում Աբդուլ Համիդին տրված այս հնաբանությունը՝ «[...] Երկրի ներսում մուսուլմանների նվիրվածությունը [խալիֆի հանդեպ] կարող էր հզորացնել նրա փորձերը՝ լիբերալների, ազգայնականների, ռեֆորմիստների և նրա միապետության հակառակորդ այլ ուժերի ճնշման համար: Արտասահմանում կարող էր հուսալ իսլամական հասարակական կարծիքի կարևոր մասի՝ իրեն ի նպաստ կողմնորոշումը և մեծ տերությունների մուսուլմանական տարածքներում խնդիրներ առաջացնելու միջոցով՝ կանխել թուրքիայի դեմ հնարավոր շարժումները [...]»։ Նույն տեղում՝ Lewis Bernard, էջ. 336.

հանդեպ նվիրման և հնազանդության միջոցով³¹, հատկապես ծայրամասերի ստորին հասարակական շերտերի, որոնք կառչած են Իսլամին և Սուրբ սալանդույթի սկզբունքներին և իրենց տիրոջ աչքերում տեսնում են «Աստծո ստվերը երկրի վրա» (zill-ullah fi-l-âlem):

Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում, Պանիսլամիզմի հետ կապված, այստեղ պետք է նշել, որ իր առաջին կիրառման ժամանակահատվածում, մինչև առաջին հակահայկական հալածանքների փաստը՝ ու հատկապես արտասահմանում, նա ձգտում է իրեն ներկայացնել որպես ճանաչող, հարգող այն առանձնահատկությունների, որոնք գոյություն ունեին օսմանյան հասարակության կազմում. փորձում էր, որ իր տեսակետները չբախվեին ազգային խմբերի հայացքներին, որպեսզի հնարավոր չափով համերաշխություն ապահովվեր մուսուլմանական և ոչմուսուլմանական բնակչությունների միջև:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, որպես հսկողության միջոց (ազդեցության կիրարկում) Ռուսաստանի մուսուլմանական բնակչությունների և Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութների վրա, որդեգրվեց նաև գերմանական քաղաքական գործիչների և մտավորականության շրջանակների կողմից՝ գերմանական արտաքին քաղաքականության շրջանակներում և կրկին ուժգնորեն երևաց նրանց քաջալերանքով Բալկանյան պատերազմների (1912-13թթ.) ավարտից հետո և Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեծ կոտորածի սկզբում³²:

«Պանթուրանիզմ» (Turancılık)

Եվրոպական ուժերի հետևողական ճնշումը և երկրի ներքին հարցերում նրանց միջամտությունը տվյալ ժամանակաշրջանում Օսմանցիների մեջ առաջացրել էր «վախի բարդույթ»։ Այս իրավիճակը, ըստ օսմանյան տիրող խավի և անձամբ Աբդուլ Համիդի, տանում էր դեպի պետության առավել անդամահատմանը³³:

³¹ Օսմանցի մուսուլմանների այս նվիրվածությանը բնորոշ կերպով կարող ենք հետևել Փոքր Ասիական պատերազմի ժամանակաշրջանում (1919-1922), երբ ողջ շրջաններ ամբողջապես ռաբի են ելնում՝ թուրքական ազգայնական ուժերի և Անկարայի կառավարության դեմ, որովհետև [այս վերջինները] իրենց գործունեությանը կիրառվում էին իրենց խալիֆի անձը։ Տե՛ս՝ Ergil Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara 1982, էջ. 241-243, 258-275.

³² Տե՛ս Deren Seçil, *From Pan-Islamism to Turkish Nationalism: Modernisation and German Influence in the Late Ottoman Period*, στο Dogo Marco and Franzinetti Guido (eds), *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-Building in the Balkans*, Ravenna 2002, էջ. 117-139, Կայքէջ՝ <<http://www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/Research/sd.htm#>65>>.

³³ Այս փաստը ևս մեկ հատկանիշ է ավելացնում հետազոտվող ժամանակաշրջանի գաղափարախոսություններին և մասնավորապես Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությանը. հակաարևմտյան տրամադրությունների հատկանիշը, որ

Այս հայեցակարգը շարունակ կստեղծի հենարան որոնելու անհրաժեշտությունը՝ նման հետևանքից խուսափելու համար։ Մտավորականների մի մասը կշրջվի դեպի այն սկզբունքների որոնումը, որոնց կիրարկումը Օսմանցիների համար առաջին փառավոր ժամանակաշրջանում (նվաճումների և ընդլայնման) տարավ դեպի փայլուն կայսրության ստեղծում։ Դրանց զուգակցումը թուրքական ծագումով առաջին օսմանցիների բնորոշ հատկությունների հետ կնպաստի 19րդ դարում ևս մեկ գաղափարախոսական հոսանքի՝ Պանթուրանիզմի երևան գալուն։ Այս ուղղությամբ մեծ օժանդակություն կցուցաբերեն Ռուսաստանի տարբեր շրջաններից Օսմանյան Թուրքիայում ապաստան գտած թրքաժին գաղթական մտավորականները (émigrés)³⁴:

Մեծ Թուրանի (Turan) ցեղերի ուրալ-ալթայական լեզվախմբի ողջ թրքալեզու աշխարհի միությունը կարող էր հակակշիռ հանդիսանալ եվրոպական միջամտություններին, մի վահան՝ օսմանցիների համար «վտանգավոր» գաղափարախոսությունների դեմ, ինչպիսիք էին Պանգերմանիզմն ու Պանսլավիզմը:

Պանթուրանիզմի գաղափարախոսության բնորոշ պատկերը տալիս է Զիյա Գյոքալփը իր «Թուրան» («Turan») և «Քըզըլ Դեստան» («Kızıl Destan») բանաստեղծություններում.

«[...] Milletim ne Türkiye ne Türkistan,
Milletim bir, en büyük, Turan [...]».³⁵

և

«[...] Düşmanın ülkesi viran olacak!
Türkiye büyüye Turan olacak [...]».³⁶

բազմակերպ մշակվում է իսլամական հասարակության ներսում։ Տե՛ս նույն տեղում Berkes Niyazi, էջ 261 և Karal Enver Ziya, 8րդ հատոր, էջ 250-256:

³⁴ Վերջիններս ներդրումը մեծ է ժամանակաշրջանի քաղաքական մտքի ձևավորման և Թուրքիզմի գաղափարախոսության առաջացման մեջ։ Տե՛ս նույն տեղում՝ Shaw Stanford J.-Kural-Shaw Ezel, էջ 260-263 և Akçura Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara 1981, էջ 35-81.

³⁵ «[...] Uqqu nı Թուրքիան է, nı էլ Թուրքեստանը։ Ազգս մեկն է, ավելի մեծ՝ Թուրանը [...]»։ Այս բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվեց 1911թ. Թեսալոնիկեի «Ռումելի» (Rumeli) թերթում և քիչ ժամանակ անց՝ Genç Kalemler (Երիտասարդ գրիչներ) ամսագրում, որը հրապարակվում էր նույն տարեթվին նույն քաղաքում:

³⁶ «[...] Թշնամու ազգը կչախջախվի։ Թուրքիան կմեծանա և կգարգանա, կդառնա Թուրան [...]»։ «Kızıl Destan» բանաստեղծությունը ներառված է Զիզիլ Էլմա (Կարմիր Խնձոր) բանաստեղծությունների ժողովածուի մեջ, որն առաջին անգամ հրապարակվեց 1914թ.:

«Թյուրքիզմ» (Türkçülük)

Օսմանիզմը և Պանթուրանիզմը կազմում են այն գաղափարական ար-գանդը, որից քիչ անց, 19րդ դարի վերջին և նոր դարի սկզբին, կծնվի Թյուրքիզմը (Türkçülük):

Պանթուրանիզմի ամենամեծավոր ազգականը, հիմնականում քանա-կական տարածքային տարբերությամբ Պանթուրանիզմը, ինչպես վերը տեսանք, վերաբերում է ուրալ-ալթայական լեզվախմբի ողջ թուրքալեզու աշխարհին, մինչդեռ այն պահին Թյուրքիզմը վերաբերում էր ամբողջա-կան թուրքական ազգային գաղափարախոսության կիրառմանը՝ Օսման-յան պետության սահմաններից և նրա վերամիավորումը՝ պատերազմների հետևանքով կորցրած օսմանյան տարածքների հենքին: Թյուրքիզմի գա-ղափարախոսությունը առաջադրում էր մի պետության ստեղծում, որում կշեշտվեր թուրքական տարրի գերակայությունը մյուս հպատակների հա-մեմատ: Քաջալերում էր նախահայրերի պաշտամունքի մի տրամադրու-թյուն, որպեսզի ուժեղացնի թուրք-օսմանյան բնակչության հարումը՝ հին «հերոսական» ժամանակաշրջանի միասնական, նախնական և հավաքա-կան պատկերացումներին³⁷: Հատկանշական է Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլի աշխատությունից այս տողը.

«[...] Ben Türk'üm, dinim, cinsim, uludur [...]».³⁸

Թյուրքիզմը պարտադրվում էր օսմանյան, ինչպես նաև հետագայում թուրքականի վերածված հասարակությանը, որպես նոր դարի տիրող գա-ղափարախոսություն: Այն կազմում է թուրքական ազգայնամոլության հիմ-քը, որն 1909թ. հետո երիտթուրքերի կողմից կներկայացվի «Թուրքիան թուրքերին է պատկանում» (Türkiye Türklerindir) կարգախոսով, և որպես նրա նորագույն, հետագայում զարգացած դրսևորում՝ կհանդիսանա Աթա-թյուրքիզմը (Atatürkçülük):

³⁷ Թյուրքիզմի գաղափարախոսության վերաբերյալ տե՛ս հետևյալ աշխատու-թյունները՝ Akcuraoglu Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul 1998, Αλπ Τεκίν (φειδώνμοιο του Kohen Moiz), Το Τουρκικό και Παντουρκικό Ιδεώδες, Αθήνα 1992, (Ալի Թեքին (Քոհեն Մոիզի ծածկանունը) Թուրանական և պանթուրքական տես-լականը, Աթենք 1992), Muhammetdin Raza, Türkçülüğün Gogusu ve Gelişimi, İstanbul 1998, Landau Jacop M., Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation, London 1995 և Oba Engin Ali, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, İstanbul 1994.

³⁸ «[...] Esu turkce bım, kırım և ազգս մեծ են [...]»: Türkçe Şiirleri (Թուրքերեն բանաստեղծություններ) 1897թ.: Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլը (1869-1944թթ.) մտա-վորական էր, բանաստեղծ և քաղաքական գործիչ:

Ընդդիմադիր ուժերի երևան գալը

Երիտասարդ օսմանցիներ (Genç Osmanlılar):

Երիտթուրքերի գաղափարախոսական նախահայրերը:

Նրանք հանդիսացան Վերակառուցման ժամանակաշրջանի վաղ փուլի ծնունդները: Մեծ մասը ժամանակի օսմանյան հասարակության բարձր խավի զավակներ, որոնք, սակայն, բացառվեցին կառավարող ընտրանու կողմից, և որպես դրա արդյունք՝ շրջվեցին Թանզիմաթի վերջին փուլի գլխավոր ներկայացուցիչների՝ վարչապետներ Մեհմեդ Էմին Ալի փաշայի և Ֆուադ Մեհմեդ Քեչեզի-զադե փաշայի, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթան Աբդուլ Ազիզի դեմ:

1865թ. հունիսի արևափայլ մի առավոտ, վեց հոգուց բաղկացած մի ընկերախումբ հավաքվել էր Բելգրադի անտառում, որը Կ.Պոլիսի հայտնի հանգստավայրն էր՝ Բոսֆորի թրակիական ափի բարձունքների ետևում: Խումբը բաղկացած էր՝ Մեհմեդ Էմին բեյից, Ահմեդ Նամիկ Քեմալ բեյից, Մեհափիթ-զադե Նուրի բեյից, Քայա-զադե Ռեշադ բեյից, Մուֆի Փաշա-զադե Այեթուլլահ բեյից և Ռեֆիկ բեյից: Բոլորը բարձրագույն կրթություն ունեին և հնարավորություն՝ շփվելու արևմտյան Եվրոպայում գործող գա-ղափարախոսական հոսանքների հետ: Առաջին չորսը աշխատել էին օս-մանյան պետական համակարգում որպես ծառայողներ, մինչ վերջինը լրագրող էր, Միրաթ (*Mir'at*) «Հայելի» ամսագրի տնօրենը:

Այաթուլլահ բեյը իր հետ երկու գիրք էր բերել, որոնք նվիրված էին Կար-բոնարների և նրանց կազմակերպությանը: Ջրույցը ընթացավ վերակազ-մակերպման մեջ գտնվող երկրի վերակազմակերպման անհրաժեշտու-թյան շուրջը (Թանզիմաթի վերջին փուլն է): Բոլոր ներկաները՝ վերափո-խումներ ձեռնարկողների քաղաքականությունից դժգոհ, որոշում կայաց-րեցին հիմնել գաղտնի «Հայրենասիրական դաշինք»՝ Միությունը (İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti)³⁹, նպատակ ունենալով, ինչպես երևում է այդ ոլորտի կարկառուն ներկայացուցիչների գործունեությունից, Օսմանյան պետու-թյան մեջ ներմուծել ժամանակակից եվրոպական քաղաքական սկզբունք-ները, որոնք, սակայն, պետք է գործեին իսլամական սուրբ ավանդության հետ ներդաշնակ, ձերբազատվելու համար այն մեծ դժվարություններից, որոնք նա մինչ այդ դիմագրավում էր:

³⁹ Cemiyet բառը հունարենում վերաբառվում է միություն, ընկերակցություն, իսկ firka բառը՝ կուսակցություն բառով:

Բոլորի գնահատականն այն էր, որ Թանգիմաթի առաջին շրջանից իսկ սկսած, կառավարողների որոշումները վտանգի էին ենթարկում երկրի ապահովությունն ու ամբողջականությունը: Պատճառները, որոնք ըստ երիտասարդների խմբի, առաջացրել էին վերը նշված վտանգները, բազմաթիվ էին:

Արևմուտքի հետ ստեղծված տնտեսական կախվածության հարաբերությունները՝ շուրջ սուլթան Աբդուլ Ազիզի «շքեղ խնթությունների» հետ մեկտեղ, երկիրը տարել էին տնտեսական փակուղի: Բացի եվրոպացիների՝ բարեփոխումներ կատարելու պահանջից, հոգուտ ոչնչությունմանական բնակչությանը, և/կամ շատ դեպքերում երկրի ներքին հարցերում անմիջական միջամտությունը սնուցում էր, ինչպես համարում էին, ճնշված ազգերի և կենտրոնախույս շարժումների ակնկալիքները⁴⁰: Նույն ուղղությամբ, գնահատում էին նրանք, գործում էին օսմանյան տարածքում օտար միսիոներները, որոնց գործունեությունը թուլատրված էր պետության կողմից:

Ընդհանուր կարծիքի համաձայն, - որը երևում է նաև Ահմեդ Քեմալի աշխատության բազում հատվածներում, - ոչնչությունմանների օգտին իրագործվող բարեփոխումները, որոնք ներմուծվեցին 1839թ. և 1856թ. կայսերական երկու հրամաններով, նրանց հատուկ առավելություններ էին տրվում և դատում էին մուսուլմաններին նրանցից ավելի ցածր դիրքի, մի փաստ, որը կազմալուծիչ ազդեցություն էր գործում օսմանյան հասարակության կառուցվածքի վրա:

Հավատացած էին, ի վերջո, որ կաշառակերությունը, որ մեկնաբանվում էր որպես պետության հովանավորչական վեաբերմունքի արդյունք Թանգիմաթի ներկայացուցիչների կողմից պետական շատ ծառայողների նկատմամբ, և որը կրծոտել էր դեկավարող մեխանիզմը, առավել ծանրացրել էր վիճակը և խորացրել ընդհանուր ճգնաժամը:

Շուտով վեցանգամ խմբակը վերածվեց ավելի քան երկու հարյուր անդամ ունեցող կազմի և սկսեց ընդդիմանալ օսմանյան կառավարությանը: Այս ընդդիմադիր գործունեության գլխավոր արտահայտությունը կառավարության գործի քննադատությունն էր լրատվական տպագրանյութերում, որոնք գրում էին անդամները: Պետության հակազդեցության հետևանքը եղավ այն, որ նրանցից ոմանք, - կաթոլիկացու-

ցիչները, - ստիպված եղան արտասահման փախչել, որտեղից և շարունակեցին իրենց ընդդիմադիր գործունեությունը նույն միջոցներով: Թեև նրանց հրատարակած տպագրանյութերը արգելվում էին Թուրքիայում, նրանց գաղափարները, այնուամենայնիվ, հաջողում էին անցնել հսկողությունից և ծանոթ դառնալ մայրաքաղաքի բնակչությանը, որը կամ համախոս էր, կամ պարզապես հետևում էր նրանց գործունեությանը:

Պանգեթմանիզմի հասունացող գաղափարի ազդու տպավորության տակ Երիտասարդ օսմանցիները պահանջ կներկայացնեն զտարյուն Թուրքական պետության⁴¹ [ստեղծման] համար, որը պետք է հեռանա եվրոպական խնամակալությունից՝ հենվելով Իսլամի ավանդական սկզբունքներին ու արժեքներին, ինչպես նաև սահմանադրական կառավարության վրա:

Նրանց հիմնական կորիզը միասնական չմնաց մինչև վերջ: Տարբեր տեսակետները, բախվող շահերը, տանջանքներն ու հետապնդումները, փառասիրությունն ու սնամիառությունն, ինչպես նաև այլ պատճառներ կազմալուծիչ ազդեցություն ունեցան Բեյզրադի անտառում գրասանքի դուրս եկած ընկերային, ինչպես նաև նրանց հետագա ուղեկիցների համար: Շարժման կաթոլիկացույն ներկայացուցիչների՝ դեպի Արևմտյան Եվրոպա փախուստից հետո մեծ կորուստ էր նրանց հիմնական ֆինանսավորողի՝ արքայազն Մուսթաֆա Ֆազլի փաշայի վերադարձը Կ.Պոլիս: Ընդհանուր համամեթուսին, հետևեց մեծ վեգի Մեհմեդ Էմին Ալի փաշայի մահը, որից հետո շարժումը առավել նոսրացավ և սկսեց կամաց-կամաց հանգչել:

Նոր Օսմանցիների շարժումը միգուցե չհաջողեց առաջ բերել այն կաթոլիկ փոփոխությունները, որ երազում էր իրագործել Օսմանյան պետության կազմակերպման և գործունեության մեջ՝ իր ստեղծման պահից: Սակայն արահետ բացեց թուրքական քաղաքական մտքում: Շարժման մտավորականների շրջանակը կարող է բնութագրվել որպես թուրքական Լուսավորչության անդրանիկ, ռահվիրա ներկայությունը: Մի քանի տասնյակ տարիներ անց այդ ուղու հետքերով շարժվեցին երիտթուրքերը:

⁴⁰ 1860թ. Լիբանանում քրիստոնյաների և մուսուլմանների բախման հետևանքով և եվրոպական ճնշումների ներքո տարածքում քրիստոնյա ընդհանուր կառավարիչ նշանակվեց (նույն տեղի կոմենս Կրետեում, 1878թ.): Նույն թվականին (1860) Հերցեգովինայում ապստամբություն ծագեց, որը Չերնոգորիայի օգնությամբ էլ չհաջողվեց ճնշել, այլ միայն երկու տարի անց, մի համաձայնության կնքմամբ, որը ձեռնադրում էր Չերնոգորիային: Սերբերի և Օսմանցիների բախումը Բեյզրադում ստիպեց օսմանական ուժերին հեռանալ երկրի եվրոպական մահանգների անվտանգության համար կաթոլիկ դիրքերից: Այս ամենը Նոր օսմանցիների խմբի կողմից մեկնաբանվում էին որպես Օսմանյան պետության տարրալուծման երևույթներ և ներկայացվում որպես այդպիսին իրենց գործի մեջ:

⁴¹ Այսինքն՝ նրանք համարում էին, որ կրոնական-ազգային փոքրամասնական խմբերի ներկայությունը քանդում էր երբեմնի հզոր կայսրության հիմքերը: Երբ 1866թ. ծագեց Կրետական մեծ ապստամբությունը, Ահմեդ Քեմալը իր *Tasvir-i Efkar* («Գաղափարների պատկեր») թերթի էջերից, որը նա տնօրինում էր, պրոպագանդում էր դրա ճնշումը: Միևնույն ժամանակ, երբ Կրետեում քրիստոնյա խաղաղ բնակչությունը օսմանյան բանակի և թուրքա-կրետացի անօրենքների բարբարոսությանը էր ենթարկվում, 1866 հոկտեմբերի 1-ին վերոհիշյալ թերթում տպագրված «Bir Mülâhaza» (Մի նկատողություն) վերնագրով հոդվածում քննադատում էր այն... «անպատկառությունը», որով հույները սրճարաններում մի երգ էին երգում, որի կրկնեղանակն ակնարկվում էր թուրքերի ոչնչացումը: Տե՛ս՝ Mardin Şerif, *The Genesis of the Young Ottoman Thought*, Princeton, New Jersey 1962, էջ. 27.

Երիտթուրքեր (Jön Türk)՝ ընդդիմությունից դեպի պետական հեղաշրջում ընդդեմ ռազմական կորպորացիայի և օտարավախության:

«[...] Մոսուլման և քրիստոնյա մեր համաքաղաքացիների ներկայիս ռեժիմի դեկլարար համակարգից պաշտպանվելու նպատակով, որը ուսմանը և անուամբ մարդու իրավունքները, ինչպիսիք են արդարությունը, հավասարությունն ու ազատությունը, որը խախտում է Օսմանցիների առաջընթացն ու հանձնում է մեր երկիրը օտարների իշխանությանը, հիմնադրվեց «Միություն և Առաջադիմություն» մարմինը, որը կազմվեց այլերից և կանանցից, որոնք բոլորն էլ Օսմանցի հպատակներ են [...]»⁴²:

1889թ. մայիսի 1-ին, Ռազմական բժշկական ֆակուլտետի երիտասարդ ուսանողների մի խումբ գրոսանքի դուրս եկավ Գյուլիանեի պարտեզում, հին օսմանյան պալատի տարածքում (Serayburu): Մի քանի ժամ քննարկումից հետո երիտասարդները իրար ձեռք մեկնեցին և երդվեցին պայքար մղել սուլթանի քաջարձակ իշխանության դեմ և հանուն սասանվող Օսմանյան պետության վերականգնման: «Օսմանյան Միություն» կազմակերպությունը (İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti)⁴³ նոր էր հիմնադրվել: Հիմնադիր հնգյակը բաղկացած էր ոչ թուրքական ծագում ունեցող անձանցից. այրանական ծագումով Իբրահիմ Էդեմ Թեմ (Ստրումգա 1865թ. - Իզվար [Ռումինիա] 1939թ.), չեքոսլովակացի Մեհմեդ Ռեշիդ (Կովկաս 1872թ. - Կ.Պոլիս 1919թ.), աղբբեջանցի Հուսեյն-զադե Ալի Թուրան, 1864-1941թթ. և քրդեր Իսիակ Շուքուտի (Դիարբեքիր 1868թ.-Սան Ռեմո 1902թ.), Աբդուլահ Ջեվդեթ (Արաբկիր 1869թ. - Կ.Պոլիս 1932թ.):

Նրանք բոլորն էլ ազդված էին մտավորականների, գրողների և գրականագետների գաղափարներից, ինչպես նաև Երիտասարդ օսմանցիների շարժումից: Համարում էին, որ երկրին բնորոշ դժբախտության և հասարակական կյանքի թերությունների պատճառ: Արդու Համիդ սուլթանն էր և նրա մենիշխան ոճը, որով կառավարում էր երկիրը: Հավատացած էին, որ կարող է ավելի լավ օրեր գան, եթե ապահովվեր սահմանադրական վարչակարգը, եթե գրոյի հավասարվեր Եվրոպայի քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունը, և եթե եվրոպական երկրների համատարած հասարակական կարծիքը փոխվեր, որի համաձայն՝ թուրքը մի անկիրթ բռնակալ է, իսկ Իսլամը՝ մոլեռանդության և բռնության կրոն: Եթե բոլոր վերը նշված-

⁴² Միության ծրագրից մի հատված, ca. 1890. Տե՛ս նույն տեղում՝ Lewis Bernard, էջ. 206.

⁴³ Պրոֆեսոր Թունայան նշում է, որ Ահմեդ Ռիզայի ֆրանսիական շրջանակի հետ հարաբերվելուց հետո միությունը վերանվանվեց «Միություն և առաջադիմություն» (İttihâd ve Terakkî): Տե՛ս՝ Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul 1995, էջ. 108:

ները հաջողությամբ պսակվեին, հնարավոր կլիներ կանխել տարածքային հետագա մասնատումը:

Հաջորդ հանդիպումների ժամանակ գաղտնի խմբի շրջանակը սկսեց ընդլայնվել նոր անդամների մուտքով, հիմնականում ուսանողներով, ուսուցիչներով և պետական պաշտոնյաներով: Մրանցից մեկի ժամանակ անդամ կդառնա դեռևս անհայտ փոստի ծառայող Մեհմեդ Թալեթ Բեյը: Որոշ ժամանակ անց, հիմնադիր անդամների և խմբի մի քանի անդամների համապատասխան մախապատրաստական աշխատանքից հետո, բացի Ռազմական բժշկական ֆակուլտետից, Ռազմական ֆակուլտետը, (ռազմական) Անասնաբուժական ֆակուլտետը, Նավատորմի ֆակուլտետը, Հրետանու և Ինժեներական ֆակուլտետը, ինչպես նաև Պետական կառավարման ֆակուլտետը կդառնան այն զինարանները, որտեղից կգորակոչվեն նոր անդամները: Այսպիսով, Օսմանյան պետության կենսունակության համար կարևորագույն ֆակուլտետները կվերածվեն միապետական բռնակալական հասարակարգի արտահայտչի դեմ հակազդելու ջերմոցների:

Մոտավորապես 1892թ. Աբդուլ Համիդի տեղեկատվությունը Յիլդիզ պալատի հատուկ գրասենյակ են հասցնում այն տեղեկությունը, թե Ռազմական բժշկական ֆակուլտետի կողմից հակառեժիմային գործունեություն է ծավալվում: Երեք դժգոհ ուսանող բողոք են ներկայացնում, որում ընդհանուր առմամբ նկարագրում են իրենց գործընկերների «տեղաշարժերի» վերաբերյալ մանրամասնություններ: Սկսվում են հարցաքննությունները, որոնց հետևանքով որոշ ձեռքալարություններ են տեղի ունենում, որոնց բվում և Աբդուլահ Ջեվդեթի, սակայն հետապնդումը երկար չի շարունակվում: Դրան նպաստում է նաև խմբի կազմակերպման ձևը, որը հիմնված էր Կարբոնարների չափանիշներով. նրա անդամներին թույլատրվում էր ճանաչել միայն գործընկերներից մի քանիսին:

Հետագայում խմբի շարքերը կհամալրեն Նոր օսմանցիներ շարժման հին համակրողներից շատերը: 1894-95թթ. նրա հին անդամներից մի քանիսը ստիպված կլինեն լքել Թուրքիան, - քանի որ իրենց գործունեությունը հայտնի կդառնա իշխանություններին, - և կհաստատվեն Փարիզում: Այնտեղ կհանդիպեն Նոր օսմանցիների շրջանակի մնացած անդամներին և գործունեություն կծավալեն ասորի քրիստոնյա վտարանդի (émigré) Հալիլ Գանեմի շրջանակի շուրջը՝ առաջին օսմանյան խորհրդարանի նախկին Բեյրութի պատգամավոր, որն այժմ *La Jeune Turquie* (= Նոր Թուրքիա) թերթն էր հրատարակում: 1889թ. վտարանդիների առաջին խմբի մեջ կմտնի և Ահմեդ Ռիզան, որը շուտով կդառնա Փարիզի վտարանդիների շրջանակի թիվ մեկ գործիչը: 1895թ. երկրի տարբեր շրջաններում ձեռքալարվում և աքսորվում են շարժման այլ գործիչներ: Այս անգամ, Աբդուլահ Ջեվդեթը կաքսորվի Տրիպոլի (Լիբիա), որտեղից նրան կհաջողվի փախչել և 1897թ. հայտնվել Փարիզում:

1895թ. Ռիզան և Գանեմը կսկսեն *Meşveret* (Խորհուրդ, Խորհրդածողով) վերնագրով թերթ հրատարակել, որը լույս կտեսնի ամսական երկու ան-

գամ, սկզբում միայն օսմաներեն, և կղաճնա Փարիզում բնակություն հաստատած երիտթուրքերի օրգանը: Թերթը շրջանառության մեջ կմտնի Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական փոստի ծառայությունների շնորհիվ, որոնք գործում էին և պաշտպանվում կապիտուլյացիոն պայմանագրերի հիման վրա, կայրոպագանդի երիտթուրքերի գաղափարները և սուլթանի համար կվերածվի մշտական գլխացավի:

1896թ. երիտթուրքերի շարժման ոգով սնուցված ևս մեկ թերթ կմտնի շրջանառության մեջ: Դադստանից Մեհմեդ Մուրադը (1852/53-1914), մի փախստական, որը բնակություն էր հաստատել Թուրքիայում, Երիտասարդ օսմանցիներ շարժման հետևորդ և բարձրաստիճան պետժառանգող, թողնում է իր պրոֆեսորի պաշտոնը Կ.Պոլսի Պետական Կառավարման Կայրոցում և ապաստան գտնում Կահիրեում, ուր և վերադարձվում է շաբաթաթերթ, որը հրատարակում էր Կ.Պոլսում (1886 թվականից)՝ «Mizân» (=Կշեռք) վերնագրով:

Նույն թվականին երիտթուրքերի կազմակերպությունը Կ.Պոլսում կստանա մեկ կարևոր հարված: Նրա անդամները Արդուլ Համիդի դեմ հեղաշրջում էին պատրաստել, որը օգոստոսին պիտի սկսվեր՝ նրան գահընկեց անելու նպատկով: Սրա ղեկավարությունը կստանձնի Կրզիմ փաշան, 1-ին բանակի հրամանատարը⁴⁴: Հեղաշրջման պատրաստությանը մասնակցող անդամներից մեկը, որա սկսվելուց առաջ, մի ընկերական շփման ընթացքում և բացթերթության հետևանքով, որն օգտագործած ակնոռի պարյունքն էր, պարծենալով անդրադարձավ նրան, թե ինչ պիտի կատարվեր հաջորդ օրը: Տեղեկությունն անմիջապես փոխանցվեց պալատ, և անվտանգության ծառայությունը, կայծակնորեն արձագանքելով, ձերբակալեց համարյա բոլոր դավադիրներին, որոնցից շատերը բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներ էին: Ձերբակալվածները մազապուրծ եղան Արդուլ Համիդի զայրույթից: Ուղղակի տեղահանվեցին, քանի որ, հայերի հալածանքների իրադարձություններից հետո և այն արձագանքից, որն առաջացրել էին եվրոպայում⁴⁵, բայց նաև Կրետեում տիրող լարված իրա-

⁴⁴ Այսպես կոչված՝ կայսերական կամ պալատական (Hassa Ordusu), որը տեղակայված էր Կ.Պոլսում: Պարզ երևում է կազմակերպության ներթափանցումը պետության ներքին կառուցվածքի մեխանիզմների մեջ:

⁴⁵ Հայերի դեմ հալածանքները հանդիսանում են սիստեմատիկ կազմակերպված բռնությունների մախերգանքը, որոնք 20-րդ դարում կկատարվեն փոքրամասնությունների դեմ: Հայկական ազգային համայնքը (Ermeni milletî) կարևոր դեր էր խաղում կայսրության տնտեսական և առևտրական գործունեության մեջ: Թանգիմաթից (Tazimat) հետո հայերը՝ ազգությամբ օսմանցի հպատակներ, իրենց դրսևորել էին Օսմանյան պետության բարձրագույն պաշտոններում: Նրանց ներկայությունը և ընդհանրապես նրանց բռնած դիրքը (հնազանդություն և օրինապահություն) թույլ էր տվել նրանց բնութագրել որպես կայսրության «հնազանդ ազգ» (tebaa-ı sâdikâ-i Şâhâne ı millet-i sâdika): 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ընթացքում արևմտյան առաքելությունների ներկայությունը Ամասիայի հյուսիսարևելյան գավառներում, ուր բնակիչների հիմնական մաս էին կազմում հայերը, այն դեպ-

քեր, որոնք վերաբերում են ստրկացված ազգերի ազգային զարթոնքին Բալկանյան թերակղզում, և այն փորձերը, որոնք արվում էին նրանց կողմից անկախ պետություններ ստեղծելու համար, հայ մտավարականների ներկայությունը, որոնք խոստանում էին հայ ժողովրդի միությունը մեկ անկախ պետության ներքո, նպաստեցին հայկական ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին: Հայկական պետության ստեղծումը Կովկասի հարավում, որը կներառեր նաև Օսմանյան պետության որոշ մասերը, մի պահ ծառայում էր ռուսական արտաքին քաղաքականության ընդարձակմանը: Ռուսաստանի կողմից հսկվելով, կարող էր հակակշիռ հանդիսանալ Բրիտանիայի ներկայությանը Միջերկրական ծովի արևելյան մասում (Եգիպտոս, Կիպրոս) և Կասպից ծովի առանցքներից դեպի Պարսից Ծոց և Հնդկական Օվկիանոս: Այնուամենայնիվ, հետագայում ռուսները (որպես դիրքորոշում, սակայն և որպես պրակտիկա, որին հետևեցին իրենց երկրի ներսում 19-րդ և 20-րդ դարում), երբևիցե չնպաստեցին հայկական պետության ստեղծմանը, այլ միայն բավարարվում էին սահմանային հայկական բնակչություններն օգտագործել որպես գործիք՝ Օսմանյան Կայսրության հանդեպ իրենց արտաքին քաղաքականության իրականացման մեջ: Ռազմական բախումների ժամանակաշրջաններում, սնուցելով հայերի ազատատենչ զգացումները, զինվորագրում էին նրանց իրենց ուժերում, որոնք ռազմական գործողություններ էին վարում Օսմանյան պետության արևելյան սահմաններին: 1870-ականների ընթացքում հայ մտավորականների շրջանակները սկսեցին ձևավորվել Կ.Պոլսում և այն շրջաններում ուր հայեր էին ապրում, ինչպիսիք են «Միություն և Փրկություն»-ը և «Սև Խաչը», որոնց հետաքրքրությունը ուղղվում էր հայկական ազգային հարցին և այս խնդրի շուրջ լուսաբանմանը: 1877թ. ռուս-օսմանյան պատերազմը, Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը և Բեռլինի վեհաժողովը սնուցեցին հայերի սպասելիքները: Պատերազմը Ներսես II-րդ (Վարդապետյանը) կփորձի շարժել եվրոպական Ռուսիի հետաքրքրությունը կայսրության հայերի նկատմամբ, որպեսզի հաջողի նրանց ներկայության ճանաչումը, բայց և նաև իր հոտի պաշտպանությունը քրդերի և թուրք-մեհմեդների հարձակումներից արևելյան գավառների տարածքներում: Հայ առաջադեմ-մտավորականների մի փոքր ներկայացուցչություն կմեկնի Բեռլին վեհաժողովի ընթացքում և կպահանջի Օսմանցի միապետի վրա ճնշումներ գործադրել, որպեսզի կայսրության հայերը առավել ազատություններ և պաշտպանություն ստանան: Այս շարժումները սկսել էին անհանգստացնել Դոսանը, որը համոզվում էր, որ աստիճանաբար ևս մեկ ազգային ազատագրական խնդիր է ծագում երկրում, մի փաստ, որը հղի էր լուրջ վտանգներով: Այդպես իր դիրքորոշումը հայերի հարցի վերաբերյալ ավելի սաստկացրեց: Պետության ճնշումները հայկական տարածքներում և քրդերի ու թուրքմեհմեդների հարձակումները հայկական գյուղերի վրա հանգեցրին տարբեր ազգային կազմակերպությունների ստեղծմանը, ինչպիսիք են՝ «Պաշտպան Հայրենյաց», 1881թ., Արմենական շրջանակ-կուսակցությունը, 1885թ., որը հիմնադրվեց Վանում հայերի կողմից, որոնք հայկական ազգային մտավորականության ներկայացուցիչներն էին, գլխավոր դերակատար Մկրտիչ Փորթուզյանի հետ, որի անդամները պատրաստակամությամբ գեներ կվերցնեին և կանցնեին զինված պայքարի՝ հանուն հայկական հարցի: Նույն տարեթվին երևան են գալիս առաջին հայդուկային խմբերը Վանի շրջաններում, որը համարվում էր հայկական բնակչության բնօրրանը՝ «ազնվական հող»՝ նախարարական, ինչպես այն անվանում են հայերը, -որոնք օսմանյան իշխանությունների դեմ

գործունեություն էին ծավալում, մինչդեռ հարձակումներ էին կազմակերպում քրդերի, բուրքմենների և այլ մուսուլմանների գյուղերի վրա: Այս փաստը թույլ տվեց օսմանյան կառավարությանը առավել սաստկացնել իր դիրքորոշումը: 1880-ականների ընթացքում երևան են գալիս նաև երկու հայկական կուսակցություններ, մարքսիստական ուղղվածության՝ «Հնչակ» և «Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը», հայտնի որպես «Դաշնակ»: Առաջինը հիմնադրվում է Ժնևում 1887թ. ուսանողների մի խմբի կողմից, որոնց նպատակն էր հայերի ազգային լուսավորչությունը, կայսրության հայ բնակչության միջև ռադիկալ գաղափարների տարածումը և անկախ պետության ստեղծումը: Նրա հիմնադիր անդամներն էին՝ Ռուբեն Խանազատը, Պողոս Աֆրիկյանը, Ավետիս Նազարբեկյանը, Մանուել Մանուելյանը, Գևորգ Լարաջյանը, Գաբրիել Գաֆյանը և Մարո Նազարբեկյանը (Վարդանյան): Երկրորդը հիմնադրվում է Թիֆլիսում 1890թ. Ստեփան Չոբյանի, Բրիստափոր Միքայելյանի և Սիմոն Չավարյանի կողմից: Երկուսն էլ աջակցություն և կողմնակիցներ են ձեռք բերում Վանի շրջանում, իսկ հետագայում ամբողջ կայսրությունում, ուր գոյություն ունեին հայկական համայնքներ: 1891-ից սկսեցին գործադնել կազմավորվել «քոչվորների հետևագործայիններից» (aşiret sâvârı alayları) Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի տարածքներում: Աբդուլ Համիդի նպատակը երկակի էր՝ մի կողմից նա այս կերպով հսկում էր քրդերի և բուրքմենների բնակչությունները, իսկ մյուս կողմից՝ իր ձեռքում ունենում էր մի կարևոր ուժ, որպեսզի տարածքում պարտադրեր այն միջոցները, որոնք որոշում էր: Պաշտոնապես քոչվորների հետևագործային զննորդ, որոնցում գորակազմում էին քրդերը և բուրքմենները, կօտազործվեն արևելյան սահմանին որպես հակակշիռ ռուս կոզակների հետևագործայիններին սակայն, ըստ էության, օգտագործվեցին որպես հայկական բնակչության վտարման ուժ և հայերի ցանկացած զինված գործունեության ճնշման ուժ՝ արևելյան – հյուսիս-արևելյան սահմաններում: 1893թ. նրանց ուժը կազմում էր 56 զորագունդ, որոնցում ծառայում էին մոտավորապես 800-ից 1.100 մարդ: 1894-ին Սասուն գյուղից լեռնցիների մի խումբ զինված դիմադրություն ցույց տվեց նույն տարվա ընթացքում երկրորդ անգամ հարկ հավաքելու փորձին (սովորաբար հարկի համարժեքը հավաքում էին պետական պաշտոնյաները, սակայն ոչմուսուլմաններին «հարկահավաքի էին ենթարկում» և քուրդ ցեղապետները): Ջինված դիմադրությունը ընթացք ստացավ տեղական մակարդակի վրա, և օսմանյան ղեկավարությունը պատասխանեց դրան զորքի ուժեր ուղարկելով, որոնք քուրդ անկանոն ուժերի հետ համագործակցելով, ոչնչացրին շրջանի ավելի քան քսան գյուղ: Չնայած ճնշման գործողությանը, պարսիզանական գործունեությունը շարունակվեց նաև այլ շրջաններում: 1895-ի գարնանը «Հնչակ» Կ.Պոլսում՝ Սասունում կատարված դեպքերի վերաբերյալ ցույցեր կազմակերպեց: Ցույցերից սեփական ժամանակ և մինչ ցուցարարները քայլում էին դեպի Յիլդիզ (Yıldız) պալատը, մուսուլման «հակացուցարարները» կրակ բացեցին նրանց վրա: Իրադարձությունների զարգացումը ողջ կայսրությունում առաջացրեց հայերի դեմ բռնության ալիքի տարածում, որն իր զագաթնակետին հասավ նույն տարվա հոկտեմբերին և նոյեմբերին: Հաջորդ տարվա ընթացքում մեծ մասշտաբի հալածամքներ իրագործվեցին Ուրֆայի և Վանի շրջաններում: Այս կազմակերպված հետապնդումներին մասնակցում էին բանակի զորաբաժանումները, որոնք համագործակցում էին քրդերի անկանոն խմբերի հետ: Հայաբնակ բոլոր շրջաններում անհանգստություն էր տիրում, երբ 1896-ին «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամների մի խումբ՝ հայկական հարցի նկատմամբ եվրոպական

վիճակից ելնելով, մթնոլորտը, որն ստեղծվել էր, չպետք է առավել ծանրաբեռնվեր այլ զնդակահարություններով: Տեղահանվածներից մի քանիսին կհաջողվի փախչել և Փարիզում միանալ երիտթուրքերի խմբին:

Ծանր հարվածից հետո, որը ստացավ Կ.Պոլսի հատվածը՝ կարևոր ներկայացուցիչների ձերբակալմամբ, շարժումը փորձեց վերակազմավորվել՝ նոր անդամներ գորակառնելով: Եվ դարձյալ զինվորական ֆակուլտետները հիմնական աղբյուր պիտի հանդիսանային: Մինչդեռ, իրականում [դեր] չի ստանձնի 1906-ից առաջ: Հիմնական ընդդիմության դերը այժմ պիտի խաղային արտասահմանի շրջանակները: 1897թ. կազմակերպության նստավայրը Պոլսից տեղափոխվում է Ժնև, ուր տարիներ ի վեր գործում էր երիտթուրքերի խումբը:

Այդ տարվա ընթացքում Աբդուլ Համիդին կհաջողվի ևս մեկ ուժգին հարված հասցնել: Չերքեզ Ահմեդ Ջելալեդդին փաշան՝ օսմանցի միապետի վստահված անձանցից մեկը, այցելում է Եվրոպա, երիտթուրքերի շրջանակները տարրալուծելու հրամանով: Համապատասխան պրպտումներից հետո Ահմեդ Ջելալեդդինի հետաքրքրությունը ուղղվում է Մեհմեդ Մուրադին, որն այդ ընթացքում հեռացել էր Կահիրեից, գտնվում էր Փարիզում և ընտրվել էր Ժնևի շրջանակի նախագահ: Չեռնարկում է համոզել նրան, որ իր տիրոջ միտումները բարի են. «սուրբանը տեղյակ է ռեֆորմների վերաբերյալ ձեր պահանջի մասին»: Սակայն դրանք պիտի իրագործվեն աստիճանաբար, որպեսզի նրա հեղինակությունը չտուժի: Նա ընդունում է կրկին Սահմանադրությունը շնորհել, սակայն, սակայն ժամանակ անց, որպեսզի հասցնի փակել հայերի հարցը: Ընդունում է, որ տարածքային մասնատման վտանգը լուրջ է, և անհրաժեշտ կլինի ձեր օգնությունը այն դիմագրավելու համար»:

Մեհմեդ Մուրադը մի սխալ էր գործել, որը նրան խոցելի էր դարձրել: Ընտանիքը Կ.Պոլսում էր թողել: «Համոզվում է» և վերադառնում Կ.Պոլիս, և «Միզան»-ը («Mizân») լուրջ է: Նրա հետ միասին վերադառնում են նաև մարմնի այլ անդամներ, որոնք ապրում էին Եվրոպայում:

հասարակական կարծիքի հետաքրքրությունը շարժելու համար, գրավեց Կ.Պոլսում Օսմանյան Բանկի շենքը: Միջադեպը «խաղաղ» ավարտ ունեցավ, սակայն հնարավորություն տվեց Դոանը մեղադրել հայերին, որ ահաբեկչական գործողությունների են անցնում: Հետևեցին սանձարձակ հալածամքներ, որոնք հիմնականում ուղղված էր առաջնորդների, ազնվականների և հայտնի հայերի դեմ, ինչպես նաև հայ մտավորականության դեմ, որպեսզի հայկական համայնքը զրկվի իր բանական ղեկավարներից: 1897-ից, եվրոպական երկրների ճնշման տակ, վիճակը սկսեց համոզարտվել: Այդ երկու տարիների ընթացքում հաշվվում է, որ ոչնչացվել են ավելի քան 100.000 հայեր: Հայկական հարցի վերաբերյալ, տե՛ս՝ Anderson M.S., *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, London 1966, Nalbandian Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley-Los Angeles 1967, Göyünç Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, Uras Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, İstanbul 1988, Αγαπατιάνα Σαρκίς-Οχάνες, *Η Αρμενία και το Αρμενικό Ζήτημα*, Αθήνα 1988.

Հիմնադիր անդամներ Իսհակ Շյուկուփին և Աբդուլլահ Ջելդեթը ժնուստ ևս մեկ երիտթուրքական օրգան են հրապարակում, *Osmanlı* (Օսմանյան) թերթը: Աբդուլ Համիդը առաջարկում է դադարեցնել թերթի հրապարակումը՝ փոխարենը ընկեր երիտթուրքների Տրիպոլիի և Ֆեզանի բանտերից ազատման պայմանով: Երկուսն էլ գիտեին իրենց ընկերների կալանքի պայմանները, և 1899-ի սկզբներին դադարեցնում են թերթի հրապարակումը: Հաջորդ տարի առաջինը ստանձնում է Հռոմի օսմանյան դեսպանության գլխավոր բժշկի պարտականությունները, իսկ երկրորդը՝ Վիեննայի:

1900-ից մինչև 1906թ., երիտթուրքների շարժման գոյությունը հիմնականում կապահպանվի Փարիզի շրջանակի շնորհիվ, որի ղեկավար-անդամ էր Ահմեդ Ռիզան: Նույն ժամանակահատվածում կլավի արքայազն Սաբահեդդինի անունը, որը գտնվում էր Փարիզում⁴⁶ ինքնաքառված և որը բուռն

⁴⁶ 1899-ի ղեկտեմբերին կայսրի փեսան (dâmad) Մահմուդ Ջելալեդդին փաշան՝ Աբդուլ Մեշիդի դստեր Մանհիսա արքայադստեր ամուսինը, որը կարճ ժամանակով Արդարության նախարարի պաշտոն էր զբաղեցրել (1892), փախավ Ֆրանսիա իր երկու որդիների՝ Սաբահեդդինի և Լյուֆուլլահի հետ: Այս իրադարձությունը նշանակալից հարված էր Աբդուլ Համիդի հեղինակությանը, որը փորձեց տարբեր ձևերով ստիպել նրան վերադառնալ Թուրքիա: Եվրոպայից Մահմուդ փաշան քննադատության ենթարկեց սուլթանի բացարձակ միապետությունը և սահմանադրական բարեփոխումներ առաջարկեց: Կապի մեջ մտավ նաև երիտթուրքական շրջանակների հետ, որոնք ողջունեցին նրա արտասահման տեղափոխվելու որոշումը, ակնկալելով, որ նրա անձը հեղինակություն կտար, եթե միանար իրենց ընդդիմադիր գործունեությանը: Նրա քայլերին հետևեցին նրա որդի Մաբահեդդինը, որը դարձավ օսմանյան լիբերալ խմբակցության գրեթե ամենանշանավոր արտահայտիչը: Սկզբում գործում էր երիտթուրքների կողքին՝ արտահայտելով նրանց ազատական թևը, սակայն իր կարծիքներով և դիրքորոշմամբ, որոնք նրանց առանձնապես հաճելի չէին, ինչպես եվրոպացիների անմիջական միջամտության կողմնակցությունը սուլթանին զահրելեց անելու համար, կամ նրա բարյացակամ տրամադրվածությունը կամ մոտեցումը ոչմուսուլմանների հանդեպ, որոնք քաղաքական գործունեություն էին ծավալում՝ հօգուտ բնակչության այն խմբի, որոնցից սերում էին (հայերի, հրեաների, հույների) և նրանց ձգտումների և այլն: 1902-ին, հոր մահից մոտավորապես մեկ տարի առաջ, Փարիզում ուրիշների հետ միասին հիմնադրեց «Անձնական նախաձեռնության և կառավարման ապակենտրոնացման» (Teşebbüs-i Şâhsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti) միությունը, որի միջոցով առաջարկում էր արմատական փոփոխություններ կատարել երկրի կառավարման համակարգի մեջ: Հետագայում ընդդիմադիր բևեռ կհանդիսանա երիտթուրքների կազմակերպություն-կուսակցությանը, հիմնադրելով 1908-ին, Փարիզից վերադառնալուն պես, «Օսմանցի Ազատականների (Լիբերալների) Կուսակցությունը»: Նրա հիմնական տեսակետներից մեկը ոչմուսուլման հպատակների հանդեպ լիարժեք իրավահավասարության կարգի կիրառումն էր: 1913-ին, երբ վարչապետ Մահմուդ Շեվքեթ փաշայի սպանությունից հետո, երիտթուրքները ձեռնարկեցին հաղթանքների միջոցով վերացնել իրենց քաղաքական հակառակորդներին, Սաբահեդդինը մեղադրվեց որպես սպանության մեջ հանցակից, դատվեց առանց իր ներկայության զինվորական դատարանի կողմից և մահվան դատապարտվեց: Փախչում է Եվրոպա և մնում այնտեղ մինչև Առաջին

քաղաքական գործունեություն կծավալի, Օսմանյան պետությունում ըստ էության ազատական բարեփոխումներ ներմուծելու նպատակով:

1906-ից սկսած՝ սկսում է դարձյալ աշխուժություն նկատվել երկրում: Այն դեմքերը, որոնք գործում են, այժմ անմիջական կապ չունեն շարժման հին անդամների հետ ոչ երկրի ներսում ոչ էլ արտասահմանում: Մի երիտասարդ փոխգնդապետ (kolağası)⁴⁷, որը շնորհագրկման մեջ է գտնվում իր հակառակվող բնավորության պատճառով և ծառայության մեջ է գտնվում Դամասկոսում, 1906-ի հոկտեմբերին⁴⁸ այլ ղեկավար գործընկերների հետ միասին հիմնադրում է «Հայրենիք» (Vatan Cemiyeti) գաղտնի միությունը: Այն սկսում է տարածվել ողջ 5-րդ զորաբանակում, որ տեղակայված էր Դամասկոսում և որի պատասխանատվության տարածքը Կիլիկիան էր և այժմյան Սիրիան: Երիտասարդ սպան հենց ինքը Մուսթաֆա Բենալն էր:

Գործակիցների օգնությամբ գաղտնի տեղափոխվում է Մալոնիկ, որպեսզի այնտեղ նույնպես գործակիցների ցանց ստեղծի: Ընտրությունը պատահական չէ: Մալոնիկը եվրոպական գլխավոր շտաբների կենտրոնն էր: 3-րդ զորաբանակի նստավայրն էր, մի քաղաք, որը հայտնի էր իր բազմամշակութային բնույթով, որը հաղորդակցությունների կենտրոնն էր՝ առևտրի և գաղափարների տարածման, և ամենակարևորը՝ հեռու էր Աբդուլ Համիդի հսկողությունից: Մոտ չորս ամիսների ընթացքում նախ՝ գործակիցներ փնտրելով ռազմական դպրոցի իր նախկին համադասարանիների և այլ ծանոթների մեջ, հաջողում է կազմել «Հայրենիք և

համաշխարհային պատերազմի ավարտը: 1918-ին վերադառնում է հայրենիք և դարձյալ քաղաքական գործունեություն ծավալում: Քենալականների կողմից օսմանյան ընտանիքի հարկադրված արտաքսումից հետո, 1924-ին հաստատվեց Շվեյցարիայում, ուր և մահացավ 1948թ.: Նրա քաղաքական միտքը միգրացիայի ամենաանկեղծն ու իսկապես լիբերալն էր 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի ժամանակաշրջանի օսմանյան Թուրքիայի համար: Այդ մասին տես, ինչպես վերը՝ Ramsaur Edmondson Ernest Jr., էջ. 65-67, 69-89, 120-129, ինչպես վերը՝ Shaw Stanford J.-Kural-Shaw Ezel, էջ. 258-262, 265-266, 276, 296, Gövsa İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansilopedisi*, İstanbul 1946, էջ. 322, և Ahmed Feroz, *The Young Turks*, Oxford 1969, էջ. 28, 97, 100, 126, 130, 140, 142, 161, 177-178.

⁴⁷ Խոսքը օսմանյան բանակում զինվորական աստիճանի մասին է, որը առաջացել էր Սելիմ III-ի քարեփոխումներ կատարելու փորձի ժամանակաշրջանում, «Նոր կարգի» (Nizâm-ı Cedîd Ordusu) բանակ ստեղծելու պահից: Գտնվում էր կապիտանի և մայորի միջև և չէր համապատասխանում հունական բանակի զինվորական աստիճաններին վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում: Հույների ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում գրանցվում է զինված ուժերի կազմակերպության մեջ որպես համապատասխան օսմանյան փոխգնդապետի աստիճան: Şen' *Türk Silahlı Kuvvetleri*, Ankara 1982, էջ. 22 և *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821 – 1832, «Αντά Έγγραφα» Β' και Γ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, No 18, τόμ. Α', Αθήνα 2000, էջ. 55.

⁴⁸ Համաձայն Թունային ղեկտեմբեր: Ի.վ.՝ Tunaya Tanık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, էջ. 150.

Ազատություն» (Vatan ve Hürriyet Cemiyeti) գաղտնի միությունը և վերադառնում է իր տեղը⁴⁹:

Սալոնիկում կազմվել է գործում էր ևս մեկ գաղտնի միություն (1906)՝ «Օսմանյան Ազատություն» միությունը (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti): Նրա հիմնադիր անդամներն՝ էին Իսմայիլ Ճանբուլաքը, Միթիաթ Շուկրուն, Բուրսալի Թահիրը, կապիտան Նաքին, Օմեր Նահին, Զյազիմ Նամին, Իսմայիլ Հաքքին, Սուլեյման Ֆեհմին, մեզ քաջածանոթ հրեա-մուսուլման (dönme) և մոլեռանդ հակահույն Ռահմի բեյը⁵⁰, ևս մեզ ծանոթ Մեհմեդ Թալեաթ բեյը և զնդապետ Ահմեդ Ջեմալը: Վերջին երկուսը, որոնք ծառայում էին Սալոնիկում 1900-ից, առաջինը՝ որպես քաղաքային փոստի և հեռագրատան մամակագրության ծառայության առաջին քարտուղար, իսկ երկրորդը՝ 3-րդ զորաբանակի շտաբի գլխավոր քարտուղար, քիչ անց երիտթուրքական արդեն կուսակցության առաջնորդ եռյակից երկուսը հանդես կգան:

Հաջորդ տարի Մուսթաֆա Քեմալը հաջողում է փոխադրվել Սալոնիկ: Երկու միությունները միանում են և «Հայրենիք և Ազատությունը» դադարում է գոյություն ունենալուց: «Օսմանյան Ազատություն» միությունը կապ է հաստատում Ֆրանսիայի շրջանակի հետ: 1907թ. վերջին նրանք միանում են «Օսմանյան Միություն և Առաջադիմություն» կազմակերպությանը (Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti):

Օսմանցի Լիբերալների երկրորդ համագումարի ժամանակ՝ Փարիզում (տեղի ունեցավ 1907-ի դեկտեմբերի վերջին) քննարկվեց զինված գործողության հնարավորությունը կամ ավելին՝ ընդհանուր զինված ապստամբության հնարավորությունը՝ Աբդուլ Համիդին տապալելու նպատակով: Միությունը, որն ի միջի այլոց դարձյալ վերանվանվել էր, այս անգամ՝ «Միություն և Առաջադիմություն ընկերության» (İttihad ve Terakki Cemiyeti) – համախոհներ էր ձեռք բերել 3-րդ զորաբանակի բոլոր զորամասերում (Մակեդոնիա՝ Սալոնիկ կենտրոնով), մինչդեռ գործակալները անդամներ և ներկայացուցիչներ էին հավաքագրում Ջմյուռնիայում, Կ.Պոլիսում, Ադրիանապոլիսում և այլուր: Այն կարևոր ծաղկունքում կստանա զարգանալու համար Սալոնիկի հրեական և հրեական-մուսուլմանական ծագումով անձանցից, ինչպես նաև «Macedonia Risorta» և «Labor et Lux»

⁴⁹ Մուսթաֆա Քեմալի գործունեության առաջին տարիների մասին և նրա գործի մասին վերոհիշյալ ժամանակահատվածում, տե՛ս՝ Armstrong H.C., Grey Wolf, North Stratford 1972, էջ. 25-39, Mango Andrew, *Atatürk*, Woodstock & New York, 1999, էջ. 35-79, Kinross Patrick Balfour, *Atatürk*, New York, էջ. 19-33.

⁵⁰ Այդինի Գլխավոր Շտաբի կառավարիչը 1914-1918թթ. ժամանակահատվածում, հայտնի հունական բնակչության դեմ պատերազմի տարիներին ունեցած իր գործունեությամբ:

մաստնական օբյեկտներից, որոնք ենթարկվում էին Իտալական Արևելյան Մեծ Օբյեկտին⁵¹:

Նույն ժամանակամիջոցում կայսրության ապագայի վերաբերյալ անհանգստություն էր առաջացնում այն փաստը, որ հիմնականում բալկանյան գլխավոր վարչություններում մնում էին դեռևս բաց հարցեր, որոնք հետաքրքրություն էին առաջացնում, իսկ դրանցից մի քանիսը՝ եվրոպացիների անմիջական միջամտությունը, ինչպիսիք են՝ Մակեդոնական հարցը, Բոսնիականը, ալբանական ծագումով մուսուլմանների ազգային զարթոնքը, Կրետեի հարցը, որոնք կապված էին նաև ազգային շրջանակների գործունեության հետ՝ ազգակից կամ ազգակից համարվող բալկանյան երկրների, ուժեղացնում էին այդ շրջաններում ազգային բնակչությունների ազատագրական տրամադրությունները:

Կրետեի դեպքում պարտադրվել էր Ինքնավար Հեղեմոնիայի կադավի-նակը և եվրոպացիների միջամտությունը Մակեդոնական հարցին, ինչպես նաև Ավստրիայի անթաքայց հետաքրքրությունը Բոսնիայի և Հերցեգովինայի Գլխավոր վարչությունների տարածությունների հանդեպ, հաճելի զարգացում չէին խոստանում Օսմանյան պետության այդ հատվածների համար: Այն տեղեկությունները, որոնք հասնում էին Արևմուտքից, առավել մոտեցնում էին կայսրության շրջանները, ինչպիսին էր, օրինակ, Մակեդոնիան, ինքնավարության կարգավիճակին: Օսմանյան տարածքի հետագա մասնատման վտանգը առանձնապես անհանգստացնում էր երիտթուրքերի միության ղեկավար կորիզին և զարգացնում ակնհայտ արտահայտվող օտարազավախության տրամադրությունը⁵²: Սա էր այն պատճառներից

⁵¹ Երիտթուրքերի և մաստնների հարաբերությունների մասին տե՛ս Koloğlu Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul 1991.

⁵² 1903-ի հոկտեմբերին Ավստրո-Հունգարիայի կայսր Ֆրանցիսկուս Յոսիֆ-ը և Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ը հանդիպեցին Մուրզստեղում (Ավստրիա), ուր համաձայն ծրագիր-նախագծի մասին որոշում կայացրեցին, որը Դուռը պետք է ընդուներ և պարտադրեր Մակեդոնիայի Գլխավոր վարչություններին: Այս պայմանների հետ մեկտեղ, նախատեսվում էր նաև զինվորական ոստիկանության ուժերի վերակառուցումը և նրանց կառավարումը եվրոպական ուժերի սպաների կողմից, որոնց պատասխանատվության մեջ կմտնեին համապատասխան հրամանատարություններ (sancak): Այս պայմանակարգի ներքո, որն ընդունվեց Դռան կողմից, Մակեդոնիան, բացի իր մի մասից, որն էապես քացառվեց այս բարեփոխումից, բաժանվում էր հինգ մասի. Դրամայի պրեֆեկտուրայի անվտանգության և կարգ ու կանոնի ուժերը ստանձնում էր բրիտանացի սպան, Մեռեսի պրեֆեկտուրայինը՝ ֆրանսիացի, Թեսաղոնիկեի պրեֆեկտուրայինը՝ ռուս, Սկոպիայի պրեֆեկտուրայինը՝ ավստրիացի և Մոնաստիրի պրեֆեկտուրայինը՝ իտալացի: Գլխավոր հրամանատարի-կորդիմատորի նստավայր նշանակվեց Սալոնիկ քաղաքը: Մակեդոնիայում Արևմուտքի ներկայացուցիչների այս ներկայությունը, այն միջոցները, որոնք առաջարկվեցին հետագայում, ինչպիսիք են, օրինակ տարածքի բաժանումը բնակչության կազմության հիման վրա, պետությանը ֆինանսական հսկողության պարտադրումը, ինչպես նաև այն շփոթները, որոնք տեղի

մեկը, որոնք արագացրին իրադարձությունների զարգացումը և հանդեգրին նրանց հեղաշրջման մտադրմանը:

Եվս մեկ կորպորատիվ բնույթի խնդիր, որը կապված է, սակայն, երիտ-թուրքերի շարժման հետ և նպաստում է նրանց գաղափարական ծրագրի ընդունմանը և տարածմանը զինված ուժերի ոլորտում, հանդիսանում է սպայական աստիճանի հարցը:

Վերջին պատերազմից հետո, 1897թ., որը հաղթանակային էր օսման-յան զինուժի համար, զորքում և նավատորմում կայուն վիճակ էր տիրում: Ցամաքային և ծովային ռազմավարություններ տեղի չէին ունենում, նավատորմը մնում էր անշարժ, խաբիսխ ձգած, բանակում դժգոհություն էր տիրում բարձրագույն զինվորական աստիճաններում սպաների առաջ-ընթացի հսկողության պատճառով: Աստիճանի բարձրացման ժամանակ առաջ էին քաշվում միապետի անձի հանդեպ իրենց նվիրվածությամբ հայտնի սպաները, մինչդեռ ուրիշները մնում էին կայուն վիճակում: Դեկավար պաշտոններին նշանակվում էին այն սպաները, որոնք դուրս էին եկել «Փամակից» (âlâyî) և ոչ թե նրանց համաստիճանները (և արձա-նագրության համաձայն ամենահները), որոնք սերում էին զինվորական դպրոցներից (mektepli), քանի որ վախ կար, որ կարող է «վտանգավոր» գաղափարների (ազատական համարվող) կրողներ լինել, այն գաղա-փարների, որոնք շրջանառություն մեջ էին բարձրագույն զինվորական կրթության ոլորտներում: Այսպիսով, ցածրաստիճան սպաներից շատերը իրենց զարգացման հավանականությունը կապել էին այն փոփոխություն-ների հետ, որոնք ավետում էին երիտթուրքերը՝ կապված իրենց կազմա-կերպության հետ:

Սուլթանը, անհանգստած զինված ուժերում անհնազանդության այդ երևույթներից, որոնք նկատվում էին նախորդ տարվանից սկսած՝ օսման-յան գավառների զորաբաժիններում, և այն տեղեկություններից, որ

էին ունենում եվրոպական տարածքում հեգեմոնների և դիվանագետների միջև այն խնդիրների վերաբերյալ, որոնք օսմանցիները ընկալում էին որպես ներքին խնդիրներ, - ինչպես 1908-ի հունիսի 9-10 Բալթիկի Ռեվելում կայացած Բրի-տանիայի Էդուարդ IV-ի և Ռուսաստանի Նիկոլայ II կայսրների միջև հանդիպումը դարձյալ Մակեդոնական խնդրի վերաբերյալ, - ազգայնականներին և մուսու-լմաններին հիշեցնում էին նմանատիպ փորձերը և առաջացնում էին, քնակա-նաբար, նրանց դժգոհությունը, քանի որ նրանք չէին ցանկանում ընդունել իրենց պա-տասխանատվությունը՝ բերի կառավարումների, խտրականության և այն միջոց-ների հարցում որոնք կիրառվում էին կայսրության ոչմուսուլման հպատակների դեմ: Այդ մասին տե՛ս՝ Jelavich Barbara, *History of the Balkans*, 2րդ հատոր, Cambridge-New York-Melbourne 1983, էջ. 89-95, Miller William, *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1922*, Cambridge 1923, էջ. 445-448, Belen Fahri, *20nci Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, էջ. 75. Ժամանակաշրջանի բնորոշ դրսևորումը, որն արձագանքում է վերոհիշյալ շրջանակների անհանգստության մեջ, հետևյալն է՝ «պետությունը, հայրենիքը, հավատքը գնում են մեր ձեռքերից» (devlet, vatan ve din elden gidiyor). Նույն տեղում՝ Mango Andrew, էջ. 11.

հասնում էին պալատի հատուկ գրասենյակ և վերաբերում էին դավադրա-կան խմորումներին, 1908-ի զարմանք բնույթի հանձնաժողով է ուղարկում Սալոնիկ, որպեսզի ճշտի, թե յուրերը, համապատասխանում են իրական-ությանը և ի՞նչ չափով: Քաղաքի զինվորական հրամանատար Նազիմ փաշայի վրա, որն հանձնաժողովի նախագահն էր, կրակում են, և նա վիրավորվում է... «անձանոթների կողմից»: Նրան փոխարինող Իսմայիլ Մահիր փաշան սկսում է «շոշափել» կազմակերպության ուրվագիծը և ընկալում է այն աներևակայելի թափը, որն այն արդեն առել է: Կասկած հարուցող սպաները անհատական կանչերով հրավիրվում են ժամանել Կ.Պոլիս՝ «զինվորական կոչման բարձրացման» և նոր պաշտոններ գրա-վելու համար: Մրանից հետո իրադարձությունների զարգացումը ձնա-կյուսի բնույթ է ստանում:

Հունիսի 19-ին Կոնստանդուլում կրակում են ոստիկանատան տեսուչ Մամի բեյի վրա: Ամսվա վերջում Կ.Պոլիս «հրավիրված» սպաներից մեկը, մայոր Իսմայիլ Էմվեր բեյը՝ երիտթուրքական եռամիասնության երրորդ ան-դամը, իր մարդկանց հետ քաքնվում է անտառում: Հուլիսի 4-ին Ռեսնայի փոխգնդապետ Ահմեդ Նիյազի բեյը հետևում է նույն ճանապարհին: Հետո նաև երրորդը՝ Էյուբ Սաքբի բեյը: Հուլիսի 7-ին Մոնաստիրիում խռովու-թյան ճնշման հանձնարարության կատարման ընթացքում սպանվում է Շենսի փաշան: 3-րդ բանակի բոլոր միավորներում եռուզեռ էր տիրում: Գերիշխում է հռչակման պահանջը:

Հուլիսի 22-ի գիշերը կազմակերպության ուժերը գրավում են Սալոնիկի փոստն ու հեռագրատունը և սկսում են մասսայական հեռագրեր հղել, որոնցով տարբեր շրջանների տեղական իշխանություններին կոչ են անում հաջորդ օրը հռչակել իրենց սահմանադրության վերականգնման մասին որոշումը: Իսկապես, հաջորդ օրերին ժողովրդական ցույցեր են տեղի ունենում Սալոնիկում, Մոնաստիրիում և այլ քաղաքներում, ուր մասնակից-ներն արտահայտում էին իրենց ցանկությունը՝ սուլթանի կողմից սահմա-նադրություն հռչակելու վերաբերյալ:

Սուլթանի առաջին անդրադարձը եղավ զորաբանակները կենտրոնաց-նելու և Մակեդոնիա ուղարկելու հրամանը՝ հեղաշրջումը ճնշելու նպատա-կով: Ուժերը կենտրոնացվում են Արևելքում, որպեսզի տեղափախվեն Սա-լոնիկ: Ջմյուռնիայի նավահանգստում նավ մուտելիս զինվորները բղավում էին «կեցցե՛ սուլթանը» (yaşasın padişah), մինչդեռ Սալոնիկում նավից իջնելուց՝ «կեցցե՛ ազատությունը» (yaşasın hürriyet), մի բան, որն այն ժա-նակաշրջանում դարձել էր հոմանիշ երիտթուրքերի կազմակերպության հետ: Ջմյուռնիայի զինվորական մասեր տեղափոխելու ժամանակ բացա-հայտվում էր, որ հրամանատարները կազմակերպության անդամներ են: Յիլդիզ (Yıldız) պալատ յուր է հասնում, որ 50.000 մարդ՝ Բանակի 3-րդ և 2-րդ զորաբաժինները, պատրաստ են դուրս գալ մայրաքաղաքի դեմ:

Իրադարձությունների ճնշման ներքո, վախեցած, որ կկորցնի զահը, սուլթանը մինչև հուլիսի 23-ը ընդունում է 1876թ. Սահմանադրության վերա-կանգնումը, որն ինքն էր հռչակել, սակայն և չեղյալ համարել որոշ ժամա-

նակ անց: Գլխերվա ընթացքում նորությունը տարածվեց ամբողջ երկրով հեռագրատան միջոցով: Հաջորդ օրը ժողովրդի մեծամասնությունը հանդիսավոր «Hürriyet» («Ազատություն») էր տոնում: Սակայն որոշ անձինք (ինչպես Ուղղափառության հանգուցյալ հովիվ Հովակիմ (Յուսկիմ) III-ը) ավելի կասկածամիտ և առավել հեռատեսները խորհում էին հաջորդ տարիների մասին տազնապով և վախով⁵³:

Երիտթուրքերին հաջողվել էր հասնել իրենց առաջին նպատակին, և նրանք անցնում էին երկրորդի իրագործման փուլը՝ իշխանության գրավմանը: Հակահեղաշրջման կասեցումից հետո, 1909-ի ապրիլի 13-ին, սա էլ կհաջողվի⁵⁴: Նրանց կարևորագույն անդամները աստիճանաբար մազ-

⁵³ Կ.Պոլսում Հունաստանի Գլխավոր Հյուպատոսարանում տարիներ ի վեր որպես բարգմանիչ աշխատած Նիկոլաոս Էմմ.Դամցասը, Աթենքի Համալսարանի Իրավաբանական ֆակուլտետի շրջանավարտ, «Նեոլոգոս» (Նոր խոսք) թերթի թղթակից և Քրիստոսի Մեծ Եկեղեցու Մեծ Օրինապաշտպան անմահացնում է իր գործում հետևյալ տեսարանը. «[...] Հեղափոխության հաջողության լուրը շտապեց առաջինը հայտնել Պատրիարք Հովակիմին (Յուսկիմին) իր հավատարիմ մեծաբոլոր, իր երկար ճերմակ մուրուրը և ասաց խոսակցին. “Մի շտապեցե՛ք ոգևորվել... Ես սպասելիք չունեմ այդ մարդկանց շուրջից: Պայքար է սկսվում, որպեսզի կարողանանք այստեղի այս տունը պահպանել” [...]»։ Այդ մասին տես՝ Կամբաս Նիկողայոս Էմմ. «Կոնստանդինուպոլիսի տազնապար»-Δάμτσας Νικόλαος Εμμ., *Η Αγωνία της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1982, էջ. 47:

⁵⁴ Երիտթուրքերը, հեղաշրջման հաջողությունից հետո, երկու ընդդիմադիր ուժերի էին դիմագրավում՝ Ազատականների շրջանակը, որի անդամները երիտթուրքերից էին դուրս եկել և հեռացել էին նրանցից, և որը 1908թ. սեպտեմբերի 14-ից արտահայտվում էր «Օսմանցի Ազատականների Կուսակցության» կողմից» (Osmanlı Ahrâr Fırkası, հիմնադրվել էր Կ.Պոլսում Սաբահեդդին արքայազնի կողմից, Փարիզից վերադառնալուց հետո, և նրա հիմնադիր անդամներն էին՝ Նուրեդդին Ֆերուխ բեյը, Ահմեդ Ֆազլի բեյը, Քըրբըզը Տեվֆիկ բեյը, Նազիմ բեյը, Շեվքեթ բեյը, Ջելալեդդին Արիֆ բեյը, Մահիր Մայիդ բեյը և ռադիկալ (արմատական) մուսուլմանների շրջանակը: Երկրորդ ուժը առաջացավ 1909թ. ապրիլի 5-ին և հիմնվեց «Ժալամական Միության կուսակցությունը» (İttihâd-ı Muhammedî Fırkası կամ Fırka-ı Muhammediye), որի հիմնադիր անդամներն էին՝ Սուեյլ փաշան, Մեհմեդ Սադիկ Էֆենդին, Մեհմեդ Հայրեթի Էֆենդին, Ահմեդ Էսադ Էֆենդին, Մեհմեդ Էմին Էֆենդին, Հաֆիզ Մեհմեդ Սարրի Էֆենդին, Շեվքեթ Էֆենդին, Բեղուրգեման Սալիդի Էուրդի Իբր-ի Միրզա, Հաջի Հայրի բեյը, Ռաշիդ Էֆենդին, Ռիզա փաշան, Ֆարուքի Օմեր Էֆենդին, Սեյիդ Մուսլիմ Փենմահ Էֆենդին, Ռեֆիկ, Մուհամմեդ Էֆենդին, Ահմեդ Նազիֆ Էֆենդին, Հաջի Իզզեթ փաշան, Սեյիդ Աբդուլլահ Էլ Հաշիմի Էլ Մեքքի Էֆենդին, Իսհան բեյը, Հայրի բեյը, Աբդուլլահ Ձիյաեդդին Էֆենդին, Շեյխ Ալի Էֆենդին, Հաջի Քըզիմը, Հաջի Մեհմեդ Էֆենդին, Տեվֆիկ Վահիդեդի բեյը և Դերվիշ Վահիդեդի բեյը), և սկսեց ակնհայտորեն զաղափարախոսել երիտթուրքերի դեմ, պահանջելով կասեցնել Սահմանադրության կիրառումը և հասարակությունը վերադարձնել դարձյալ Սուրբ Օրենքի կարգավորող կարգավիճակին: Նրանց կարծիքի համաձայն, մաքուր մուսուլմանական

քնույթի պետությունը կարող էր դիմագրավել այն բոլոր խնդիրները, որոնք առաջանում էին կայսրությունում: Ապրիլի 12-ի լույս 13-ի գիշերը 1-ին գորաբանակի զինվորականները, աստվածաբան ուսանողների հետ (սեմինարիստների հետ), որոնք հավաքվել էին Սուլթան Ահմեդի մզկիթում, շարժվեցին դեպի խորհրդարան և շրջապատեցին այն: 1-ին գորաբանակի նոր օգնական ուժերով և սեմինարիստների ընկերություններով հզորացած, որոնք հասել էին առավելու ժամերին, ցածրաստիճան ուղեմաների հրահրանքներով, շարժման մասնակիցները ներկայացրին ոստիկանապետին, որը հասել էր այնտեղ իրավիճակը հսկելու նպատակով, իրենց պահանջները. (ա) Վարչապետի և Պատերազմի ու Ռազմածովային նախարարների հրաժարականը, (բ) որոշ թվով պաշտոնյաների և սպաների, որոնք ծագում են երիտթուրքերի միջավայրից, փոխարինումը իրենց պաշտոններից, որպեսզի տվյալ քաղաքական ուժը չկարողանա ազդեցություն գործել զինված ուժերի վրա, (գ) ծառայությունից ետ կանչել այն սպաների, որոնք հեռացվել էին ամռան հեղաշրջումից հետո, (դ) «անաստված», ինչպես բնութագրում էին, խորհրդարանի նախագահ Ահմեդ Ռիզա բեյի փոխարինումը, (ե) խորհրդարանից որոշ ներկայացուցիչների (պատգամավորների) հեռացումը, ովքեր ընտրվել էին երիտթուրքերի միջավայրից, (զ) Սուրբ Օրենքի վերականգնումը և (է) հակահեղաշրջման մասնակիցներին ներումը:

Սարափած վարչապետը իր կառավարության հրաժարականը ներկայացրեց, որը սուլթանը ընդունեց և ի միջի այլոց իր գլխավոր քարտուղարին ուղարկեց, որպեսզի նա տեղեկացնի բողոքի մասնակիցներին, որ իրենց պահանջները ընդունվում են:

Հիշատակված երիտթուրքերի համար հետևեցին ջարդերը, մինչդեռ ամբողջ ջարդափառության արեց և թալանեց կազմակերպության գրասենյակներն ու թերթերը: Կարծես թե շարժումը հանգչում էր Կ.Պոլսում: Մակեդոնիայում, ուր դեռ հսկում էին իրավիճակը, նրանց ուժերը միացան, և կազմակերպված շարժումների միջոցով և քարոզչությամբ նրանց հաջողվեց ապացուցել, որ սահմանադրությունը և «ազատությունները», որոնք ձեռք էին բերվել այդ ժամանակամիջոցում, այժմ վտանգի տակ էին: Բանակի Յոթ բաժնի հրամանատար Մահմուդ Շեվքեթ փաշան նշանակվեց այն խմբի հրամանատար, որը կենտրոնացավ բանակի մեջ՝ բազում կամավորների մասնակցությամբ (հիմնականում ալբանացիների, բայց նաև հույների, սլավոնների և հրեաների): Այն ուժը, որն անվանվեց «գործողության բանակ» (hareket ordusu) կամ «փրկության բանակ», որի շտաբի ղեկավարն էր երիտասարդ փոխկազմարապետ Մուսթաֆա Քեմալը, որը շարժվեց գնացրով դեպի Կ.Պոլիս, որպեսզի ճնշի հակահեղաշրջումը, մինչ այդ պաշտոնապես վարվում էր այնպես, կարծես գործը ստանձնել է բանակի անունից՝ կարգուկանոնի վերականգնման համար: Ապրիլի 24-ին կարճատև փոխհրաժգություններից հետո գրավեցին Կ.Պոլիսը, Մահմուդ Շեվքեթ փաշան հռչակեց զինվորական օրենքը և սկսեց մաքրագրել շարժման մասնակիցներին և երիտթուրքերի քաղաքական հակառակորդներին: Միջադեպը ավարտվեց ամսի 27-ին, երբ սրբազան օրենքի որոշման հրապարակումով (fetvâ), սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, 33 տարի տիրապետելուց հետո, իջնում էր գահից, որին փոխարինելու էր նրա ծեր (65 տարեկան) խորթ եղբայր Մեհմեդ V-ը Ռեշադը: Կուսակցությունների վերաբերյալ տես ինչպես վերը՝ Tunaya Tarık Zafar, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, էջ. 239-246, 261-270, միջադեպի վերաբերյալ, ինչպես վերը՝ Zürcher Erik Jan, *Turkey: A Modern History*, էջ. 100-104: Փոխհրաժգությունների ընթացքում հույն քաղաքական

ցում են դեպի բարձրագույն քաղաքական պաշտոնները, որոնք կգրավեն 1913թ.⁵⁵։ Ոչ մի դեպքում, սակայն, չեն կարողանում կանխել կայսրության

գործիչներն էլ զոհեր տվեցին։ Սպանվեց հեծելազորի բարձրաստիճան սպա Կապիտան Ռոմիլոս Սպարարիսը, Ազգային Մեծ Դպրոցի պրոֆեսորի որդին, և Խաճիխիստուի անվ. հունա-ֆրանսիական լիցեյի երիտասարդ աշակերտ (ծագումով Բուլղարիայի Պիրդուսից) Սարքիսը, որը Տատաուլուն Միության նշանավոր մարզիկ էր։ Այդ մասին տես՝ Παπαδόπουλος Στέφανος, *Αναμνήσεις από την Πόλη*, Αθήνα 1978, էջ. 42 (Պապադոպուլոս Ստեֆանոս, *Հիշողություններ Կ.Պոլսից*, Աթենք, 1978թ., էջ. 42)

⁵⁵ Այն իրադարձությունը, որը ժամանակի տեսակետից սահմանում է նրանց իշխանության գալը, կարող է համարվել 1913թ.-ի հունվարի 10/23-ի ապստամբությունը։ 1912թ. վերջից օգտագործում էին յուրաքանչյուր միջոց, որպեսզի Կ.Պոլսում իրարանցում առաջացնեն և օգտվեն, ուր մթնոլորտը արդեն ծանրացել էր մեծ թվով փախստականների, պատճառով, որոնք կոտակվել էին այնտեղ բալկանյան գավառներից, սննդի և առաջին անհրաժեշտության ապրանքների պակասից, պատերազմի բացասական ընթացքի պատճառով, մուսուլմանական տարրի զայրույթից, կառավարության անկարողությունից՝ խնամակալելու բոլոր փախստականներին, պետաշխատողների աշխատավարձերը վճարելուց և այլն։ Լիմնոսի Տենեդոսի ծովամարտում Նավատորմի փաստորեն ոչնչացման լուրը ստանալուց հետո, հունվարի 9/22-ին Նախարարների Խորհրդի նիստ գումարվեց ծեր վարչապետ Կըրըզլը Մեհմեդ Բյամիլ փաշայի գլխավորությամբ, որպեսզի որոշում կայացվի Ուժերի Հայտագրի վերաբերյալ (հունվարի 4/17) այն մասին, թե երկիրը ընդունելու էր Բալկանյան դաշնակիցների պայմանները խաղաղության վերաբերյալ կամ շարունակելու էր պատերազմը։ Երիտթուրքերը սկսեցին պոռպոզանքներ, որ նրանց հզոր քաղաքական հակառակորդ վարչապետը հանձնելու էր Ադրիանապոլսի սրբավան քաղաքը՝ խաղաղությունը հաստատելու նպատակով։ Այս փաստը ավելի բոլորեց կրթերը։ Նախարարների Խորհուրդը, այլընտրանք չունենալով, բանակի և նավատորմի ծանր իրավիճակի պատճառով որոշեց ընդունել պայմանները և հանձնարարեց Արտաքին Գործոց նախարարին՝ հայ Գաբրիել Նորադունկյան էֆենդիին, կազմել պատասխանը, որը պիտի ստորագրեր հաջորդ օրը։ Հունվարի 10/23-ի մոտավորապես առավոտյան ժամը 11-ին դարձյալ նիստ գումարվեց ստորագրման համար, և աշխատանքը ընդհատվեց կեսօրին, որպեսզի անդամները ճաշեն։

Բյամիլ փաշան հեռացավ իր աշխատասենյակը։ Վաղ կեսօրին երիտթուրքերի կողմնակիցները սկսեցին հավաքվել միություններում՝ քաղաքի տարբեր մասերում։ Էնվեր բեյը գտնվում էր «Միության և առաջադիմության» կենտրոնական գրասենյակում, Նուրու Օսմանիյե-ում (Nür-u Osmâniyye)։ Ուշ կեսօրին, հեծյալ և մոտ տասը զինված մարդկանցով շրջապատված (նրանցից ոմանք մուլլապես զինվորականներ էին), որոնք թվում նաև Յաղուպ Ջեմիլը, Մուսթաֆա Նեճիբը, Մյումթազը, Սապանցալը, Հակկը, շարժվեց դեպի Բարձր Դռան գրասենյակները, ուր կայանում էր Նախարարների Խորհրդի նիստը։ Թալեմաք բեյը սպասում էր այնտեղ՝ իր մարդկանց հետ միասին։ Վարչապետի փոխարինման ծրագիրը սկսում էր ի կատար ածվել։ Մեհմեդ Բյամիլը տեսավ շարժումը և միգրացե մախազզացումից ելնելով, պատվիրեց մուտքի դուռը փակել։ Էնվերի մարդիկ, դռնապանների հետ պայմանավորվելուց հետո, ներս խուժեցին։ Նրանց հետևեց և ինքը, բարձրացավ աստիճանի վրա և զինվածների հետ միասին սկսեցին կրակել բոլորի վրա, ով

համար բախտորոշ իրադարձությունների զարգացումը։ Ընդհակառակը, այն քաղաքականությամբ, որին հետևեցին, արագացրեցին պատմության անվիլի շարժումը։

1908թ. հոկտեմբերի 5-ին արքայորդի Ֆերդինանդը հռչակեց իր ինքնավարության (Բուլղարիայի) անկախությունը Դոնից, և Ավստրիան պաշտոնապես հռչակեց Բոսնիայի և Հերցեգովինայի Գլխավոր վարչությունների մասերի միացումը իր տարածքներին։ 1911թ. կհաջորդի իտալա-օսմանյան պատերազմը, որի հետևանքով երկիրը կկորցնի իր արևմտա-աֆրիկյան տարածքները և Դոնեկանիսիայի հանգույցը։ Հետագայում կծագի Բալկան-օսմանյան պատերազմը (Առաջին Բալկանյան պատերազմ 1912-1913), որը նվազագույնս կսահմանափակի պետության եվրոպական տարածքը։ Օսմանյան Թուրքիայի մուտքը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ, Կենտրոնական կայսրությունների դաշնության կողքին՝ մի իրավաբանություն, որն իրենց ընտրությունն էր, կնշանակի, որ հասել է չարաբաստիկ՝ կայսրության քայքայման ժամը⁵⁶։

սպառնալիքով շարժվում էր իրենց դեմ։ Սպանեցին վարչապետ Նազիֆ բեյի համհարզին և անմիջապես հետո՝ Ռազմական նախարար Կըրըզլը-զադե Տեվֆիկ բեյի համհարզին։ Հաջորդեց ոստիկանության տեսուչ Ջելալ բեյի սպանությունը։ Նախարարների Խորհրդի արահույժ, նրա անդամները, հասկանալով իրավիճակը, սարսափահար եղան։ Շատերը լքեցին արաիք և փախան մյուս սենյակները՝ թաքնվելու։ Էնվերը փնտրում էր Ռազմական նախարար Նաեզիմ փաշային։ Հանդիպեցին նախասրահի ներսում։ Յաղուպ Ջեմիլ բեյը կրակեց նախարարի վրա, և վերջինս անշուշտ վաղ ընկավ։ Հետո, ատրճանակները ձեռքերում, Էնվերն ու Թալեմաքը ներխուժեցին վարչապետի գրասենյակ և ստիպեցին նրան ստորագրել հրաժարականը։ Մուսթաֆա Նեճիբը մինչ այդ ցուցադրեց ծեր վարչապետին սպանելու իր տրամադրությունը։ Միջադեպին ներկա էր գտնվում և Ջիյա Գյոքալիքը։ Էնվեր բեյը «հրաժարականը» ձեռքին ժամանում է պալատ և պահանջում է վարչապետ նշանակել Մահմուդ Շևկեթ փաշային։ Այդ մասին տես՝ Danişmend Hami İsmail, *İzahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, հատոր 6, İstanbul 1972, էջ. 397-401։

⁵⁶ Երիտթուրքերի՝ շրջանակների և պետական աշխատանքի վերաբերյալ, տես Միմադ Ֆերդի ղաասական գործերը՝ Ahmad Feroz, *The Young Turks*, Oxford 1969, Ramsaur Ernest Edmondson, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957, եռապետության եռյակի հիշողությունները՝ Cemal Behçet (haz.), Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul 1959, Cengiz Halil Erdoğan (haz.), Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908, İstanbul 1991, Kabacalı Alpay (haz.), Talât Paşa'nın Anıları, İstanbul 1990, երիտթուրքերի ժամանակաշրջանը հետազոտող ղաասախոս Հանիօղլու Շուկրուլի գործերը՝ Hanioglu Sükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak: Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve Jon Türklük*, հատոր 1 (1889-1902), İstanbul, 1986, *Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford-New York 2001, ինչպես նաև ղաասախոս Աքշին Սինայի գործը՝ Akşin Sina, *Jön Türkler ve İttihâd ve Terakki*, İstanbul 1987.

**Գերմանական ֆալտսը ներթափանցում է «քնած դշտուհի» Արևելք:
Մոսուլմանաթուրքական բուրժուական դասի առաջացման
բեղմնավորումը**

[...] Այն օրը, երբ Անկարայի երկաթուղու կայարանում կլենք
դասական հրավերը՝ «տաք նրբերշիկ, մի գավաթ զարեջուր գնեք»,
Գերմանիան արդեն ոտքը դրած կլինի Փոքր Ասիայի շենին[...]»⁵⁷:

Մոլտե Ֆուրմանը օգտագործում է վերոհիշյալ համեմատությունը⁵⁸ (որը
մեջբերվում է այդ ժամանակաշրջանի տեքստից⁵⁹) իր աշխատության մեջ,
որն անդրադառնում է տեսակային հանձնարարականներին, որոնք կազ-
մում են նախապատերազմական կայզերական Գերմանիայի գաղութային
գաղափարախոսությունը՝ կապված «Ներխուժում դեպի Անատոլիա»
(Drang nach Osten) տրամադրության հետ: Այսպիսով, փորձում է պատկե-
րել այս ներխուժման տեսակը այնպես, ինչպես որ այն ձևավորվում է գեր-
մանական գաղափարախոսական մեխանիզմների կողմից, որոնք շեշտում
են օսմանյան Թուրքիային մոտենալու անհրաժեշտությունը և դրա նշանա-
կությունը Գերմանիայի համար:

«Ֆալտսը» (որն այլաբանաորեն վերաբերում է երկաթգծի գաղա-
փարը) ներխուժում է «քնած դշտուհի» մեջ (որը նույնացվում է Անատո-
լիայի հետ), որպեսզի այն զարթնի իր լեթարգիկ քնից, որի մեջ գտնվում էր
վաղեմի վսեմափայլ քաղաքակրթությունների անկումից հետո դարեր ի
վեր, և հիդացնի նրան, որպեսզի այդ հարաբերությունից մի նոր կյանք
ծնվի, որը կունենա ժամանակի Արևմտյան քաղաքակրթության վերաբե-
րյալ գերմանական պատկերացման գաղափարական քրոնոստմները:

⁵⁷ Dernburg Friedrich, *Auf Deutscher Bahn in Kleinasien. Eine Herbstfahrt*, Berlin 1892, էջ 100-101, մեջբերում Ֆուրման Մոլտեի զեկուցումից՝ Fuhrman Malte, *Visions of Germany in Turkey: Legitimizing German Imperialist Penetration of the Ottoman Empire*, էջ.1 և հանդիսանում է Բեռլինի Բաց համալսարանում պաշտպանության ներկայացված թեկնածուական աշխատանքի մի մասը: Չեկուցումը ներկայացվեց 2002թ. մայիսի 24-26-ին Օքսֆորդի Սրբ.Անտոնիոս Քոլեջի Եվրոպական Ուսումնասիրությունների Կենտրոնում (European Studies Centre) հետևյալ քննադով՝ The Contours of Legitimacy in Central Europe: New Approaches in Graduate Studies և ներկայացված է հետևյալ կայքէջում <http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Malte_Fuhrmann.pdf>.

⁵⁸ Ինչպես վերը՝ Fuhrman Malte, էջ. 10.

⁵⁹ Lindenberg Paul, *Auf Deutschen Pfaden im Orient*, Berlin 1902, էջ. 190.

Ռայխի գաղափարական մեխանիզմները բազում ձևերով զարգացրին
Գերմանիայի՝ այդ «խաղող ներխուժման» անհրաժեշտությունը: Այսպես,
ներխուժման քաղաքականությունը երկրում չի ներկայացվում որպես զուտ
կայզերական Գերմանիայի գեոպոլիտիկ-տնտեսական շահերին ծառա-
յող: Նրա առաքելությունը՝ Արևմտյան քաղաքակրթության գերմանական
ընկալման տարածումն է: Պետք է օգնի Արևելքի ժողովուրդներին՝ հաղթա-
հարել քաղաքակրթական հետամնացության փառք, ճանաչելու գերմանա-
կան մշակույթը և նրա նվաճումները, որպեսզի նրանք էլ, իրենց հերթին,
կարողանան հասկանալ այդ մոտեցման առաջացրած դրական հետևանք-
ները, որը նվիրատվության բնույթ էր ստանում:

«Դեպի Անատոլիա ներխուժումը» ներկայացվում է որպես խաչակրաց
արշավանք: Միայն այն գորագողերը, որոնք ժամանակին հեղեղում էին
այդ հողերը, կփոխարինվեն այս անգամ հազարավոր մշակույթի գործիչ-
ներով՝ գիտնականներով, տեխնիկական աշխատողներով, վաճառական-
ներով, ուսուցիչներով, որոնց նպատակը՝ Արևմուտքը դեպի Արևելք փո-
խադրելն էր, գերմանական երազանքը ի կատար ածելը:

Որպեսզի երազանքը իրականանա, պետք էր նախադրյալներ ստեղծ-
վեին, պետք էր հեռացվեին անգլիական և ֆրանսիական ազդեցություն-
ները, որոնց տասնամյակներ առաջ զարգացած դինամիկ ներկայությունը
պատվաստել էր նրա հետ հարաբերվելու հնարավորություն ունեցող օս-
մանյան հասարակության մեծամասնությունը: Լևանտիցները, հույներն ու
հայերն էին ընդունել այս ազդեցության մեծագույն բաժինը և այսպիսով
դարձել, գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար, ֆրանսիական և անգլիա-
կան շահերի «ուսուցիչները», արտահայտիչներն ու աջակցողները, մի
փաստ, որն ընկալվում էր որպես խոչընդոտ՝ ամբողջ փորձի հաջողության
համար:

Այդ «նվիրատվության» ամենահարմար ընդունողը հանդիսանում էր
երկրի մոսուլմանական բնակչությունը, քանի որ մնացել էր եվրոպական
ազդեցությունից «կույս», ինչպես նաև լևանտիցների և ծովափնյա շրջան-
ների քրիստոնյաների քայքայիչ կապից զերծ: Այս տեսակետը հզորանում
էր նաև մոսուլմանների բնորոշ հակաարևմտյան տրամադրությամբ, որը,
սակայն, կենտրոնացած էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի վրա, քանի որ
Գերմանիան մինչ այդ հակակրանք չէր առաջացրել և անցած տարիների
ընթացքում կայսրության խնդիրների և շահերի վերաբերյալ իր դիրքով,
զոհն տվյալներից ելնելով, դրական տպավորություն էր քողել: Այսպիսով,
համապատասխան մոտեցման դեպքում մոսուլմանական բնակչությունը
կարող էր, տեղական մակարդակի վրա, դառնալ Արևելքի հետ կապված
այս «վերածնունդ» մոտեցման կարևոր գործոնը:

Այսպիսով, որքան ավելի խորն էր քափանցում «ֆալտսը», այնքան
ավելի էր հաջողվում «դշտուհուն» «հիդացնելու» փորձը: Երկաթգծի դերը
երկրակի կարևոր է. երկրից ներս կփոխանցի բարիքները, որպես տնտեսա-
կան չափանիշ, ինչպես նաև գերմանական մշակույթը՝ որպես քաղաքա-
կան չափանիշ:

Օսմանյան պետության հարաբերությունները Գերմանիայի (Պրուսիայի) հետ տանում են 18-րդ դարի խորքը, երբ թագավոր Ֆրեդերիկ II-ը օսմանյան արքունիք ուղարկեց մշտական դիվանագիտական ներկայացուցիչ (դեսպան) Սիլեսիացի կոմս Կառլ Ադոլֆ ֆոն Ռեքսին (ca. 1755): Պրուսական դեսպանության նստավայրը այն ժամանակ գտնվում էր Կերասիոյի Ալտինբրոյնոգում/Ոսկեդջյուրում: Սուլթան Մուսթաֆա III-ի իշխանության տարիներին (1757-1774), 1761թ., մեծ վեզիր Կոջա Ռաջիբ փաշայի և կոմս ֆոն Ռեքսինի կողմից ստորագրվեց երկու երկրների բարեկամության և խաղաղության մասին առաջին պայմանագիրը: 1763թ. Ահմեդ Ռեամի էֆենդին մշտական բնակություն կհաստատի Բեռլինում, որպես օսմանցի սուլթանի ներկայացուցիչ և 1790թ. սուլթան Սելիմ III-ը (1789-1807) կնորոգի բարեկամության մասին առաջին պայմանագիրը:

Սուլթան Մահմուդ II-ի (1808-1839) տարիներին, 1828թ., Բելյուրում, Հալեպում, Ալեքսանդրետում և Ջմյուռնիայում կհիմնվեն պրուսական հյուպատոսարաններ: 1835թ. մի պրուսացի սպա, այն ժամանակ դեռ կապիտան Հելմուտ ֆոն Մոլտկեն, կգա Կ.Պոլիս և չորս տարի կաշխատի օսմանյան պալատում որպես բանակի կազմակերպման գծով խորհրդական:

1840թ. հոկտեմբերի 22-ին, այդ ժամանակաշրջանում Օսմանյան պետության կողմից եվրոպական տերությունների հետ ստորագրվող առևտրական համաձայնագրերի շրջանակներում, պրուսական թագավորության հետ համապատասխան համաձայնություն կնքվի: Մինչև դարի կեսերը պրուսական հյուպատոսարանների ցանցը զարգացած կլինի և Միջագետքի ուղղությամբ՝ Մոսուլ և Բաղդադ քաղաքներում:

Բիսմարկ արքայազնը՝ 19-րդ դարի Գերմանիայի նշանավոր դեմքերից մեկը, երկրի միացման հաջողությունից հետո (Deutsches Reich, 1870) կհետևի ներքին կազմակերպման քաղաքականությանը և կստեղծի պայմաններ՝ Գերմանիայի՝ եվրոպական տերություններից ամենամեծերից մեկի զարգացման համար:

Արտաքին քաղաքականության մակարդակով նա գտնում էր, որ նորաստեղծ պետությունը չէր կարող հետևել մաքսիմալիստական գաղութային ընդլայնմանը, որին հետևում էին այլ եվրոպական երկրները, ինչպիսին է Բրիտանիան: Նախ և առաջ, պետք էր շարժվել արտաքին սպառնալիքներից ապահովություն երաշխավորելու ուղղությամբ, մի նպատակ, որին հասնելու համար նրան հաջողվել էր մի շարք դաշինքներ կնքել. 1879թ.՝ Ավստրո-Հունգարիայի հետ, 1882թ.՝ Իտալիայի հետ և 1887թ.՝ Ռուսաստանի հետ, թեև վերջինը հակասում էր Ավստրոհունգարիայի հետ դաշնագրային պայմանների ոգուն: Գերմանիայի խառնվելը այն մրցակցությանը, որ զարգացել էր տերությունների միջև Բալկանյան թերակղզու

հսկողության համար, համարում էր արկածախնդրություն և որի նպատակով, ինչպես նշել էր, չարժեր զոհաբերել «նույնիսկ մեկ պոմերանցի գրեմադների ոսկորները»: Այնուամենայնիվ, 80-ականների տասնամյակի վերջում Գերմանիան ձեռք էր բերել որոշ ոչ եվրոպական շրջանների հսկողությունը, հիմնականում աֆրիկական մայր ցամաքում, ինչը, սակայն, չէր առաջացնում մյուս եվրոպական տերությունների ամհանգստությունը:

Բեռլինի Վեիստդոփի ընթացքում (1878թ.) տանտեր արքայազնն իր «անշահախնդիր» միջնորդի դիրքով, շատ դեպքերում եվրոպական տերությունների բախվող շահերի միջոցով, կխորացնի Արդուլ Համիդի համակրանքը իր երկրի հանդեպ: Բիսմարկը ներդրումներ էր արել ապագայի նկատմամբ... Սուլթանը մի քանի տարի անց, երբ որոշի վերականգնվորել իր բանակը, սպաներին էտ կանչելով եվրոպական երկրներից, կբեքվի դեպի Գերմանիան:

1882-ից նրա ծառայության մեջ էր գտնվում գերմանացի պաշտոնյաների մի փոքր խումբ՝ գեներալ-մայոր Օտտո Քելայի ղեկավարությամբ: Նրա մահից հետո, 1885թ. պատվիրակության ղեկավարությունում նրան կփոխարինի փոխգնդապետ Զոլմառ Ֆոայխեր ֆոն դեր Հոլցը: Արևմուտքի տևտոնական մարտիկների ավանդույթը այս կերպով վերածնունդ էր Արևելքի օսմանցի դահիների հիշողությունները:

Հոլցին, որը կվերադառնա Գերմանիա 1895թ., կփոխարինեն մի շարք պաշտոնյաներ, որոնք հաջողությամբ կխորացնեն օսմանյան բանակի կախվածությունը գերմանական պատերազմական մեքենայից: Օսմանահունական պատերազմի ժամանակ 1897թ. գերմանացի սպաները նույնիսկ կղեկավարեն առաջին գծի զորային կազմավորումները⁶⁰: Առաջին

⁶⁰ Stü' Διεθνή Ιστορία Στρατού, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1993, էջ. 154, Ακτσόγλου Ιάκωβος Զինված Ուժերի պատմության վարչություն, 1897թ. *Խույն-թուրքական պատերազմը, Արենք, էջ.154*, Ալցոշլու Յակոբուս, «Eva Tηλεγράφημα και Δόο Ποιήματα για την Κατάληψη της Λάρισας το 1897», στο *Θεσσαλικό Ημερολόγιο (Αφιέρωμα στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897)*, τόμος 31ος, Λάρισα 1997, σελ. 17 «Մեկ հեռագիր և երկու քանաստեղծություն 1897-ի Լարիսայի գրավման վերաբերյալ», *Թեսալյան օրացույցում (Չոն 1897թ. Խույն-թուրքական պատերազմի)*, հատոր 31րդ, Լարիսա, 1997թ., էջ 17 և *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου (κατά τους Αξιώματικούς του Τουρκικού Γενικού Επιτελείου)*, Αθήνα 1898, σελ. 50. (Հույն-թուրքական պատերազմի պատմությունը (Թուրքական Գլխավոր շտաբի սպաների տեսակետից), *Արենք*, 1898թ., էջ. 50): Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին օսմանյան բանակի մեծ կազմավորումները կղեկավարվեն գերմանացի բարձրաստիճան սպաների կողմից, ինչպիսիք են՝ ֆոն Սանդերսը, ֆոն Դեր Հոլցը և Էրիխ ֆոն Ֆալկենհայնը, մինչդեռ օսմանյան Գլխավոր Շտաբում բարձրաստիճան և բարձրագույն աստիճան ունեցող սպաները կստանձնեն վճռական դիրքեր (այդ պատճառով մեկ աստիճանով կբարձրացվեն իրենց գերմանական բանակում ունեցածից): Ղեկավարությունը կստանձնի գեներալ-լեյտենանտ Հանս ֆոն Զեեկտը և նրա կենտրոնական բաժնի պետ՝ փոխգնդապետ Դուրստը: Ռազմական գործողությունների գրասենյակը կղեկա-

երիտասարդ սպաներից մեկը՝ Լյուիս Քամփիոնֆընը, հետագայում կղառնա հետևակագործի գլխավոր տեսուչ, ինչպես նաև շատերը կարևոր պաշտոններ կգրավեն օսմանյան զինված ուժերում:

1888-ի մարտի 9-ին գերմանացի կայսր Վիլհելմ I-ը մահացավ, և նրան հաջորդեց, ընդամենը իննսուհին օր, քաղցկեղով հիվանդ նրա որդին՝ Ֆրիդերիկ III-ը: Նույն տարվա հունիսի 15-ին գահն անցավ վերջինիս ավագ որդուն՝ Վիլհելմ II-ին: Երիտասարդ կայսեր ձգտումները (29 տարեկան) չէին համընկնում նրա կանցլերի մտքերի հետ: Բիսմարկը երկու տարի անց հարկադրված հրաժարական է տալիս:

Նույն տարին ազդանշում է Գերմանիայի մուտքը իմպերիալիզմի փուլը: Վիլհելմը իրեն շրջապատող զինվորական և տնտեսական շրջանակների ներկայացուցիչների ազդեցության տակ, ձգտում էր իր կայսրության ազդեցությունը տարածել ողջ աշխարհում: 19-րդ դարի վերջին տասնամյակի վերջում գերմանական արտաքին քաղաքականության հիմնական դոգման է դառնում «Համաշխարհային ուժի քաղաքականությունը» (Weltmacht Politik):

Դոգմայի գեոպոլիտիկ տեսանկյունը կայանում է այն ընկալման մեջ, ըստ որի, որպեսզի Գերմանիան գոյատևի, պետք է ստեղծվեն այն պայմանները, որոնք բոլոր չէին տա Ֆրանսիային, Ռուսաստանին և Բրիտանիային նրան խեղդել: Տնտեսության հզորացումը, զինվորական և նավատորմի ուժի աճը (militarismus) և գաղութային ընդարձակումը երեք հիմնական հանձնարարականներն են, որոնց կիստևի գերմանական պետությունը հաջորդ տարիների ընթացքում: Այս շրջանակներում Բալկանները և օսմանյան Թուրքիան ընկալվում են որպես Գերմանիայի և Արևելքի միջև «կամուրջ»: Բեռլին-Բաղդադ առանցքը, որի վրա է կենտրոնացնում գերմանացի կայսեր հետաքրքրությունը, կարող էր Գերմանիան հասցնել Եգիպտոսի և Հնդկաստանի սահմաններին, դարձնել ռազմավարական համարժեքը Միջերկրականի ծովային ուղու, որի հսկողությունը պատկանում էր Բրիտանիային: Նրա նպատակը կղառնա «7-ի» ծրագրի իրագործումը, այսինքն՝ Բեռլինի, Վիեննայի, Բելգրադի, Բուֆորի, Բաղդադի և Բասրայի երկաթգծի կապը, որն այսպիսով կտա Բոմբեյին հասնելու հնարավորություն:

վարի փոխգնդապետ ֆոն Ֆելդմանը, Տեղեկատվության-հակալուծեսային գրասենյակում օգնական կղառնա փոխգնդապետ Ջիվերտը, Երկաթուղու վարչության գրասենյակը կատանձնի փոխգնդապետ Ֆանենշտիլը, Մատակարարման գրասենյակը կղեկավարի գեներալ-մայոր Բիշոֆը, Սպառազինության գրասենյակը՝ գեներալ-մայոր Շլիին (Schlee), Կապի տեսչությունը՝ փոխգնդապետ Էնդերսը, Կապի վարչությունը կատանձնի գնդապետ Պոշերնիկը (Potschernik), Աժխանքներումների՝ մայոր Նիեմյոլլերը և Ինժեներական ու ամրաշինության գրասենյակը՝ գեներալ-մայոր Լանգենստրասը: Տե՛ս՝ Trumpener Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey 1968, էջ. 373-374.

Եվրոպական այլ տերությունների հետ մրցակցությունը ստիպեց նրան կորցրած դիրքերը ետ գրավել, քանի որ օսմանյան տարածքում 19-րդ դարի անցած տասնամյակներից իշխում էին Ֆրանսիան և Բրիտանիան: Վիլհելմը այդ նպատակի համար կտրամադրի մի շարք անձանց, որոնք կաշխատեն հաջորդ տարիների ընթացքում հաջողեցնել որ Օսմանյան Պետությունը կտրորեն հետևի գերմանական արտաքին քաղաքականությանը⁶¹:

Հետագա տարիների ընթացքում երկու պետությունների միջև հարաբերությունները կսկսեն զարգանալ գերմանական պետության հետաքրքրությամբ, - համաշխարհային տնտեսական քաղաքականության շրջանակներում (Weltwirtschaftspolitik), և արտահայտվել դրամավարկային և պետական-սոցիալական աշխատանքներում ներդրումների բնագավառում՝ արտոնյալ ընկերությունների տեսքով (širket-i imtiyâz):

Մեծ բանկային կազմակերպություններ կան նրանց մասնաճյուղեր, կիլինգհոլդեր օսմանյան տիրությունում՝ Դոյչե Պալեստինա Բանկ (Deutsche Palästina Bank) (1899), Դոյչե Օրիենթ Բանկ (Deutsche Orient Bank) (1906), Դոյչե Բանկ (Deutsche Bank) (1909), և այլն և մրցակցային քաղաքականություն կիրարկելով, կհաջողեն հսկել համապատասխան աշխատանքների շրջանի մեծագույն մասը և առաջ մղել Արևելքում գերմանական շահերը⁶²:

⁶¹ Նշանակալից է այն փաստը, որ դեմքերից շատերը նորից կհայտնվեն քաղաքական քառերաբեմում հիսուկերյան Գերմանիայի վերելքի ժամանակաշրջանում, ինչպես Ֆրանց ֆոն Պապենը, որը հասավ և ծառայեց (այն ժամանակ դեռ մայոր էր) Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ որպես օսմանյան բանակի շտաբի պետ և վերադարձավ Թուրքիա որպես 3-րդ Ռայխի դեսպան, կամ՝ գեներալ Հանս Ֆոն Ջելեկը՝ օսմանյան շտաբի պետը, որը օժանդակեց գերմանական բանակի վերականգնվողմանը և այլն., ճիշտ ինչպես կատարվեց երիտրոպետի կազմակերպության բազմաթիվ անդամների հետ, որոնք նորից հայտնվում են քեմալական Թուրքիայի քառերաբեմում: Ջինվորական համագործակցության մակարդակի վրա երկու երկրները դարձյալ մեկը մյուսին մոտեցան 30-ականների տասնամյակի ընթացքում, սակայն հետ-քեմալական շրջանում Թուրքիան երկրորդ անգամ նույն սխալ չարեց (ինչպես Բուլղարիան), այսինքն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ բացահայտորեն չանցավ Գերմանիայի կողմը: Տե՛ս՝ Trumpener Ulrich, «Germany and the End of the Ottoman Empire», Kent Marian (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London-Boston-Sydney 1984, էջ. 126-127, 130-131.

⁶² Գերմանական բանկերի մրցակցության պայքարիձևերից էր ավելի բարձր տոկոսի վճարումը (3,5%)՝ ինչպես ներդրումների հաշիվների, այնպես էլ ընթացիկ հաշիվների համար, երբ Օսմանյան Բանկը տալիս էր համեմատաբար միայն 1%: Բանկային գործունեության և գերմանական ներկայության մասին, տե՛ս՝ «From Imperial Debt to Global Offerings», (Historical section written by Prof. Dr. Zafer Toprak), Istanbul; Mepa, 1995, էջ. 20-22, հետևյալ կայքէջում՝ <http://www.ata.boun.edu.tr/Department%20Webpages/ATA_517/From%20Imperial%20Debt%20to%20Global%20Offerings.pdf>.

Պետական-սոցիալական աշխատանքների ոլորտում Գերմանիան կատանձնի համարյա բոլոր երկաթգծերի կառուցումը: «Սոսիետե Իմպերիալ դե Շեմին դե Ֆեռ դը լա Թուրքի դ'Երոպ» (Société Impériale des Chemins de Fer de la Turquie d'Europe) հիմնվում է 1869թ.⁶³ Իրենական ծագումով գերմանացի բարոն Մորիս դե Հիրշի կողմից, որը հետագայում որոշում է հեռանալ և 1890-ի ապրիլին վաճառում է իր բաժինը գերմանական բանկերի միությանը, որը Դոյչե Բանկի հսկողության տակ էր: 1888-ին նույն Դոյչե Բանկին է փոխանցվում Նիկոմիդիա-Անկարա երկաթգծի կառուցման արտոնությունը (Société de Chemins de Fer Ottomans d'Anatolie): 1899-ի մայիսի 27-ին նա ձեռք կբերի Իկոնիա-Բաղդադ-Բասրա երկաթգծի կառուցման արտոնությունը (Société Impériale Ottomane du Chemins de Fer de Bagdad) և 1906-ին՝ անգլիացիներից ու ֆրանսիացիներից կզմի Ադանա-Մերսին գծի կառուցման արտոնությունը⁶⁴:

Բացի վերը նշվածից, գերմանական կապիտալը երկիր կենտրոնով և կենտրոնով այլ ոլորտներում, ինչպիսիք են՝ ծովային փոխադրամիջոցները, ապահովագրական ընկերությունները, հասարակական օգտակարության ծառայությունները (տրամվայ, ջրամատակարարում, լուսավորում և այլն.) և արդյունաբերությունը: Գերմանական ներդրումների ամբողջ ոլորտում աշխատանքի կանցնեն մեծ բանակությամբ մուսուլման հպատակներ: Նույնը տեղի կունենա գերմանական ապրանքների ներմուծման հետ, ուր մուսուլման վաճառականները ստանձնում են օսմանյան Թուրքիայում ներկայացնել և զարգացնել ավելի փոքր գերմանական ընկերությունները կամ վերածախի գործունեություն ծավալել:

Գերմանական զինվորական առաքելության ներկայությունը՝ ձեռնեքներ և միջնորդների շրջանակը, որոնք կապված են Գերմանիայի ռազմական արդյունաբերության հետ, և ընտրյալ դիվանագետների շտաբը, որոնք ծառայության մեջ են Կ.Պոլսում, կօգնեն տարբեր ուղղություններով զարգացնելու ռազմական մակարդակի վրա արդեն գոյություն ունեցող լավ հարաբերությունները: Մրանցից մեկը երիտասարդ Օսմանցիների ներկայությունն է Գերմանիայի զինվորական և բարձրագույն զինվորական դպրոցներում: 1890-ի տասնամյակից սկսած, տասնհինգ-քսան սպա, տարեկան հիմունքներով, այցելում էին Գերմանիա, որպեսզի մասնագիտանային տվյալ առարկայի մեջ: Առավել արժանիները ձեռք էին բերում դեկավարելու փորձառություն՝ համապատասխանաբար գնահատվելով գերմանական շտաբի կողմից: Հաջորդ տարիներին սպաների կրթության համար ուղևորվելը այլ երկրներ կնվազեցվի, և Գերմանիան ամբողջովին կստանձնի թուրք սպաների վերապատրաստումը: Վերապատրաստվողների շատերը, բնական է, կդառնան օսմանա-գերմանական բարեկամության և գործակցության բարձրաձայն ազդարարները: Նրանցից ոմանք երիտթուրքերի կազմակերպության մեջ և հետագայում, հեղաշրջումից

հետո, բանակի ղեկավարությունում⁶⁴ կստանձնեն կարևոր պարտականություններ:

Ուղղություններից մեկն էլ ռազմական սպառազինության ոլորտն է: 19-րդ դարի վերջին տարիներից գերմանական ռազմական արդյունաբերությունը հանդիսանում է օսմանյան բանակի միակ մատակարարողը: Ընկերություններ, ինչպիսիք են՝ Էսսենի Կրուպ (Krupp), Դյուսելդորֆի Հայնրիխ Էրհարտս Ռայնիշե Մետալվարեն-ը (Heinrich Erhardt's Rheinische Metallwaren), Բեռլինի Լյուդվիգ Լյովեն-ը (Ludwig Loewe), Շվաբիայի Մաուզեր-ը (Mauser), մեծ բանակությամբ արտադրանք են արտահանում Օսմանյան պետություն: Պատվերների ծավալը աճում է երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո, այսպիսով ձեռնարկվում է բանակի ռազմական միջոցների արդիականացման փորձը՝ Բալկանյան պատերազմների ավարտից անմիջապես հետո (1912-13թթ.)⁶⁵:

Ռայխի՝ դեպի Անատոլիա խաղաղ ներթափանցման ծրագրի հաջողության համար մամուլի միջոցով «գորակոչվեց» նաև գաղափարախոսությունը: «Օսմանիշեր Լոյդ» (*Osmanischer Lloyd*) թերթը՝ գերմանական դեսպանության օրգանը, կիրառարակվի Կ.Պոլսում երկու լեզուներով (գերմաներեն-ֆրանսերեն), մինչդեռ գերմանացի դեսպան բարոն Հանս ֆոն Վան-գենհայնը կօգնի մեծ շրջանառություն ունեցող *İkdâm* (Փորձ /առաջադիմություն) թերթի՝ դեպի Գերմանիան տածվող հետաքրքրության⁶⁶ առաջացմանը:

Կայսրը երկու պաշտոնական այց կկատարի Օսմանյան պետություն մինչև 20-րդ դար սկսվելը՝ 1889 և 1898թթ.: Երկրորդ այցի ընթացքում նա կժամանի Երուսաղեմ: Դամասկոսում կայցելի Էմիլիե մզկիթը և Սելահեդդին Էյուբի դամբարանը (türbe): Պաշտոնական ճաշի ժամանակ, որը կտրվի Վիլհելմի պատվին, կհայտարարի. «*Երեք հարյուր միլիոն մուսուլմանները, որ ապրում են ողջ աշխարհում, կարող են վստահ լինել, որ գերմանացի կայսրը նրանց բարեկամն է և ընդմիշտ բարեկամ կմնա*»: Դրանից հետո հասարակ օսմանցի մուսուլմանների համար նա կդառնա նրանց «հաջիվիլենը»:

Երիտթուրքերի ղեկավար անդամներից շատերը անբարյացակամորեն էին դիտում գերմանացիների աստիճանաբար հզորացող ներկայությունը Օսմանյան պետությունում: Վիլհելմի հարաբերությունը Արդուլ Համիդի հետ և այն օժանդակությունը, որը ցուցաբերում էր նրա վարչակարգին գերմանացի կայսրը, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի տարածքների միացումը նրա դաշնակից Ավստրիայի կողմից, ինչպես նաև նրա մյուս դաշնակից՝

⁶⁴ Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Trumpener Ulrich, *Germany and the End of the Ottoman Empire*, էջ. 116.

⁶⁵ Նույն տեղում՝ Trumpener Ulrich, *Germany and the End of the Ottoman Empire*, էջ. 118 և Nikolle David - Ruggeri Raffaele, *The Ottoman Army 1914-1918*, London 1996, էջ. 18-23.

⁶⁶ Morgenthau Henry, *Ta Mυστικά του Βοσπόρου*, Αθήνα χ.χ.ε. էջ. 160.

⁶³ Այդ մասին տե՛ս՝ A Short History of Turkish Railways, հետևյալ կայք-էջում՝ <http://www.trainsofturkey.com/hist_over.htm>.

Իտալիայի հետ պատերազմը (1911թ.), – հավատացած էին, որ Գերմանիան այն կարող էր կանխել՝ օգտագործելով իր ազդեցությունը, – անհանգստություն առաջացրեցին իրենց երկրի հանդեպ նրա դիրքի և հետաքրքրության վերաբերյալ այն հատվածի մի մասի շրջանում, որը Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ազդեցության տակ էր:

Մյուս հատվածի համար, որը հակված էր դեպի Գերմանիան, «գերմանական հրաշքը» կամ երեսունհինգ տարվա ընթացքում երկրի՝ Եվրոպայի տնտեսական և ռազմական ուժի վերածումը, հանդիսանում էր Օսմանյան պետության կազմակերպման համար մի կատարելատիպ, որը եթե կարողանար հաջողությամբ հետևել Գերմանիայի օրինակին, կարող էր դարձնալ դառնալից հզոր ուժ և ձեռքբազատվել եվրոպական խնամակալությունից⁶⁷:

1913-ին գերմանական զինվորական առաքելության հրամանատար կնշանակվի գեներալ Օտտո Վիկտոր Կառլ Լիման ֆոն Մանդերսը, որը մնացած գործողված գերմանացի սպաների հետ միասին, կհաջողեցնի պատերազմում Թուրքիային բերել Կենտրոնական կայսրությունների կողմից⁶⁸: 1917-ին գերմանացի կայսրը ևս մեկ այց կկատարի Կ.Պոլիս: Հավանաբար օսմանցիներին շողորորթելու նպատակով Կ.Պոլսի փողոցներով կքայլի օսմանյան բանակի գեներալի համագլխավոր և բնորոշ մոտքեր փափախով: Այնուամենայնիվ, ոչ որպես «հաջիվիլեն», ոչ էլ որպես փափախավոր գեներալ, չի կարողանա կանխել այն վերջը, որը մոտենում էր իրեն հպատակ կայսրության համար:

Երկու դարերի սահմանագրին, գաղափարական մակարդակի վրա, սկսվում է Օսմանիզմից Թուրքիզմի անցումը: Այն գաղափարական հոսանքները, որոնք ի հայտ եկան Թանզիմատի ընթացքում մինչև Առաջին սահմանադրության ժամանակաշրջանը և որոնք մշակում էին այն քաղաքականությունը, որն օգտագործվեց հիմնական հարցերի լուծման համար:

⁶⁷ Նույն տեղում՝ Toprak Zafer, *Millî İktisat*, էջ.740-742.

⁶⁸ Գերմանիայի՝ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու հաջորդ օրը՝ 1914թ. օգոստոսի 2-ին, օսմանյան Թուրքիան, որն ի միջի այլոց ձախողության էր մատնվել, հիմնականում Անգլիային և Ֆրանսիային մոտենալու իր չափազանց բարձր պահանջների պատճառով և վախենում էր, որ պատերազմում մեկուսացած կհայտնվի պատերազմում, որն ինչպես երևում էր, ընդհանուր էր դառնում, Գերմանիան պարտավորվեց բավարարել օսմանյան պահանջների մի մասը (տարածքային, տնտեսական և սպառազինության): Արևելքի հեղինակազորության բնաջնջման՝ գերմանացիների բարոյական հանցակցության մասին, տես Կ.Պոլսի Ջե Մոնիկ Գոսթ բերքի բողոքից հետևյալ վերնագրով հոդվածը՝ «Greeks in Turkey. Full Story of the Massacres-Diabolical Plot» և 1918թ. դեկտեմբերի 5-ի ամսագրով, երբ հրատարակվեց դեկտեմբերի 11-ի համարում: Այնտեղ մեջբերումներ կան նաև գեներալ-լեյտենանտ ֆոն Մանդերսի դերի մասին:

Այսինքն, եթե ինչպես կայսրությունը կարող էր փրկվել, ակտիվացնելով այն ուժերը, որոնք կկանգնեցնեին անկման ընթացքը և կծերբազատեին կայսրությունը Արևմուտքի կախվածությունից և ինչպես կհաջողեցնեին այն տարբերակիչ առանձնահատկությունների ձուլումը, որոնք բնորոշ էին կայսրության տարատեսակ բնակչությանը: Օսմանցի հպատակի կերպարը ստեղծելու փորձը սպասված արդյունքները չտվեցին:

Գաղափարական խառնաշփոթի մեջ, որ նկատվում է 19-րդ դարի վերջին երիտթուրքերի ճամբարում, – սոցիալական և ազգային ծագումների և աշխարհագրական շարժունակության⁶⁹ և այլ չափանիշներ ազդում էին մտավորականների մտքի վրա, – նկատվում են նախորդ հոսանքների տարբերք, և արտահայտվում են բազում միտումներ՝ մինչ այն խումբը, որը կամ համագումարով, կամ սահմանափակումով, իշխում է նրա շարքերում 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի կեսերից հետո: Այն կձևավորի և կհետևի Թյուրքիզմին⁷⁰, որպես կազմակերպության և քիչ անց՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր գաղափարախոսության արտահայտություն:

69. «Միություն և առաջադիմություն» միության բարձրագույն խմբում հայտնվել էին այն անձիք, որոնց մեծամասնությունը չէր սերում ավանդական օսմանյան կայսրության ոլորտից: Նրանցից ոմանք չունեին թուրքական ծագում, ինչպես կազմակերպության կարևորագույն մտածողներից երկուսը՝ Յուսուֆ Ալլադա-օղլուն և Ջիյադ-Ջոքափլը (առաջինը Ռուսաստանի Ուլյանովսկում ծնված մուսուլման էր, իսկ երկրորդը՝ քուրդ): Այն շրջանակները, որոնք ստեղծվեցին արտասահմանում, փոխանցեցին այն երկրների ազդեցությունը, ուր առաջացան: Ֆրանսիական շրջանակի անդամները տպավորված էին պոզիտիվիզմից, ինչպես նաև ազգայնականության մեթոդներից, որը զարգանում է Ֆրանսիայում 1870թ. ֆրանս-պրուսական պատերազմում պարտությունից հետո, կենտրոնական Եվրոպայի շրջանակը՝ գերմանական ազգայնականությունից, Եգիպտոսի շրջանակը՝ արտագույնում էր իր քաղաքական մտքում Իսլամի փիլիսոփայության հիմնական հատկանիշները, մինչդեռ, Ռուսաստանի էմիգրանտ (émigré) մուսուլմանների շրջանակը պոպուլիստական բնույթի գաղափարախոսության տպավորության տակ էր, որն արտահայտվում էր Ռուսաստանի մտավորականների շրջանակներում 1870-ի տասնամյակում և 80-ականների ընթացքում:

70. Թուրք պատմաբանները, ինչպիսիք են՝ Տուպրակը, Մարդինը, Հանիօղլուն, համարում են, որ 1908թ. հեղաշրջումը կայսրությունը մտցնում էր լիբերալիզմի առաջին ժամանակաշրջան, և Բալկանյան պատերազմները (1912-13թթ.) և նրանց արդյունքները հանդիսանում են որոշիչ հանգամանք, որն առաջացրեց երիտթուրքերի շրջադարձը դեպի ազգայնամոլական գաղափարախոսության: Մեր կարծիքով, այս տեսակետը ճիշտ է համարվում, նկատի ունենալով հետևյալը՝ Բալկանյան թերակղզու պատերազմները և դրանց հետևանքները ստեղծեցին այն պայմանները, որ երևան գա նրանց շարքերում և ի վերջո գերիշխի երիտթուրքերի այն շրջանակը, որի գաղափարական հիմքն է ծայրահեղ թուրքական ազգայնամոլությունը, որը կպարտադրվի հետագայում որպես թուրք ազգի գերիշխող գաղափարական ուղղություն:

«Թուրք» հասկացությունը, որն անցյալում քաճակալական նշանակություն ուներ, և «ազգային» տերմինը պարտադրվում էր երիտթուրքերի կողմից, որպեսզի օգտագործվեր ամենօրյա բառապաշարի մեջ, վերաբերում էր կյանքի բոլոր ոլորտներին՝ ազգային լեզու (millî lisân), ազգային գրականություն (millî edebiyât), ազգային երաժշտություն (millî musikî), ազգային աշխարհագրություն (millî coğrafya), ազգային պատմություն (millî tarih), ազգային մշակույթ (millî kültür), ազգային պարտք (millî vazife), ազգային տնտեսություն (millî iktisâd), ազգային կապիտալ (millî sermaye), ազգային ընկերություն (millî şirket), ազգային առևտուր (millî ticâret), ազգային բանկ (millî banka), ազգային քաղաքային դաս (millî burjuvazi) և այլն.: Օսմանյան Պետության երկրորդ սահմանադրական ժամանակաշրջանը (İkinci Meşrûtiyet Devri) կարող է այս իմաստով համարվել թուրքական ազգի ծնունդը այն ուժերից, որոնցից քիչ ժամանակ անց կկազմավորվի թուրքական պետությունը:

Ազգային պետության կազմավորումը (millî devlet) ներկայանում է որպես ստիպողական անհրաժեշտություն և հանդիսանում է նրանց քաղաքականության առարկայական նպատակը, որպեսզի երկիրը հաղթահարի այն խնդիրները, որոնք դիմագրավում է: Որպես այս փորձի նախապայման, որը կարող է ընկալվել որպես Օսմանյան պետության պատմության «վերակառուցման» վերջին փորձը, համարվում էր՝ ա) Այն հիմքը, որի վրա պիտի հենվեր բնակչության մեծաթիվ խումբը, պետք է զգար, որ նրա անդամները կապված էին միմյանց հետ մեկ ընդհանուր ազգային հատկանիշներով, տվյալ դեպքում՝ թուրքական, ինչպիսիք են՝ լեզուն, պատմությունը, կրոնը և այլն: բ) Մի նոր բուրժուազիայի ստեղծմամբ՝ նույն ազգային հատկություններով, որի առաջադիմությանը կսատարի պետությունը, նրա առաջացումը աստիճանաբար կվերացներ այդքան գոյություն ունեցող դասակարգը, որի մեծագույն մասը սերում էր փոքրամասնություններից, և սրանով կօժանդակեր երրորդ նախապայմանի ապահովմանը: գ) Տնտեսության ազգային բնույթի հզորացմանը, որպեսզի ստեղծվեն այն պայմանները, որոնք թույլ կտային տնտեսական անկախացումը Արևմուտքից:

Իշխանության գլուխ բարձրանալուց հետո երիտթուրքերը⁷¹ կողմնորոշում են իրենց անելիքը հետևյալ ուղղություններով: Նոր գաղափարների տարածման դրանց՝ մուսուլման բնակչության կողմից յուրացման նպատակով «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության ներկայացուցիչներն ու անդամները կհիմնադրեն կազմակերպություններ, միավոր-

յուններ, ասոցիացիաներ⁷² և այլն, որոնք կիրառվեին միջոցառումների

72. 1908թ. հունվարի 8-ին հիմնադրվեց «Թուրքական միավորումը» (Türk Derneği) Յուսուֆ Ալչուրաօղլու-ի և Ահմեդ Միդհատ Էֆենդիի, Էմրուլլա Բեյի, Վելեյ Բեյի, Նևաի Ասիմ Բեյի, Քորքմաօղլու Ջելալ Բեյի, Ալյիդիստօղլու Մուսա Բեյի, Ֆուադ Ռաիֆ Բեյի, Ռիզա Տեվֆիկ Բեյի և Ֆերիդ Բեյի կողմից, որը մահացավ մինչև 1912թ: Սրան հաջորդեց 1911-ի օգոստոսի 31-ին «Թուրքական հայրենիք» միության հիմնադրումը (Türk Yurdu Cemiyeti) – որը գործեց մինչև 1912թ.: Յուսուֆ Ալչուրաօղլուի, Մեհմեդ Էմին Բեյի (Յուրդակույ), Ահմեդ Աղաօղլուի, Հուսեյն-զադե Ալիի (Թուրան), Ահմեդ Հիկմեթ Բեյ (Մյուֆթիդուլու) և բժիշկ Աբիլ Մուհթար (Օզդեն)-ի կողմից: Համաձայն շրջանակներ հիմնադրվեցին 1911թ. Լոզանում և Ժնևում, 1912թ. Նեշատեում և 1913թ.: Փարիզում: «Թուրքական օջախը» (Türk Ocağı), որը հետագայում ներծծեց և՛ «Թուրքական միավորումը» և՛ «Թուրքական հայրենիք» միությունը, հիմնադրվեց 1911թ. հուլիսի 3-ին Ջիմվորական Բժշկական ֆակուլտետի կողմից (հիմնադրման պաշտոնական ամսաթիվը համարվում է 1912թ. մարտի 22-ը): Միության Սահմանադիր ակտը, ներկայացվեց գործելու իրավունքի հաստատմանը, և այն ստորագրեցին Մեհմեդ Էմին Բեյը (Յուրդաբուլ), Ահմեդ Աղաօղլուն, բժիշկ Ֆուադ Սաբիտը և Ահմեդ Ֆերիդ Բեյը (Թեյ): Վերջինս դարձավ առաջին նախագահը, փոխնախագահ՝ Յուսուֆ Ալչուրաօղլունի հետ: Վարչական խորհրդին կմասնակցի քիչ ժամանակ անց մեկ Ջիյա Գյոքալփը: Մուրթուսի զինադադարից հետո, Համդուլլահ Սուբհի Բեյի (Hamdullah Subhi Bey) նախագահության ժամանակաշրջանում, «Օջախը» կօժանդակի ազգայնական շարժման կազմակերպմանը: Նրա գործունեությունը դադարեցվեց 1920-ի սկզբներին: 1916թ. ապրիլի 21-ին հիմնադրվեց «Ազգային կրթություն» միությունը (Millî Ta'lim ve Terbiye Cemiyeti), որին մասնակցում էին Էսադ Փաշան, Հացի Էմվիյա Էֆենդին, Սամի Բեյը, Իսմաիլ Հակիկ Բեյը (Բալտաչիօղլու), Գյալիբ Բեյը, Յարգիլ Մուհիս Բեյը, Հյուսեյն-զադե Ալի (Թուրան), Հարունբեքեշի Բեյը և «Միություն և Առաջադիմություն» կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Միթհադ Շուկրու Բեյը: Ի վերջո, 1917թ. դեկտեմբերի 28-ին հիմնադրվեց «Դեպի Ժողովուրդը» միությունը (Halka Doğru Cemiyeti), որի առաջին վարչական խորհրդին մասնակցում էին Տեվֆիկ Բեյը, Ռահմի Բեյը (Ալյիմի վիլայեթի կառավարիչը, վալին) և Մահմուդ Ջելալը (Բայար): Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, էջ. 375-392: Հետաքրքրության արժանի է այն փաստը, որ նույն դեմքերը մասնակցում են որպես հիմնադիր անդամներ երկու կամ երեք կազմակերպություններում, մի փաստ, որ մատմանշում է նրանց միջև եղած կապը: Պետք է նկատենք նույնպես, որ նրանցից երեքը՝ Յուսուֆ Ալչուրաօղլուն, Ահմեդ Աղաօղլուն և Հյուսեյն-զադե Ալին (Թուրան) սերում էին Ռուսաստանից և Ադրբեջանից մուսուլման էմիգրանտների (émigré) նույն շրջանակից: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ նույն ժամանակաշրջանում հիմնադրվում են ռազմական բնույթի երիտասարդական կազմակերպություններ, որոնք գործում էին կուսակցության հովանու տակ: 1913-ին առաջանում է «Թուրքական խիզախություն» միությունը (Türk Gücü Cemiyeti), որի նախագահն է գնդապետ (իսկ հետագայում գեներալ - եռապետության անդամ) Ահմեդ Քեմալ Բեյը (Ahmed Cemal bey), քարտուղարը (այն ժամանակ) ուսանող Ֆալիլ Ռիֆիկին (Աթայ) և հիմնադիր անդամներ են՝ Տեվֆիկ Ռուշդու (Արաս), Աթաբուրիի՝ Արտաքին Գործերի նախարար Էդհեմ Նեջաթ Բեյը, Բասրի Բեյը և Քուլուչուօղլու Տահսին Բեյը: 1914թ. մայիսի 15-ին հիմնադրվեց «Օսմանյան Խիզախության միավորումը», որի ղեկավարն էր

71. Երիտթուրքերը կկառավարեն, շեշտելով խորհրդարանի դերը, որպեսզի սահմանափակվի արքունիքի ու Դռան իշխանությունը: Հսկողություն սահմանելով խորհրդարանի վրա (տե՛ս. ներքևում ընտրությունների հետ կապված նյութերը), այդպիսով օրենքի տեսք են տալիս կուսակցության որոշումներին: Նրանց տիրապետությունը կբնորոշվի որպես փոփոխական /ստիպողական հրամանների ժամանակաշրջան (kanûn-ı muvakkat):

Այդ մասին տե՛ս՝ Toprak Zafer, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, էջ.3.

լայն շրջանակ. նրանց մասնաճյուղերը կներկայանան շրջանների մեծ քաղաքներում, հասարակական ելույթներին, դասախոսություններին, համաժողովների ամսագրերի հրատարակությամբ և այլ տպագրամյութերով, ինչպես նաև տեղեկատվական թերթիկներով և այլն: Այս նպատակով կգործադրվի նաև մամուլը⁷³: Բալկանյան պատերազմին հաջորդող տարիների ընթացքում [նրանք] տնտեսության յուրատիպ ազգայնացման կարգավիճակ կկիրառեն: Սրանց կօժանդակի նաև պատերազմի պատճառով [առաջացած] եվրոպական երկրների հանդեպ (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա) «հարկային անարխիան»: Կիրառվող միջոցները ուղղված են՝ ա) այն պարտավորությունների վերացմանը, որոնք իր վրա էր վերցրել պետությունը եվրոպական պետությունների հանդեպ՝ անցյալի առևտրական համաձայնություններից ելնելով, բ) երկրի հարստության աղբյուրների և տնտեսության ճյուղերի հսկողությանը, գ) ոչմուսուլմանների տնտեսական գործունեության սահմանափակմանը, որպեսզի երկրի տնտեսական կյանքի կառավարումն անցնի մուսուլման-թուրքերի ձեռքը, դ) պատերազմի կարիքների բավարարմանը (Առաջին համաշխարհային) համար:

1914թ. սեպտեմբերի 9-ին Մեհմեդ Սալիկ Հալիմ փաշայի կառավարությունը (Mehmed Said Halim paşa) տեղեկացրեց եվրոպական երկրների դեսպանություններին, որ կապիտուլյացիոն պայմանագրերը (Kapitülasyonlar ή Սինդ-ի Ատիկա) միակողմանի չեղյալ են համարվում⁷⁴: Սեպտեմբերի 20-ին

(başbuğ) Իսմաիլ Էնվեր Փաշան, եռապետության անդամներից մեկը և անդամներ՝ բոֆիշկներ Նազիմ բեյ (Nâzım bey) և Ռուսուտի բեյ, Էյուպ Սաբրի, Ջիյա Գյոքալփի և Ատիֆ և Սուրի բեյ: Ի վերջո, 1916թ. ապրիլի 14-ին հիմնադրվեց «Երիտասարդության միավորում»-ը (Genç Derneği), որը կազմակերպվեց գեներալ ֆոն Հոֆֆի հրահանգներով, և որը ստանձնեց նրա ղեկավարումը: Նրա հիմնադիր անդամները բոլորն էլ բանակի սպաներ էին: Նոր միավորումը ներգրավեց նաև «Օսմանյան Խիզախության միավորումը»:

Stü' Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, том. 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, İstanbul 1984, էջ.458-460.

73. Երիտթուրքերի թերթերի-օրգանների և մամուլ՝ կազմակերպության և կուսակցության հանդեպ դիրքորոշման վերաբերյալ, տե՛ս ակնարկը, ինչպես վերը՝ Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, էջ 200-201.

74. Լուրը հեռագրով հաղորդվեց պետության բոլոր գլխավոր շտաբներին: Երիտթուրքերի կողմից՝ Կապիտուլյացիոն պայմանագրերի դադարեցման փաստին տրվող նշանակությունը երևում է վերոհիշյալ ամսաթիվը որպես ազգային (id-i millî) տոն նշելու փաստից: Հաջորդ օրը կառավարության այս որոշումը ողջունելու համար Սուլթան Մեհմեդ հրապարակում ցույց կազմակերպվեց, որին մասնակցեցին մոտ հարյուր հազար մարդ: Այդ մասին տե՛ս՝ Elmacı Emin M., *Dünden Bugüne: Kapitülasyonlar*, Ankara 2004, էջ. 94-95 (աշխատանքը գրքուկի տեսքով հրատարակվեց Անկարայի Առևտրա-Արդյունաբերական Պալատի կողմից [Ankara Ticaret Odası] և ներկայացվում է կայքէջում <<http://195.155.145.1/turkce/hizmet/duyuru/word/kapitulasyon.pdf>>): Կապիտուլյացիոն պայմանագրերի կասեցման հետ միասին մեկը մյուսի ետևից հաջորդեցին այն առավելությունների կասեցումները, որոնցից օգտվում էին օտար երկրների հպատակները: Հոկտեմբերի 1-ին փակվե-

հրաման է արձակվում մաքսատների աշխատակարգի փոփոխման վերաբերյալ: Հաջորդաբար կասեցվում են կապիտուլյացիոն պայմանագրերի ժամանակաշրջանից ուժի մեջ եղած մաքսավճարները, և պարտադրվում են նորերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմ մուտքից հետո երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարության, այսինքն՝ պետության գործունեությունը ընդլայնվում է⁷⁵: Պրոպագանդվում է մուսուլմանների ձեռնպահ մնալը օտարների հետ հարաբերություններում և նրանց խանութներից և անանուն ձեռնարկություններից, օտար շահերի ընկերություններից, որոնցում աշխատում և/կամ դրամական ներդրումներով մասնակցում էին շատ մուսուլմաններ, անցնում են պետական հսկողության տակ (ղեկտեմբերի 14-ին), և նրանցից մի քանիսը «ազգայնացվում են», կորպորացիաների կարգավիճակը ձևափոխվում է, և նրանցից շատերը, պետական օժանդակությամբ, վերածվում են անանուն ընկերությունների⁷⁶, մուսուլմաններին դրդում են զբաղվել մանրածախ առևտրով և հզորացվում փոքր ձեռնարկություններ ստեղծելու համար, հիմնվում են ընդհանուր գործարաններ և կոո-

ցին օտար փոստերը, որոնք գործում էին երկրում կապիտուլյացիոն կարգավիճակի ներքո, և քիչ հետո կհաջորդի օտար դպրոցների փակումը, հատկապես այն երկրների, որոնք գտնվում էին պատերազմական իրավիճակում: Այն դպրոցները, որոնք շարունակեցին գործել, ինչպես նաև ոչմուսուլմանական (փոքրամասնությունների) դպրոցները, Կրթության Նախարարության կողմից ստուգման ենթարկվեցին, և նրանց պարտավորեցրին թուրքերենով դասավանդել: Պատմության և աշխարհագրության դասերը պիտի պարտադիր կերպով դասավանդվեին թուրքերենով: Տե՛ս նույն տեղում Elmacı Emin M., էջ 100:

⁷⁵ Բոլոր հետագա գործողությունների մեջ կարևոր դեր են խաղում կազմակերպության և կուսակցության անդամները: Հատկանշական են Քարա Քենալ բեյի դեպքը, որը նախաձեռնեց Հատուկ Առևտրական Հանձնաժողովի հիմնադրումը և դարձավ նրա ոգին, Մահմուդ Ջելալ բեյի (Բայար) դեպքը, որը որպես «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության Ջնյունիայի մասնաճյուղի քարտուղար, որոշակիորեն նպաստեց Անանուն Պալամիդա Չկեռասական Ընկերության հիմնադրմանը և Ռահմի բեյը, որը որպես Այդինի վիլայեթի կառավարիչ՝ աշխատեց Նիսիստոմանշակների Բանկի (Zürrâ'-ı Tütün Bankası) ստեղծման համար՝ շրջանի մուսուլման արտադրողներին և առևտրականներին հզորացնելու և ոչմուսուլմաններին դուրս մղելու նպատակով (սակայն բանկի հետ կապված այս փորձը վերջ ի վերջո հաջողությամբ չպսակվեց): Տե՛ս վերոհիշյալ երեք դեպքերի հետ կապված՝ Toprak Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, էջ. 115-116, 139-140 և նույն Toprak Zafer, *İttihad - Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995, էջ. 83-84.

⁷⁶ Կորպորացիաները կարևոր դեր կխաղան պատերազմական ժամանակաշրջանի տնտեսության կազմակերպման մեջ: Գտնվում են կուսակցության անմիջական հսկողության տակ և ծառայում են նրա քաղաքականությանը բոլոր մակարդակների վրա: Անանուն ընկերությունների թիվը, որ հիմնվում են մուսուլմանների կողմից, ազդեցիկ կերպով ավելանում է 1911-1918թթ. ժամանակամիջոցում: Ընկերությունների ցանկը ներկայացվում է վերը նշված՝ Toprak Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, էջ 184-195:

պերատիվներ, որպեսզի հիմնականում օգտագործեն գյուղատնտեսության և անասնաբուծության մեթոդները, ինչպես նաև տարբեր պետական համաձայնագրեր և բաժիններ, որոնց նպատակն է շուկայական մեխանիզմի հսկողությունը⁷⁷: Օսմանյան տնտեսությունը իր «որոշ փակում է» Եվրոպայի առջև, բացի Գերմանիայից և Ավստրոհունգարիայից, և տեղական արտադրությունը խթանելու ջանքեր են գործադրվում, որպեսզի օսմանյան շուկային սպասարկեն բացառապես իրենց ապրանքները:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ցուցաբերվում գյուղատնտեսական և անասնաբուծական արտադրանքի զարգացման և խթանման համար: Համակարգվում է մուսուլմանական բնակչության տեղեկատվությունն ու կրթությունը՝ մշակման նոր մեթոդների համաձայն, ինչպես նաև նրա կողմնորոշումը դեպի մեխանիկական միջոցները: Բանակի հրամանատարության կողմից հրաման է արձակվում գյուղական թաղամասերից բանակայինների համար տարեկան տնտեսական, փողերով, մասնագիտական թեմաների շուրջ դասընթացների անցկացման վերաբերյալ: Դասախոսությունների իրագործման համար բանակի զորամիավորումների ղեկավարները տեսաժապավենների ցուցադրման համար ապարատներ են ձեռք բերում: Շրջանային գյուղատնտեսական բաժիններն ու վարչությունները ստանձնում են պարտավորվածություն՝ վիճակների տպարաններում հրատարակելու համապատասխան նշումները: Շրջանների թղթակառու - գրագետ պետական ծառայողները «մոբիլիզացվում են», որպեսզի գյուղացի մուսուլմաններին նոր գիտելիքներ փոխանցեն: Քաջալերվում է գյուղատնտեսական և անասնաբուծական կոոպերատիվների հիմնադրումը: Հսկվում է արտադրվող ապրանքների տարածումը, ինչպես նաև գները՝ սպեկուլյատիվ երևույթներից խուսափելու նպատակով: Վերը նշված բոլոր միջոցառումների կիրառման և վերահսկման նպատակով մայր Հեյլի ղեկավարությամբ հիմնադրվում են գյուղատնտեսական (Սոմուր-ի Յիթիյե Քոմիսյոն) և անասնաբուծական հարցերով կոմիտեները (Սոմուր-ի Բայթիյե Քոմիսյոն): Ի վերջո, ոչմուսուլման գորակոչիկներից շատերը կազմում են գյուղատնտեսական գումարտակները (շիրաթ տաբլարի), որոնք կազմավորվում են Անատոլիայի տարբեր շրջաններում:

Ազգային տնտեսությունը հզորացնելու և ազգային դրամագլուխը ստեղծելու-կենտրոնացնելու նպատակով Կ.Պոլսում և շրջաններում բանկեր են հիմնադրվում, որոնց մեծամասնությունը սահմանվում է որպես «ազգա-

յին»՝ միայն մեկ շենք պահելով այն քաղաքում, ուր հայտնվում է⁷⁸: Նրանց ստեղծումը հաջողվում է հիմնադրման կապիտալի միջոցով, որը առաջանում է (մուսուլմանական) անանում ընկերությունների և կոոպերատիվների բաժնետոմսերի տրամադրումից կամ կապիտալների միացումից: Հետագայում այս բանկերը վարկերով կհզորացնեն տեղական արտադրությունը (գյուղատնտեսություն-առևտուր-ձեռնարկություններ): Նրանց աշխատանքին օժանդակումը մուսուլմանական հասարակական կարծիքի ուղղությամբ ստանձնում է պետությունը (այսինքն կուսակցությունը, որի հետ են կապված նրանց հիմնադիրներից և ներկայացուցիչներից շատերը)⁷⁹ և մամուլը:

Պատերազմի վերջին ժամանակավորապես պարտված Օսմանյան թուրքիային հաջողվել էր ներքին ճակատում հաղթանակ տանել. երիտրուքերին հաջողվել էր ստեղծել մի նոր բուրժուական մուսուլմանական դասակարգ, որի մեծագույն զանգվածը անմիջական կապ ուներ իրենց շարժման հետ, առաջ քաշելով մի միջին, մանրավաճառ առևտրականների, փոքր և միջին ձեռնարկատերերի, գյուղական հողատերերի դասակարգը: Երկուսն էլ պիտի գլխավոր դերերում լինեին հետագա իրադարձությունների ժամանակ: Նրանց հաջողվել էր նույնպես նոսրացնել արդեն գոյություն ունեցող ոչմուսուլմանական բուրժուական դասակարգը և սահմանափակել ոչմուսուլմանական բնակչության զանգվածի ներկայությունը այն մասնագիտություններում, որոնցով անցյալում զբաղվում էին բացառապես նրանք:

⁷⁷ Մրան նույնպես մասնակցում են կուսակցության ակնազարդ անդամները: Ակնառու կերպով հիշատակվում են՝ Հատուկ Առևտրի Հանձնաժողովը (Heyet-i Mahsûsa-ı Ticâriyye), Կաշառակերության/չարաշահության Կանխման (արգելման) Հանձնաժողովը (Men-i İhtikâr Heyeti), Մատակարարման Խորհուրդը և իրավասու Գլխավոր վարչությունը (İşâe Meclisi ve İşâe Umûmî Mûdürîliği), Արտահանվող ապրանքների հանձնաժողովը (İhrâcât Heyeti), Կայսության Գործարքների Հանձնաժողովը (Kambiyo Muameleleri Merkez Komisyonu) և Տնտեսական Հանձնաժողովը (İktisâdiyyât Meclisi):

⁷⁸ 1911-ից 1918թ. հիմնադրվեցին տասնվեց բանկ՝ İstanbul Bankası (1911), Konya İktisâd-ı Millî Bankası (1912), Adapazarı İslâm Ticâret Bankası և Karaman Millî Bankası (1913), Emvâl-i Gayr-i Menkule ve İkrâzât Bankası, Kayseri İktisâd-ı Millî Anonim Şirketi և Millî Aydın Bankası (1914), Akşehir İktisâd-ı Osmanî Anonim Şirketi (հիմնադրվել էր 1909-ից և 1916-ին շարունակեց իր գործունեությունը որպես անանում ընկերություն) և Kayseri Köy İktisâd Bankası (1916), կարևորագույնը՝ Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, İktisâd-ı Millî Bankası, Manisa Bağcılar Bankası և Konya Ahâlî Bankası (Konya Elektrik Şirketi)՝ 1917-ին, Ticâret ve İtibâr-ı Umûmî Bankası, Eskişehir Çiftçi Bankası և Türkiye Umûmî Bankası՝ 1918. Տե՛ս կապված, ինչպես վերը՝ Toprak Zafer, *İttihad-Terakki ve Devletçilik*, էջ 51-87 և Aydemir Namık, «Dünden Bugüne: Bankacılık», *Yüksek Denetim Dergisi*, 1-ին տարի, թիվ. 3, Ankara հուլիս-սեպտեմբեր 2002, կայքէջում՝ <http://www.ydk.gov.tr/sayi_3_2.htm>:

⁷⁹ Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում բանկերի հիմնադիրների և աշխատակիցների հարաբերությունների վերաբերյալ, տե՛ս նույն տեղում՝ Toprak Zafer, *İttihad-Terakki ve Devletçilik*, էջ. 51-87.

**Դեպի Բալկանասումանյան պատերազմ (Առաջին Բալկանյան
[պատերազմ], 1912-1913)՝ դեպի Երիտթուրքերի բռնապետություն և
արյունահեղության առաջին փուլը**

«[...] *Hakikat, biz istersek: Hem kendimizi, hem devletimizi zengin edebiliriz. Biz istersek; Averof gibi hükümetimize büyük zırlılar alabilecek zengin Müslüman Türk tüccarları yetiştirebiliriz. Biz istersek ; mesela Haçopulo... Yanko... Alsetopulo... Petro... ve daha bunlar gibi yabancı isimlere ait büyük ve zengin mağazaları bir senede iflas ettirebiliriz. Biz istersek ; teknil istanbul'un, İzmir'in Trabzon'un, Samsun'un elhasıl bütün şehirlerin alışverişini kamilen Müslümanların Türklerin ellerine geçirebiliriz. Evet biz istersek ; yalnız Müslüman Türk parastıyla birçok fabrikalar, şirketler, bankalar... vücuda getirebiliriz. [...]*»⁸⁰.

1908թ. հեղաշրջումը կարող է համարվել (նրա ձևական և իրական շարժառիթներից ելնելով) որպես «վերակառուցման» (tanzimat) վերջին փորձը, որը կատարվում է օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Մահմադարյան վերականգնումը հուսադրեց կայսրության տարածքում բնակվող ազգային համայնքներին: Նրանց արձագանքը, այս իրադարձության հետ կապված, հանդիսավոր բնույթ ստացավ, քանի որ հավատարմ

⁸⁰ «[...] Իրոք, եթե մենք ուզենք, կարող ենք ինքներս էլ հարստանալ, մեր պետությունն էլ հարսացնել: Եթե կամենանք, կարող ենք ստեղծել մուսուլման թուրք առևտրականներ, որոնք կկարողանան գնել մեր պետության համար «Ավերոֆ»-ի պես մեծ զրահակիր նավեր: Եթե կամենանք, ապա այն մեծ և հարուստ խանութները, որ պատկանում են օտարներին, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «Խաժոպուլոսը»..., «Յանգոսը»... «Ալսեթոպուլոսը»..., «Պետրոսը»... և նրանց պես շատ ուրիշներ, կարող ենք մեկ տարվա ընթացքում սնանկացնել: Եթե կամենանք, ամբողջ Կ.Պոլսի, Ջանդուխայի, Տրապիզոնի, Մամսունդայի և ի վերջո բոլոր քաղաքների գործարքները կարող ենք փոխանցել մուսուլման թուրքերի ձեռքը: Այո, եթե ցանկանանք, միայն մուսուլման թուրքերի դրամով կարող ենք ստեղծել մի շարք գործարաններ, ընկերություններ, բանկեր [...]»: 1913-ի՝ «Kurtuluş Yolu» (Փրկության / ազատության ուղին) վերնագրով գրքույկից մի հատված, որը ուղղված էր բացառապես երկրի մուսուլմաններին (müslümanlara mahsûs) և բաժանվում էր անվճար: Գրքույկի բովանդակությունը պարունակում է Անատոլիայի հեղինակականության տնտեսական ոչնչացման կազմակերպումը: Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Toprak Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, παράρτημα 2^ο*, σελ. 170-180. Գրքույկի ամբողջ տեքստը կցված է գրքի վեջում:

երիտթուրքերի հայտարարություններին, որոնք որպես սկզբունք հռչակեցին ֆրանսիական հեղափոխության երեք բառից բաղկացած տեսլականը՝ «Ազատություն-հավասարություն-եղբայրություն»⁸¹, համարեցին, որ վերջապես մի նոր շրջան էր սկսվում Անատոլիայի պատմության մեջ, որի ընթացքում կկարողանային ապրել և ստեղծագործել անվտանգության պայմաններում, որոնք նրանց նախնիները չեն ճանաչել:

Այդ ժամանակաշրջանում արձանագրված իրադարձությունները համոզեցին նաև նրանց կարիքների, բայց և զգացմունքների արտահայտումը, որոնցով ընդունեցին այդ երևույթը: Հրապարակներում մոֆթիները, տերտերները և ռավիները հետ միասին, ամբոխներին դիմում էին կրակոտ ճառերով՝ հանուն հեղափոխության և սահմանադրության, զինեցնելով մուսուլմանները քրիստոնյաներին էին հյուրասիրում և ընդհակառակն, և կայսրության մեծ քաղաքներում բոլորը միասին մասնակցում էին հանուն հյուրիեթի («hürriyet») կազմակերպված ցույցերին, այսինքն նոր կարգի օգտին, որը, ինչպես երևում էր, պիտի հաստատվեր: Լյուիսը, երիտթուրքերին անդրադառնալով, տալիս է նրանց իրական պատկերը: Նրա այս ակնարկի միջոցով առավել հեշտությամբ են հասկացվում այն դեպքերը, որոնք հաջորդում են նրանց իշխանության ժամանակ: «[...] *Երիտթուրքերի հեղափոխությունը իսկապես սրանցից ոչ մեկն էլ չէր. սա պարզապես մուսուլման թուրքերի հայրենասիրական շարժում էր, որոնցից մեծ մասը զինվորականներ էին, և որոնց առաջին և օբյեկտիվ նպատակը մի անհաջող և անկարող միասնակցի հեռացումն էր և նրա փոխարինումը մի կատարյալությամբ, որն ավելի կարող կլիներ պահպանել և պաշտպանել կայսրությանը սպառնացող վտանգներից [...]*»⁸².

Նրանց իսկական տրամադրություններն սկսեցին բավականին կանոխ բացահայտվել: Հեղաշրջման իրադարձությունից քիչ անց, 1908-ի սեպտեմբերին, միգուցե հաջողությամբ արքած, հրեա-մուսուլման (dönme) բժիշկ Նազիմ բեյը՝ երիտթուրքերի կազմակերպության ղեկավար անդամներից և կարկառուն գլուխներից մեկը, առաջինն է նետում «Ազատություն-

⁸¹ Եռաբառ կարգախոսի՝ Հյուրիեթ-մյուսավաք-ուհուվեթ (Hürriyet-Müsâvat-Uhuvvet) վերջին բառը, որը փոխանցում է իսլամական աշխարհում «եղբայրության» գաղափարը (Uhuvvet-i İslâmiye), առաջացրեց երկրի իսլամական շրջանակների բուռն հակազդեցությունը, որոնք տրամադրված չէին, Ղուրանի սկզբունքների հիման վրա, ընդունել, իրենց «եղբայրությունը» երկրի անհավատ հպատակների հետ: Խոչընդոտը շրջանցելու նպատակով, երիտթուրքերը այն փոխարինեցին Adâlet (արդարություն) բառով, եռաբառ կարգախոսը հարմարեցնելով օսմանյան իրականությանը այնպես, ինչպես տեղի էր ունենում Թանզիմատի ժամանակաշրջանում՝ եվրոպական գաղափարների, սկզբունքների և կառույցների ներմուծման դեպքում: Տե՛ս Λαμέρας Κωνσταντίνος Γ., *Περί του Χαρακτήρος των εν Τουρκία Διωγμών*, Αθήνα 1921, σελ. 26. Լամերաս Կոստանդինոս Գ., *Թուրքիայի հայաժամանների բնույթի մասին, Աթենք, 1921թ.*, էջ. 26.

⁸² Նույն տեղում՝ Lewis Bernard, էջ. 208.

հավասարություն-եղբայրություն» սկզբունքի դիմակը⁸³: Մի հարցագրույցի

⁸³ Բժիշկ Նազիմ բեյը ծնվել է Սալոնիկում 1873թ.: Ավարտելով Կ.Պոլսի Բժշկական ֆակուլտետը, շարունակում է իր ուսումը Փարիզում: Այնտեղ ծանոթանում է Ահմեդ Ռիզա բեյի հետ, և այսպիսով հարաբերության մեջ մտնում երիտթուրքական շրջանակի հետ և սկսում աշխատել և զարգանալ նրանց քաղաքական միջավայրում: Չնանայով խոջա և որպես Մեհմեդ էֆենդի, վերադարձավ Սալոնիկ՝ այնտեղ գտնվող գաղտնի խմբերի գործունեությունը համախմբելու և կազմակերպելու նպատակով, բայց նաև հաջողելու երիտթուրքերի Փարիզի շրջանակի հետ միասնական շարժումը, մի փաստ, որը տեղի ունեցավ 1907թ., սեպտեմբերին: Այս նպատակի համար միջամտում և հաջողում է երկու ենթակա շարժումների միաձուլումը մեկի՝ «Միություն և առաջադիմություն» (İttihād ve Terakkî) անվանմամբ, որոնք արտահայտվում էին՝ «Օսմանյան ազատություն» կազմակերպության (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) և «Հայրենիք և ազատություն» կազմակերպության (Vatan ve Hürriyet Cemiyeti) անդամների կողմից: Սալոնիկում ունեցած այս հաջողությունից հետո, որպես առաքելություն, նրան հանձնարարվում է կազմակերպության գաղափարները տարածել Անատոլիայում: Յաքուբ աղա ծածկանունով հաստատվում է Ջմյուռնիայում, ուր ձևակառույցում աշխատում է որպես ծխախոտի առևտրական: Երիտթուրքերի հեղաշրջումից և իրավիճակի կայունացումից հետո վերադառնում է Սալոնիկ, ուր որոշ ժամանակ աշխատում է որպես քաղաքի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ: Կազմակերպության պատմական դեմքերից մեկը լինելով, համարվում է նրա կարևորագույն անդամներից մեկը և, քիչ ժամանակ անց, դառնում է համանուն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Որոշ ժամանակ կլինի նրա գլխավոր քարտուղարը: 1917թ. ամռանը Ջմյուռնիայում, երկու այլ հայտնի երիտթուրքերի՝ Մահմուդ Ջելալի և Ալիդին փխյալների գլխավոր կառավարիչ Ռահմի բեյի հետ միասին կհիմնադրի «Դեպի ժողովուրդը» կազմակերպությունը (Halka Doğru Cemiyeti), որը որոշ ժամանակ անց սկսում է համանուն ամսագիր հրատարակել: Հաջորդ տարվա ընթացքում դառնում է Թալեթ փաշայի կառավարության անդամ՝ որպես Կրթության նախարար: Օսմանյան զինվորական ուժերի անկումից հետո, իր գործունեությամբ առաջացրած հետևանքներից խուսափելու նպատակով, հեռանում է օսմանյան տերությունից: Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում էնվեր փաշայի հետ գտնվում է Կովկասի շրջանում: Վերադառնում է Թուրքիա և 1926թ. կախաղան հանվում՝ Մուստաֆա Քեմալի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով և մահապատժի վճռով: Sıkıyönetim (Tuglacı(yan) Pars(ek), Çağdaş Türkiye, İstanbul 1989, 2րդ հատոր, էջ. 974. Նազիմ բեյը, բժիշկ լինելուց բացի, որ ենթադրվում է, որ թե պիտի նաև մարդասիրական մոտեցման ավելի բարձր գզացումներով և տրամադրությամբ բնութագրվեր, այնուամենայնիվ, կարող է հեշտությամբ անվանվել երիտթուրքական գլուխներից մեկը, որը փոքրամասնությունների ոչնչացման մեթոդների հեղինակն էր: Վերոհիշյալ կարծիքն ապացուցող փաստարկներից մեկը կարող է հանդիսանալ այն փաստը, որ նա հանդես եկավ առաջարկով, ըստ որի մոլեռանդ մուսուլման էմիրներունը, սկզբում բոսնիական ծագումով, բնակեցվեն այն տարածքներում, ուր 1909-1912թթ. մեծամասնություն էր կազմում հունական տարրը, մի առաջարկ, որն ուժգնորեն պաշտպանեց, չնայած երիտթուրքերի ընդդիմադիր մասի՝ Օսմանցի ազատականների հակազդեցությանը: Այս գործողությանը հետևանքը եղավ բազում զուտ հունական գյուղերի բնակչության հեռացումը Իգլիորսի, Թրակիայի և ավելի փոքր մասշտաբով՝ Փոքր Ասիայի շրջաններից:

ժամանակ, որը տալիս է Ջմյուռնիայում փոքրամասնությունների հետ կապված իր ծրագրի վերաբերյալ, Փարիզի *Le Temps* թերթի լրագրողի, Կ.Պոլսի *Levant Herald* թերթի լրագրողի և փաստաբան Միխայիլ Առդիտալուսի ներկայությամբ, որ հրատարակվում է *Nêa Σμύρνη*⁸⁴ (Նոր Ջմյուռնիա) թերթում, հատկանշորեն ասում է հետևյալը՝ «[...] Պետական դպրոցների հիմնադրումով ունենք նաև այլ կարևորագույն նպատակ: Այնտեղ աստիճանաբար կհասնի ազգային հավասարեցումը, որի համար հատուկ ջանքեր կգործադրենք: Քանի որ չեն կամենում թարցնել ձեզանից կոմիտեի անփոփոխ կարծիքը: Նկատի ունեն, հանում ամեն ինչի, ազգային-օսմանյան մեկ գաղափարին պիտի մվիրվեն տեղական բոլոր տարրերը, որպեսզի այլևս խոսք չլինի մեծամասնության կամ փոքրամասնության մասին, հույների և թուրքերի, հայերի և իսրայելցիների վերաբերյալ, չասվի «մենք և դուք», որպեսզի առաջատար դեր չխաղան և մարդկանց խմբերի չբաժանեն բրիտանությունը, մահմեդականությունը և երբայականությունը, այլ առաջատար և միացյալ լինի մեկ Օսմանյան հայրենիքի գաղափարը, որի մվիրյալ զավակները պիտի լինեն բոլորս, առանց բացառության: [...]»⁸⁵. Եվ ներքևում՝ «[...] Նոր պետությունը, որի համար բոլորս աշխատում ենք մեր կյանքը զոհաբերելով, պետք է գոյատևի այնպես, ինչպես որ կա: Միատեսակ, միալեզու և համախմբված: Մի փորձանքից դուրս չեկանք [Սուլթան Աբդուլ Համիդի մեհիշխանության ժամանակաշրջանից] որպեսզի մեկ ուրիշի մեջ ընկնենք: Լավ կլինի մույնպես նշել, որ երբք չեն երազել Թուրքիան՝ Ավստրիայի վերածվելը տեսնել՝ բարդ կազմությամբ, բազմաթիվ ազգային և լեզվական բաժանումներով [...]: Վերջինիս համապատասխան հարցին, ներքևում ներկայացնում է իր կարծիքը Անատոլիայի հունական տարրի վերաբերյալ. «[...] Շուտով ամբողջովին կհուսահատվեն ձեզ հետ, պարոն: Անհմարին է տեղական հունական տարրի հետ անմիջական հասկացվելու ձև գտնել: Քանի որ, ինչպես երևում է, պարզապես մի օտար երկրի քաղաքականության օրգաններն եք, նկատի ունեն Աթենքի քաղաքականության, անմախաղեպ հրամանի և մախապես մշակված *Mot d'ordre*-ի, որի համաձայն չեք պատրաստվում ոչինչ կատարել՝ համաձայն բնակավայրի ընդհանուր ծրագրի [...]:

Նույն Թալեթ բեյը, 1910թ. Սալոնիկում երիտթուրքերի ղեկավարների հետ հանդիպման ժամանակ, նշում է՝ «[...] Արդեն փորձեր ենք կատարել անհավատներին [բնօրինակի մեջ «զյավուրներին»] հավատացյալ օսման-

⁸⁴ Հարցագրույցը վերահրատարակեց «Աթին» (*Αθήναι*) թերթը 1908թ. սեպտեմբերի 8-ի համարում (6րդ տարբիվ, թիվ. 296-2126).

⁸⁵ Որպեսզի երիտթուրքերը հասնեն իրենց հասարակությունը «օսմանացնելու» նպատակին (*ittihād-i anasir*), քիչ ժամանակ անց մտցրեցին մի շարք օրենքներ, ինչպիսին է ոչմուսուլմանների զինակոչման վերաբերյալ օրենքը, որոնք, ըստ էության, սահմանափակում էին ոչմուսուլմանների իրավունքները, և ոչ թե ստեղծում էին այն մթնոլորտը, որը խաղաղություն կապահովեր նրանց և մուսուլման հպատակների միջև:

ցի հպատակների վերածել [...] Այսպիսով, հավասարության հարց չի դրվի [մրանց և օսմանցի մուսուլմանների միջև], մինչև որ կհաջողենք մեր՝ կայսրությունը օսմանացնելու պարտականությունը [...]։ Մի քանի օր անց, Բ. Գեան մոտ բրիտանացի դեսպանը՝ սըր Էդվարդ Ջերալդ Լոուրընց դիպուկ ակնարկում է իր քաղաքական դեկավար՝ սըր Էդվարդ Գրեյին (Sir Edward Grey)։ «Արդեն երկար ժամանակ ակնհայտ է, որ երիտթուրքերը հրաժարվել են յուրաքանչյուր մեղմ և սահմանադրական փորձից, իրենց՝ բոլոր ոչ թուրքական տարրերին օսմանացնելու գաղափարը հաջողելու համար։ Նրանց համար «օսմանցի» նշանակում է, ըստ երևույթին, «թուրք» և նրանց ներկայիս քաղականությունը օսմանացման, այսինքն բոլոր ոչ թուրքական տարրերին թուրքական հավանգում ծեծելն է»⁸⁶։

Վերոհիշյալ ակնարկի նմանակն է ոչմուսուլմանական փոքրամասնությունների հետ կապված երիտթուրքերի պատկերացումները և տրամադրությունները։ Խորհրդանշող Ահմադի տեսակետը, որը նշում է «[...] Ազգությունների ավանդական համակարգը [millet sistemi], ամհամատեղ լինելով կենտրոնածիզ պետության ստեղծման հետ [տե՛ս՝ ազգովի միատարր], կործանման դատապարտվեց [...]»⁸⁷։

Երիտթուրքերին անհանգստացնում էր նաև օտարածին մուսուլմանների դիրքորոշումը, այսինքն՝ արաբների և ալբանացիների, այն շրջաններում, ուր անհանգստություն և այլ մուսուլմաններից տարբերվելու տրամադրություններ էին դրսևորվել՝ իրենց ազգային կողմնորոշման հիման վրա։ Այս վարքագիծը, կարող ենք ասել, անուղղակիորեն ներշնչված էր երիտթուրքերի կողմից այն ժամանակամիջոցում, երբ նրանց կազմակերպությունը գաղափարակիցներ և համախոհներ էր որոնում Աբդուլ Համիդի կառավարումից դժգոհների շարքերում։

Վերջիններիս 1910թ. ապստամբությունը, – որը սկսեցին կաթոլիկ ալբանացիները, սակայն շարունակեցին մեծ թվով մուսուլմաններ, որոնք ցանկանում էին կայսրության սահմանների ներքո ստանալ առանձնահատուկ առավելություններով ինքնավարության կարգավիճակ, – և նրա անգույժն ընշումը առաջին իսկ փուլում, ալբանացի ազգայնամոլների օսմանյան դեկավարության դեմ հակազդեցության ցույցերը, որոնք շարունակվեցին մինչև 1912թ. սեպտեմբեր,⁸⁸ – ստիպում են որդեգրել այն կարծիքը, ըստ որի ամենաամուր հենարանը, որի հետ կարող էին կապել երկրի ապագային վերաբերող հույսերը, այնուամենայնիվ, կրոնը չէր, այլ միաձույլ ազգի գաղափարը⁸⁹։

⁸⁶ Տե՛ս՝ Lewis Bernard, էջ. 214.

⁸⁷ Տե՛ս՝ Ahmad Feroz, *The Young Turks*, էջ. 23.

⁸⁸ Տե՛ս՝ Jelavich Barbara, էջ. 84-89, տե՛ս՝ Shaw Stanford J.-Kural-Shaw Ezel, էջ. 287-289, Տե՛ս՝ Karal Enver Ziya, հատոր 9, Անկարա 1999թ., էջ. 237-248.

⁸⁹ Երիտթուրքերի այս երկրնորանքը բացահայտում է Լյուիսը. Տե՛ս՝ էջ. 228-229. Թյուրքիզմի գաղափարակիցների Իսլամի վերաբերյալ պատկերացումները և թե՛ դրանք ժամանակակից դարձնելը կարող էր գործել ազգային Թուրքական Պետու-

Սահմանադրական ազատությունները, խոստումները և հետագա տարիների ընթացքում կատարված գործնական քայլերը փաստեցին, որ դրանք ոչ այլ ինչ էին, քան՝ խաբկանք։ Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Նեոկլիս Սարրիսը, «[...] նրանց մտահոգությունը պայմանավորված էր անպատասխան մնացած հարցով, թե ինչպես կարող էին սահմանադրական բարեփոխումներ իրագործել, առանց այլ ազգերին իշխանության բաժանման էական մասնակիցներ դարձնելու, քաղաքական և տնտեսական միաժամանակ, որոնք համատեղ ապրում էին նույն պետական կարգի ներքո։ Եվ մի քայլ ևս՝ ինչ կերպ կպահեին թուրքական ազգությունը ոչ միայն իշխանության մասնագիտությունում, այլ նաև կվերապահեին նրան իշխանության մենաշնորհը [...]»⁹⁰։

1908-ի, ինչպես նաև 1912-ի ընտրությունները, ըստ այդ ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների, օսմանյան պատմության մեջ մնացին որպես «մեծ ծեծկռտուքի ընտրություններ» (büyük sopa intihabi, ή sopalı intihab, կամ dayaklı seçim), երիտթուրքերը, որոնք իմիջիայրոց անցել էին իրենց կամակերպությունը համանուն կուսակցության վերափոխման (İttihâd ve Terakkî Fırkası),⁹¹ օգտագործելով յուրաքանչյուր հնար, փորձում էին խեղաթյուրել ընտրությունների արդյունքները այն շրջաններում, ուր ոչմուսուլմանական տարրը բազմաքանակ էր⁹²։

թյան կազմավորման օգտին, տե՛ս՝ Arai Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1994.

⁹⁰ Σαπφής Νεοκλής, *Εξωτερική Πολιτική και Πολιτικές Εξελίξεις στην Πρώτη Τουρκική Δημοκρατία*, Αθήνα 1992, էջ. 69. Սարրիս Նեոկլիս, *Արտաքին Քաղաքականությունը և Քաղաքական իրադարձությունները Առաջին Թուրքական Հանրապետությունում, Արենք, 1992թ., էջ. 69.*

⁹¹ Կազմակերպությունը կուսակցության վերածելու տեսակետը քննարկվեց 1908թ. համագումարին։ Որոշումները ձևակերպվեցին 13 հոդվածից բաղկացած տեքստում, որոնցից երրորդը հետևյալին էր վերաբերում։ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1913թ., և այդ թվականի համագումարից հետո շարունակեց գոյությունը որպես քաղաքական կուսակցություն (firka-i siyasiyye) մոր քաղաքական ծրագրով և կազմակերպչական կանոնակարգով։ Այդ մասին տե՛ս՝ Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, էջ. 28, 30, 63-65, 106-118.

⁹² Հետագայում կիրառվող մեթոդների վերաբերյալ, տե՛ս Տիեզերական Պատրիարքարանին հղած մամակներում՝ Թուրքիայի հեղինակաւորայն գործարան, Կ.Պոլիս, 1919թ. էջ. 17-21, Γολγοθὰς του εν Τουρκία Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολις 1919, էջ. 17-21։ Ահմադը նույնպես հիշատակում է այս փաստը, մեջբերելով սըր Ջերալդ Լաուրընցի ակնարկը սըր Էդվարդ Գրեյին, նույն տեղում՝ Ahmad Feroz, *The Young Turks*, էջ. 28։ 1909թ. առաջին ընտրությունների ժամանակ, Քարալը նշում է, որ Կ.Պոլսում ընմրվեցին երկու հույն պատգամավոր։ Թուրքական մեծ Ազգային Ժողովի հրատարակության մեջ, որը պարունակում է նաև առաջինից չորրորդ ժամանակաշրջանի (1909-1918թթ.) պատգամավորների ցանկը, նշված է, որ 20-րդ դարի առաջին խորհրդարանական ժամանակաշրջանում (1909-1911թթ.) խորհրդարանի աշխատանքներին մասնակցում էին հույն քաղաքացիների երկու

Սերֆիչի (Serfçe) ներկայացուցիչը (պատգամավորը) Օսմանյան Խորհրդարանում՝ Յորդիուս Բուսյուրը (1875-1929) իր ելույթի ընթացքում, որով հանդես է գալիս Կոստանդնուպոլսի Սահմանադրական Միության ընդհանուր Վեհաժողովին, 1912թ., անդրադառնում է երիտթուրքերի քաղաքականությանը՝ ընտրությունների հարցի վերաբերյալ, բացատրում է երիտթուրքական վարքագծի պատճառները և ակնարկում հետևանքները. «[...] Այդ ժամանակ «Միություն և առաջադիմության» ակնառու ներկայացուցիչները դարձյալ մեզ մոտ եկան, և առաջարկեցին մեզ իրենց հետ համագործակցել: Մեզ խոստացան դրա փոխարեն մեզ դարձյալ պատգամավոր ընտրել և սպառնացին, ակնհայտ և բառացիորեն, եթե չհամագործակցենք, ապա չեն թողնի՝ ցանկացած բռնության և անօրինության միջոցով, որ պատգամավոր ընտրվեն այլ հույներ, բացի նրանցից, որոնց այս կամ այլ կերպ իրենց ստրուկը կդարձնեն՝ իրենց սայրին կապած: Այն ժամանակ մտածեցինք՝ ինչու՞ են այս մարդիկ մեր ազգի համագործակցությունը պահանջում: Միգուցե՞ որոշել են հետևել ազգերի անկախ գոյության արդարացի քաղաքականությանը, քանի որ հասկացան, թե հնարավոր չէ՝ սահմանադրական պետության քաղաքացիները շարունակեն ռայաներ մնալ: Եվ մենք փորձեցինք նրանց՝ հայտնելով, թե պատրաստ ենք ընդունել այդ համագործակցության յուրաքանչյուր պայմանը, եթե նրանք նախօրոք պաշտոնապես ընդունեն ազգությունների պահանջները, այսինքն՝ կրթական, բանակի և ընտրական: Ի պատասխան սրան, սակայն, ասացին, թե կկատարեն դրանք ընտրություններից հետո: Հազար անգամ ամոթից գետինը մտանք, քանի որ երկու տարվա ընթացքում ծաղրեցին ի դեմս մեզ՝ մեր ազգին էլ: Հասկացանք, որ սա ոչ այլ ինչ է, քան՝ մի քանի մարդկանց պատգամավոր ընտրելու կաշառքով՝ փոխարենը ստիպել ջնջել մարդկանց հիշողությունից նրանց հանդեպ գործած հազարավոր անօրինությունները, բռնությունը և հանցանքները, և որ հնարավոր է, կաշառքով, շարունակել ազգությունների ռայականացման քաղաքականությունը և միաժամանակ, մենք նրանց այն իրավունքը տանք, որ քաղաքակիրթ աշխարհին ասեն մեր մասին, թե միայն մի քանի տար գլուխներ են աղաղակում, բայց պատճառ չկա, որ ազգությունները դադարեն ռայա լինելուց, նրանք շատ գոհ են, և սրա փայլուն ապացույցն է, որ մեզ իրենց ծայներն են տվել:

Ողջ ազգը, –սա հպարտությամբ են ասում,– այսպես խորհեց: Եվ նույնիսկ մեր բարձրագույն կենտրոնը և ամենավեր գլուղը, ամենուրեք ասացին. «Եվ նույնիսկ, եթե ոչ մեկը պատգամավոր չընտրվի, ազգը չափտի ինքն իրեն ուրան և իր քաղաքականությանը անհետևողական լինի, և ոչ էլ հնարավոր է ծեծկռտվելով և կազմալուծվելով միաժամանակ հայտարարի, որ ոգևորված է իր ստորացմամբ: Ընտրությունները կատարվեցին

այնպես, ինչպես նախապես հայտարարվել էր. ծիծաղելի չափով գործածվեցին բռնությունն ու անօրինությունը, չընտրվեցին հույն պատգամավորները, որոնք ստացել էին բոլոր հույների ծայները, այլ նշանակվեցին նրանք, ովքեր ստրուկների պես կապված էին Կոմիտեի սայրին, ինչպես նախօրոք հայտարարված էր[...] Ի՞նչ հաջողվեց իշխանավորներին պատգամավորական ընտրությունների ընթացքում: Նախկին 300-ից 15 հույն պատգամավորներից այժմ մնացին 5-ը: [...] Սա հայտնի է Կոմիտեին: Նրանց հայտնի է նաև, որ ազգի ուժերը բնավ չպակասեցին, ոչ էլ նվազագույն կփոխվի նրա ծրագիրը կամ անկեղծության մեթոդը, որով առաջնորդվում է, որովհետև նրա զավակներից 10 կամ 15-ը դադարեցին պատգամավոր լինելուց: Նրան հայնտի է, որ բազմադեմ ուժը, որը կոչվում է հեղեղնականություն, ունի այն կենսունակությունը, որ շուտափույթ կերպով կվերականգնի այդ մանրությունները: Եվ այսպիսով, ոչ մի կերպ չեն հանգստանում, ինչ վերաբերում է ազգություններին, այդ ընտրությունների գովազդված հաջողությունից հետո, այն ընտրությունների, որոնց ընթացքում չկա մի մարդ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ դրսում, որը չգիտի, որ դա պարզապես վատ խաղացած կատակերգություն էր, և դեռ եռանդով պայքարում են ավելին հաջողելու՝ 10-15 հույն պատգամավորների հեռացումից՝ ավելին և հավասար թվով կողմնակիցների ընտրությամբ, սրանով միայն իրենց մերկությունը բացահայտելով [...] Եթե ընտրությունների ընթացքում Կոմիտեն դիմեց ամեն տեսակի բռնության, որպեսզի հույն ազգի ներկայացուցիչները չընտրվեն, դա եղավ այն պատճառով, որ չհամագործակցեցինք նրա հետ, ելնելով այն պատճառներից, որոնք արդեն ներկայացրի [...]»⁹³:

Մինչ Բալկանա-օսմանյան պատերազմի սկիզբը հունական տարրի բռնագաղթը սկսում է համակարգված բնույթ կրել: Դադարում են գործել հին արտոնությունները, անարգվում է կամ խոչընդոտվում հիմնական հաստատությունների գործունեությունը, ինչպիսին է Տիեզերական Պատերիարքարանը, վնասվում են համայնքային կազմակերպման հիմունքները, կրթական համակարգը, բռնագրավվում է համայնքային ունեցվածքը, պարտադրվում են հարկադիր հարկեր, և հունական ապրանքների դեմ տնտեսական բոյկոտ է սկսվում⁹⁴, հալածանքի և ֆիզիկական ոչնչացման

ներկայացուցիչ (պատգամավոր)՝ Կոնստանտինիդիս Էֆենդին և Կոսմիդիս Էֆենդին: Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Karal Enver Ziya, հատոր 9, էջ. 63 և Ezherli İhsan, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920 - 1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920), Ankara չ.չ.է. էջ. 169, 183-202.

⁹³ Այդ մասին տե՛ս՝ Μπούσιος Γεώργιος, Το Πολιτικόν Πρόγραμμα του Ελληνισμού εν Τουρκία, Κωνσταντινούπολις 1912, էջ. 16-23. (Բուսյուս Յորդիուս, Թուրքիայի հեղեմականության քաղաքական ծրագիրը, Կ.Պոլիս)

⁹⁴ Հունական ապրանքների դեմ կիրառված առևտրական արգելքի վերաբերյալ պրոֆեսոր Բրիջը նշում է, որ սրը Էդվարդ Գրեյը 1910թ. դիմել էր իր պաշտոնակցին՝ Ալստրո-Հունգարիայի արտոնործմասարար Ալոիզ Լեքսա ֆոն Աարենբախին, առաջարկելով նրան համատեղ ճնշում գործադրել օսմանյան կառավարության վրա նրա դադարեցման համար: Բնականաբար, վերջինս հրաժարվել էր միանալ այս առաջարկին: Այս մասին տե՛ս՝ Bridge F.R., «The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900-1918», նույն տեղում՝ Kent Marian, էջ. 40.

են ենթարկվում հոգևորականները, հայտնի և ակնառու՝ ծագումով հույն օսմանցի հայատականները, մինչդեռ ուրիշներին, հիմնականում կամանց, ստիպում են մահմեդականություն ընդունել, հետապնդելով խառն ամուսնությունների կնքումը:

Վերոհիշյալ միջոցառումների կիրառման փաստը հաստատում է և Բուսյուսը իր նույն ելույթում. «[...] Չնայած դրան, այս քաղաքականությունը գերակայեց սահմանադրության առաջին երկու տարիների ընթացքում, ճայականացման անցյալում որդեգրված արագությամբ: Այս քաղաքականության արդյունքը երկակի էր: Մի կողմից՝ հինգ-տասը մարդ լավ էին անցկացնում, իրենց տերերի սեղանի փշրանքներով սնվելով, մյուս կողմից՝ ամեն օր և անդադար լավում էին հույն ազգի զանգառները, հայաժանքը, նրա դեմ օրինազանցությունները, անգութ դաժանությունները և շատ ուրիշ անօրինություններ, որոնք սկսգրին նոր քաղաքական կարգը և հուսահատությամբ լցրեցին նրանց հոգիները, ովքեր այդքան հույսերով ողջունեցին առաջին հիմնականությունների ոսկյա խոստումները: Վերջերս են տեղի ունեցել այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները և չեն մոռացվել դեռևս շովինիստական միտումները և ուտոպիստական տեսությունները, որոնց դեմ ապարդյուն փորձում են գործել խոհեմությունն ու տրամաբանությունը: Այդ հարձակումների հիմնական թիրախը ազգերի կրթական կարգավիճակն էր: Չնայած միշտ գոյություն ունեցող օրենքների և ընդհանուր որոշումների, պատասխանատու և ոչ պատասխանատու աշխատակիցները, դիմելով ուղղակիորեն հսկիչներին և ուսուցիչներին, պահանջում էին նրանցից ծրագրեր, դիպլոմներ, վիճակագրական տվյալներ և այլ անհմատ տեղեկություններ, հետապնդում էին դատարանի միջոցով, դատապարտում և բանտարկում էին տնօրեններին և ուսուցիչներին, ովքեր հրաժարվում էին տրամադրել այն, ինչ պահանջվում էր, և ուղարկում էին նրանց [պահանջողներին], ինչ որ բնական է և արդարացի, դեկավար եկեղեցական իշխանությունների մոտ: Բոլոր մետրոպոլիտներից Պատրիարքարանում հաշվետվություններ էին ստացվում, որոնք մշտապես հուսահատ հանգում էին այն բանին, որ ոչ միայն հետապնդվում էր կրթական համակարգի քայքայումը, որը ազգի ոգին է: Մինևույն ժամանակ, մահմեդականացման հարցերում տեղի է ունենում կառավարական ծառայողների խայտառակ կողմնակալություն և գործող կանոնների արհամարհում: Համայնքի նախագահներ կամ հասարակ քաղաքացիներ, որոնք աչքի էին ընկել միապետության վերջին տարիների ընթացքում իրենց համարձակությամբ և անկեղծությամբ, որով դիմագրավում էին կառավարության սրիակալությունը կամ որևէ կերպ մասնակցում հանուն ազգային բարեփոխումների տարվող պայքարին, բնութագրվեցին կառավարական մարմինների կողմից որպես վտանգավոր ազգայնականներ և հետապնդվեցին տարբեր ձևերով՝ բանտարկումներով, արքայազնությամբ, սպանություններով, ինչպես գիտեք: Մակեդոնիայում զինվորական օրենքի հռչակումը և հրոսակախմբերի վերաբերյալ չքվեարկված օրենքի նախագծի կիրառումը նույնպես օգտագործվեց, որպեսզի հարվածեն ամենը

քաղաքացիներին և նրանցով լցնեն բանտերը, որտեղից շատերը չվերադարձան:

Իշխանավորները դիմեցին այս և այլ շատ նմանատիպ արարքների, շարունակեցին մի կողմից՝ լուրերը ծաղրելով հերքելը, մյուս կողմից՝ խումբը և ինքը Պատրիարքարանը անվերջ հրավիրելով իբրև թե ընկերակցների, որոնք երկու տարվա ընթացքում, կախյալ վիճակում լինելով, տեսան ծաղրանքը և հազար անգամ ամոթից ու զայրույթից դողացին, որ այսպիսի անարգանքով «խաղացին» մեր ողջ ազգի հետ: Եվ այս ամբողջի գազաթնակետը եղավ այն, որ այսպիսի ձևացյալ ընկերակցություններից մեկի միջոցին ձեռքներիցս առան եկեղեցիներն ու դպրոցները, որոնք կալվածքների մասին օրենքի համաձայն, մեզ էին պատկանում, և տվեցին ուրիշներին, որպեսզի սրեն մեր և նրանց միջև հսկատությունները և օգտվեն դրանից [...]»⁹⁵:

Այս երևույթները ավելի են խորանում պատերազմի սկսվելուց հետո: Եվս մեկ միջոց, որը կիրառվում է, և որի հեղինակը Նազիր Բեյն է. բալկանյան զավառներից երկիր ժամանող մուսուլման փախստականների բնակեցումն այն տարածքներում, ուր կար ոչ խառը բնակչություն, կամ հունական տարրը մեծամասնություն էր կազմում: Մուսուլման փախստականները շարունակ տարբեր տեսակի բախումներ են հրահրում՝ տեղական իշխանությունների հանդուրժողականությամբ կամ սադրանքով⁹⁶: Սպանություններ, անհետացումներ, վայրենի ծեծկռուտք, առևանգումներ, ամեն տեսակի նսեմացում, տնտեսական «արյունախմություն», նույնիսկ պատերազմի հետ կապված կարիքների աճման պատրվակով, տարեկան բերքի բռնագրավման տեսքով՝ գոյություն, ունեցվածքի թալան, համայնքային հաստատությունների գործունեության դադար, լրացում են երիտթուրքական քաղաքականության մութ պատկերը: Եվ այս իշխանություններին վերաբերող վերոհիշյալ բոլոր դեպքերում պետությունը «բացակա է», ոչինչ չգիտի և երբ պետք է պատասխանի եվրոպացի դիվանագետների հոգնեցուցիչ ակնարկներին, սահմանափակվում է, խոստանալով, որ ... «կքննի դեպքը, ձեռք կառնի ... «անհրաժեշտ միջոցները» բոլոր պատասխանատուների դեմ:

Այս քաղաքականության նպատակն է վնասել տեղական (և վերջ ի վերջո ընդհանուր) մակարդակի վրա ազգային համայնքի կառուցվածքը՝ ա) մեկուսացնել տեղական այն ներկայացուցիչներին, որոնք բնութագրվում են որպես «ազգայնորեն վտանգավոր», բ) բնակչությանը զրկել իր բնական դեկավարներից, գ) շփմից զցել նրանց տնտեսական գործունեությունը և այսպիսով խաթարել նրանց տնտեսական հիմքը, դ) զսպել տեղական համայնքների հոգևոր շարժումը:

⁹⁵ Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Μπουσιος Γεώργιος, էջ 9-11.

⁹⁶ Նույն տեղում՝ Ο Γολγοθὰς του εν Τουρκία Ελληνισμού (Թուրքիայի հելլենականության գոգոթամ). Տես տարբեր շրջաններից ստացված համապատասխան նամակները, որոնք մկարագրված են 21-86 էջերին:

Երիտթուրքերը քաջատեղյակ էին, որ չպետք է կրկնեն 19-րդ դարի վերջին տասնամյակի ընթացքում Աբդուլ Համիդի՝ հայերի հանդեպ գործած սխալը: Նկատի ունենալով իհարկե պատերազմի փաստը, որն ընթանում էր և թուրքերի համար վատ ընթացք էր ընդունել, պետք չէր եվրոպական երկրների հասարակական կարծիքը բորբոքել (որոնց օժանդակությամբ նախատեսում էին, որ պիտի դիմակայեն այդ հետևանքներին) այդ ծայրահեղություններով, քանի որ դա հղի էր նրանց միջամտության վտանգով: Այսպիսով, Եվրոպայի հետ հնարավորին չափով լավ հարաբերությունների պահպանումը այդ ժամանակաշրջանում ծրագրավորված միջոցառումների ողջ շարքի իրականացման համար հետաձգման գործոն հանդիսացավ, որոնցով պիտի հասնեին «օսմանացման» իրենց նպատակին այնպես, ինչպես այն գիտակցում էին երիտթուրքերը՝ սահմանափակելով իրենց գործողությունների տարածքը, միգուցե և ուժգնությունը: Հալածանքները կատարվում են ամենայն զգուշությամբ և կետևորդաբար երկրի հատուկ մասերում, ուր գոյություն ունեին հունական բնակչության մեծ կուտակումներ: Տվյալ ժամանակաշրջանում սրանք անջատ, սակայն իրար հաջորդող ոճրագործությունների բնույթ են կրում:

Նույն ժամանակահատվածում երիտթուրքերը նվիրվում են նաև այն ուժերի մաքրագերծմանը, որոնք ընդդիմադիր էին իրենց քաղաքականությանն ու գործունեությանը: Օսմանցի Ազատականների անդամներն ու կողմնակիցները գնդակահարվում, ձերբակալվում և բանտարկվում են կամ արտոլվում: Վարչապետ Մահմուդ Շեվքեթ փաշայի սպանությունից հետո (1913թ. հունիսի 11-ին) հետապնդումների ալիքը սանձագերծվում է նրա կողմնակիցների դեմ: Նրանց ներկայացուցիչներից տասնվեցը՝ Սարահեդդին արքայազնի հետ միասին (և վերջինիս բացակայությամբ) դատապարտվում են մահվան և գնդակահարվում: Վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնում է Սայիդ Հալիմ փաշան, եզիպտացի արքայազնը՝ Մեհմեդ Ալիի թոռը, որը դառնում է երիտթուրքերի գործադիր մարմնի ղեկավարը: Նույն կառավարությունում Թալեթը ստանձնում է Ներքին Գործոց Նախարարությունը: Սկսվում է նրանց համատարած տիրապետության ժամանակաշրջանը:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ. սպիտակ ջարդ կամ արյունահեղության երկրորդ փուլը:

«[...] Այսպես, մի չարաբաստիկ օր Թուրքիայի հեղինակաւորութիւնը ոչնչացվեց, բնաջնջվեց և արմատախիլ արվեց [destroyed, annihilated or uprooted]: Անկումից և երկարատև լիթարգիկ քնից հետո, որի մեջ էր ընկած օտար տիրապետության տակ չորս դարեր ի վեր, Հեղինակաւորութիւնը 19րդ դարում սկսեց աստիճանաբար վերակենդանանալ: Վերահաստատեց իր հին օջախները, համայնքները ու դպրոցները, ջանասիրությամբ նվիրվեց առևտրին, գյուղատնտեսությանը, արդյունաբերությանը ողջ Թուրքիայում՝ ծովափնյա շրջաններից մինչև երկրի ամենախորքը [...]: Ութ տարիների ընթացքում՝ Մեծ Պատերազմի սկզբից մինչև Փոքրասիական արշավանքի վերջը, տարածքի [հունական] բնակչությունը սարսափելի նվազեց [enormously reduced]՝ տարբեր պատճառներով: Անիտիփեղով, Փոքր Ասիայի հունական բնակչության ընդհանուր թվից, որը պատերազմից առաջ հասնում էր ամենաթիշը 2.000.000, միայն կեսը վերապրեց և ապաստան գտավ Հունաստանում [...]»⁹⁷:

Բալկանօսմանյան պատերազմի ցավալի փորձառությունը ուժեղացրեց երիտթուրքերի տրամադրությունը մաքրագերծել այն բնակչության հատվածները, որոնք «վնասակար» էին համարվում պետության համար: Չնայած պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո կատարված մերձեցման փորձերին, Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի անտարբեր կեցվածքը, որի հետ էին կապել մեծ մասամբ օգնության հույսերը և, որը չկանխեց կայսրությունից Բալկանյան տարածքների անջատումը, ուժեղացրեց նրանց վախեցած կեցվածքը և հակաարևմտյան տրամադրությունը և մերձեցրեց նրանց Գերմանիայի հետ⁹⁸:

Նրանք շարունակեցին ազգերի մաքրագործման աշխատանքը, օգտագործելով նույն, սակայն և նոր, լրացուցիչ միջոցներ՝ մինչև 20րդ դարի մարդկային մեծագույն կոտորածին հասնելը: Այն իրավիճակը, որում հայտնվել էր Անատոլիայի հեղինակաւորութիւնը այնպիսին էր, որ 1914թ. մարտի 19-ին Տիեզերական Պատրիարքարանը ստիպված է լինում բողո-

⁹⁷ Հատվածներ հետևյալ հրատարակությունից՝ League of Nations, Greek Refugee Settlement, Geneva 1926, էջ. 5, 12.

⁹⁸ Այդ մասին տե՛ս՝ Ahmad Feroz, «The Late Ottoman Empire», նույն տեղում՝ Kent Marian, էջ. 13-18.

քել երիտթուրքական կառավարությանը բանավոր կերպով՝ Նեոկեսարիայի Մետրուպոլիտ Պոլիկարպոսի և Պատրիարքական խորհրդատու Ն.Ֆերմանզոլուի միջոցով, ինչպես նաև գրավոր և խիստ տոնով՝ համապատասխան բողոքի հայտագրի ներկայացմամբ (takrir)⁹⁹:

Միջոցառումների կազմակերպմանը և կիրառմանը նպաստում է նաև 1913-ի «Հատուկ Կազմակերպությունը» (Teşkilât-ı Mahsûsa): Խոսքը պետական անվտանգության գաղտնի ծառայության մասին է, որը ստեղծվում է Պատերազմի Նախարարությունում (Harbiye Nazirliği) Իսմայիլ Էնվեր փաշայի՝ երիտթուրքական եռաստվածության երրորդ անդամի՝ նախարարի պաշտոնը զբաղեցնելու տարիներին: Լրտեսական և հակալրտեսական գործունեությունից բացի, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկսվելուց հետո, համապատասխան գերմանական ծառայության և երկու երկրների Ընդհանուր Ռազմական Շտաբերի համագործակցությունից հետո, զինամթերքի տեղափոխման, զինված պարտիզանական խմբերի ստեղծման, երրորդ աշխարհի երկրներում դավադրության և իրարանցումների կազմակերպմամբ (ծառայության ցանցը ընդլայնվում է մինչև այնպիսի տարածքներ, ինչպիսիք են՝ Արևմտյան Աֆրիկան, Հնդկաստանը և հեռավոր Ցավան՝ տեղական մուսուլմանական տարրի հետ կապակցված), նրա ներկայացուցիչներն ու գործակալները մասնակցում են ոչմուսուլմանական բնիկ տարրի բռնագաղթի կազմակերպման, համակարգավորման և կիրառման գործունեությամբ¹⁰⁰: Կարևոր եղավ, օրինակի համար, նրանց

⁹⁹ Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ *Ο Γολγοθός του εν Τουρκία Ελληνισμού, (Թուրքիայի հելլենականության գողգոթան)* էջ 77.

¹⁰⁰ Ծառայությունը, որի անվանումն էր «Մոմս-ս Ֆարկիյե Դաիրեսի» (Արևելյան Գործոց Բաժին) հանդիսանում էր Պատերազմի Նախարարության դիրեկտորատը, որը պաշտոնապես հիմնադրվեց 1913թ.-ի նոյեմբերի 17-ին և նրա նստավայրն էր Կ.Պոլիսի Nur-u Osmaniye: Պահպանում էր իր բաժինները արդեն իսկ ազատագրված Մակեդոնիայում, որոնք գործում էին ի վնաս հույների և սերբերի, Թրակիայում՝ հույների և բուլղարացիների, Պոնտոսում՝ ռուսական սպառնալիքի դեմ և Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափնյա շրջաններում: Ծառայության առաջին տնօրենի պաշտոնը ստանձնեց Շուարի մայոր՝ Մուլեյման Ասքերի բեյը, որին փոխարինեցին հետագայում Ալի բեյը (Քաշանփա) և Հուսամբեքին բեյը (Էրթյուր): Կազմակերպության անդամների մեծամասնությունը ծագում է երիտթուրքերի միջավայրից և Փոքրասիական Պատերազմի ընթացքում հանդես կգա քննադական շարժման մեջ, իսկ նրանցից մի քանիսը կդառնան Թուրքական Պետության կառավարության անդամներ: Հատկանշոթեն նշվում են՝ այն ժամանակ մայոր Մուստաֆա Քեմալը (Աթաթյուրք), մայոր Ռաուֆ Հուսեյնը (Օրբայ), Քեմալական շարժման կազմակերպման առաջին շրջանի նրա մերձավոր գործընկերներից մեկը՝ Չերքես Էթեն բեյը և նրա եղբայրը՝ հետևակազորի հրամանատար Չերքես Ռեշիդ բեյը, Ռյուստիի բեյը՝ հետևակազորի սպա և Մուստաֆա Քեմալի համարդ, Աֆյունլու Ալի բեյը (Չեքինբաշա)՝ «Ազատության/Անկախության դատարանի» նախագահը, դոկտոր Ռեֆիկը (Մայդամ)՝ նախարար և վարչապետ, Ֆուաթը (Բուլքա), Ալի Ֆեթիի բեյը (Օքյար), Մեհմեդ Աբիֆը (Էրսոյ)՝ բուրբական ազգային օրհներգի հեղինակը: Ծառայության ակնառու անդամներից մեկն էր Էշրեֆ բեյը

ներդրումը զինված ապագակախմբերի կազմավորման մեջ, որոնք հարձակվում էին տեղավորվող խմբերի վրա¹⁰¹:

(Մեներ), Արդու Համիդի գլխավոր խոհարարի (Kuşçubası)՝ կովկասցի Մուստաֆա Նուրի բեյի որդին, որը հայտնի էր իր առաջատար դերով 1913-ին հեթաբալահ (մոտ երկու ամսվա տևողությամբ)՝ «Արևմտյան Թրակիայի Ժամանակավոր Կառավարության» (Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatı) կազմավորման գործում: Այդ մասին տե՛ս՝ Hıçılmaz Ergun, *Teşkilât-ı Mahsûsa'dan MiT'e*, İstanbul 1990, ուր նշվում է Կազմակերպության շատ անդամների և ներկայացուցիչների անունները: Նույնպես, նույն հեղինակի՝ *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilâtlar*, İstanbul 1994, Stoddard Philip H., *Teşkilât-ı Mahsûsa*, İstanbul 1993 և Թուրքական Տեղեկատվական Ծառայության հրատարակությունը (M.I.T.) և հետևյալ հեղինակի գործը՝ İltis Erdal, *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi*, Ankara 2002. 1914-1918թթ. ազգային մաքրագործումներին ծառայության միջամտության վերաբերյալ, նրա դերի և համապատասխան փաստաթղթերի մասին տե՛ս՝ Նյու Յորքի Պետական Համալսարանի Սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Վահագն Ն.Դադրյանի հետևյալ հոդվածը՝ «The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series», *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 11, Number 1, Spring 1997, որը ներկայացված է հետևյալ կայքէջում՝ www.genocide.am/dadrian/content.htm: Հոդվածը նվիրված է այն դատավարություններին, որոնք տեղի ունեցան Առաջին Համաշխարհային Պատերազմից հետո Կ.Պոլսում՝ հատուկ զինվորական դատարանի կողմից, որի դատաստանին հանձնվեցին երիտթուրքերի Կուսակցության ղեկավարներն ու անդամները այն հանցանքների համար, որ գործել էին ոչմուսուլմանական բնակչության հանդեպ: «Հատուկ Կազմակերպության» դերի և նշանակության մասին, ինչպես նաև նրա որպես միջոց՝ երիտթուրքերի բաղադրական նպատակների իրականացման, ոչմուսուլմանական բնակչության համակարգված բռնագաղթի ծրագրավորման կենտրոնի և երիտթուրքական ենթապետության կազմակերպման: Stü' Parlar Suat, *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul 1997, էջ. 49-86:

¹⁰¹ Այս փաստը պաշտոնապես է վերոհիշյալ դատավարությունների ընթացքում րաց լսումների ժամանակ տրված ցուցմունքներից: Մեղադրյալ գնդապետ Չեվադը (Cevad), իր քննության ընթացքում խոստովանեց, որ Պատերազմի Նախարարությունը ծրագրավորել էր զինակոչել քրեական հանցագործներին և դատապարտյալներին (mevkuf ve mahkûmîn) և մուսուլման փախստականներին (muhâcirîn) «կամավորների» ջոկատներ ստեղծելու նպատակով, որոնք պաշտոնապես պիտի գործեին բանակի հրահանգների տակ, որպեսզի օգտագործվեն անվտանգության գաղտնի ծառայության «կարիքների» համար: Այս փաստը հաստատվում է թիվ 1117 ծածկագրված հրամանով, որը դուրս եկավ 1914թ. հունվարի 21-ին և ստորագրված է այն ժամանակ մայոր՝ Բեհիշ բեյի կողմից (Էրբին): Գնդապետը նույնպես նշեց, որ այդ «կամավորները» զինվեցին Պատերազմի Նախարարության տրամադրության տակ եղած զենքով («Մարտիկի» տիպի հրացաններով): Այդ մասին տե՛ս՝ Kocahanoglu Osman Selim, *İttihad-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul 1998, էջ. 576-586, նույն տեղում բերվում է հրամանի տեքստը: Բախտի քննադատյալ, կարելի է ասել, քրեական հանցագործների հանցանքների համար «մաքրագործումը» անցավ Անատոլիայի ոչմուսուլմանական բնակչության մաքրագործման հանցանքի միջով: Պատմության համար նշենք, որ, վերոհիշյալ գնդապետը (Բեհիշ) Մուստաֆա Քեմալի ընկերն էր, իսկ

Երբ պատերազմի թմբուկների ձայները հնչեցին մահ սամանյան Թուրքիայում (1914թ. հոկտեմբերի 29-ից նոյեմբերի 11), և երիտթուրքերը հավատացին, թե արձագանքը կիվացնի բռնագաղթողների հառաչանքները: Այսպիսով, բռնագաղթի որոշումը մեծամասամբ ընդունվեց 1914թ. հոկտեմբերի 29-ից նոյեմբերի 11-ի միջև ընկած ժամանակահատվածում: Այսպիսով, բռնագաղթի որոշումը մեծամասամբ ընդունվեց 1914թ. հոկտեմբերի 29-ից նոյեմբերի 11-ի միջև ընկած ժամանակահատվածում: Այսպիսով, բռնագաղթի որոշումը մեծամասամբ ընդունվեց 1914թ. հոկտեմբերի 29-ից նոյեմբերի 11-ի միջև ընկած ժամանակահատվածում:

Օրենքների և որոշումների շարքը, մեկը մյուսի հետևից, հարվածում են հունական բնակչությանը: Առաջին հարվածն եղավ արտոնյալ դրության վերացումը: 1915թ. հուլիսին, հատուկ օրենքի համաձայն, հարվածվում է կրթական համակարգը: Դպրոցները անցնում են պետության անմիջական հսկողության տակ, թուրքերենը պարտադրվում է որպես հունարենին համահավասար և ավելացվում են նրա դասավանդման ժամերը, պատմության և աշխարհագրության դասերը դասավանդվում են թուրքերենով, ինչպես նաև ուսուցիչները այժմ պատկանում են ոչ թե Պատրիարքարանին կամ Մետրոպոլիային, որտեղից նշանակվում էին, այլ տեղական պետական կրթական բաժիններին:

Հոգևորականները ձերբակալվում են ոստիկանական մարմնի կողմից և պահվում ընդհանուր բանտերում: Պատրիարքարանը գրկվում է եկեղեցական դատավարությունների արտոնությունից: Առաջացած հար-

հետագայում՝ աշխատակիցը: Եղել է Թուրքիայի Երկաթուղիների առաջին տնօրենը, Հանրային աշխատանքների նախարար՝ Մուստաֆա Իսմեթ փաշայի (Ինյունյու) կառավարությունների ժամանակ 14.01.1926-ից մինչև 15.10.1928-ը և Թուրքիայի դեսպան Բուդապեշտում, ինչպես նաև Վիսիի կառավարությունում: (Միություն և Առաջադիմություն) կազմակերպության-կուսակցության անդամների «Հատուկ Կազմակերպության» հետ հարաբերության մասին, - համարյա նույնացման, - վերջինիս՝ բազմակողմանի գործունեության մասին պատերազմի ընթացքում ոչ մուսուլմանական բնակչության դեմ (չբացառելով նաև մուսուլմանական բուրժուա դասակարգը՝ ի վնաս ոչմուսուլմանականի, առաջ բերելու համապատասխան գործունեության): Ինչպես նաև, նրա անդամների գործունեության վերաբերյալ Մուրտուսի զինադաշարից հետո և ազգային ճակատի ստեղծման նպատակ, Փոքրասիական Պատերազմին նրանց մասնակցության և հետագայում նրանց ծառայությունների, թուրքացման ծրագրի շարունակման կամ փոքրամասնությունների ոչնչացման, որին հետևեց Թուրքական Պետությունը հետագա տասնամյակների ընթացքում, տե՛ս՝ Parlar Saat, *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul 1997.

¹⁰² 1908թ. հակահեղաշրջումից հետո կառավարությունների կողմից հունական տարրի դեմ ձեռք առնված միջոցները ընդհուպ մինչև Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի վերջը, ներկայացնում է Աթենքի Համալսարանի Փիլիսոփայության պրոֆեսոր և «Արևելք» միության նախագահ՝ Էվանգելիոյի Մադարիսիսը (Ευαγγελίδης Μαργαρίτης) իր գործում՝ *Υπόμνημα περί των Αικατωμάτων και Παθμάτων των Εστών του Πολιτισμού Μικράς Ασίας και Θράκης*, Αθήνα 1918, σελ. 77-100.

ցերը, ինչպիսիք են օրինակի համար՝ մահմեդականացման նպատակով առևանգումները, փոխանցվում են իրավասու պետական իշխանություններին:

Վերացվում են նաև համայնքային արտոնությունները: Գյուղապետները և տարբեր հաստատությունների վարչությունների անդամները առաջարկվում կամ «ընտրվում» են իշխանությունների կողմից: Տարբեր պատրվակներով բռնագրավվում են համայնքային, եկեղեցական և անհատական կալվածքները¹⁰³: Գյուղատնտեսական և առևտրական ապրանքների բռնագրավումը և արտակարգ հարկումը՝ պատերազմի կարիքների պատրվակով¹⁰⁴ - Օր.՝ բանակի, նավատորմի, փախստականների, որքերի օգտին միջատվությունների հավաքները, որոնց ընթացքում ղեկավարության կողմից հույներ և այլ ոչմուսուլմաններ էին հրավիրվում նախապես որոշված գոմարներով օժանդակելու - լրացնում են տնտեսապես «արյունաքամ» անելու փորձը: Կ.Պոլսում առևտրական և այլ ձեռնարկություններին պարտադրվում էր գերմանացի փայատեր «ձեռք բերել», առանց, իհարկե, մասնակցական դրամազխի, որպեսզի պաշտպանվեն նրա քաղաքացիությամբ և այսպիսով խուսափեն հալածանքից, արգելքից և փորձանքներից¹⁰⁵: Վերոհիշյալ միջոցառումները նպաստում էին հունական բուրժուական դասակարգի մոսրացման և մուսուլմանականի հզորացման փորձին:

¹⁰³ Օրինակ՝ 1916թ. որոշմամբ վանքերի անշարժ գույքը համարվում էր այն, ինչ պարունակվում էր նրանց պատերի ներսում: Յուրաքանչյուր այլ տարածք անցնում էր պետությանը:

¹⁰⁴ Հանում «պատերազմի կարիքների» բռնագրավումները, որոնք կարգադրված էին կառավարության կողմից և հետևաբար բռնագրավված ապրանքների վերաբերյալ, տե՛ս՝ «Չը մոնիզ փոստ» թերթի թղթակցի 1918-ի նոյեմբերի 30-ի հոդվածը (հրատարակվել է 1918-ի դեկտեմբերի 4-ի համարում)՝ «Քրիստոնյաների կողոպուտը» (Plundering of Christians): Հատկանշական է հետևյալ հատվածը. «[...] *Ամբողջ առևտուրը՝ բալանի և կողոպուտի հետևանքով, կենտրոնացած էր մուսուլմանների ձեռքերում: Կոմիտեն* (Միության և առաջադիմության) *քրիստոնյաներից բաժնի տվեց ամեն ինչ՝ «բանակի համար», ներառյալ՝ սեղմիրաններ, մանկական կոշիկներ, օժանդակներ, շքեղության առարկաների և այլն: Քրիստոնյա առևտրականների մի կտոր թղթից բացի, որի վրա գրված էր բռնագրավված ապրանքների արժեքը և պատերազմից հետո վճարելու խոստումը, ոչինչ չտրվեց: Հետո Կոմիտեն վաճառեց այդ առարկաները թուրք վաճառականներին՝ հազար անգամից ավելի թանկ գնով, քան բռնագրավման արժեքն էր: Առևտրականները վաճառեցին դրանք ժողովրդին՝ վաճառքի գնից հազար անգամ ավելի թանկ գնով: [...] Գերմանացի սպաներն էլ իրենց բաժինն ունեին այս բալանից [...]:*»

¹⁰⁵ Այդ մասին տե՛ս՝ Ροδάς Μιχαήλ, *Πώς η Γερμανία Κατέστρεψε τον Ελληνισμό της Τουρκίας*, Αθήνα 1978, էջ 52-53. (Ռոդաս Միխայիլ՝ Ինչպես Գերմանիան ոչնչացրեց Թուրքիայի հելլեն բնակչությունը, Աթենք, էջ 52-53) Այս գոյատևման պրակտիկային դարձյալ հետևեցին, այս անգամ թուրք փայատերերի հետ, բավականին հույն առևտրականներ և ձեռներեցներ՝ Կ.Պոլսի հունական բնակչության համար դժբախտ տարիներին, որոնք հետևեցին Լոզանից հետո:

Եվս մեկ միջոցառում է մուսուլմանական ավագակախների գործունեության գրգռումը, որոնք կազմավորվում են հիմնականում փախստականներից (որոնց միանում են Ալբանիայից, Մակեդոնիայից, Թրակիայից, Կրետեից, ինչպես նաև Կովկասի տարածքից ժամանող մեծ խմբերը), որոնք ավերում են բրիտանականների գյուղերն, ահաբեկում նրանց բնակչությունը կամ պարզապես ոչնչացնում: Մուսուլմանական զանգվածի մակարդակով, որը մասնակցում է մաքրագործումներին, այս գործունեությունը ընկալվում է, - բայց նաև զարգացվում է, - որպես վրեժխնդրության արտահայտություն: Եվ այս ծավալի համար պատասխանատվության հիմնական մասը պատկանում է Օսմանյան մամուլին, որը հրահրում է կեղերիչների կատաղությունը: Վերոհիշյալ գործունեության հետևանքը եղավ հազարավոր հույն բնակիչների՝ Փոքր Ասիայի ծովափնյա շրջաններից և Թրակիայից հարկադրված վերադարձը Հունաստան:

Առավել սարսափելի միջոցառում էր պարտադրված, նուրբ ասած, «վերաբնակեցումները» (tehcir), - միայն արտաքինապես, բայց իրականում - քաղաքների և տարածքների ամբողջ բնակչության՝ ազգային անվտանգության պատրվակով, - բռնաազատվելու ու ոչնչացումը (sürgün ve imha)¹⁰⁶, որոնց հետևանքում տեղահանվածների մեծագույն մասը սովից, ուժասպառ լինելուց, տառապանքից և հիվանդություններից կոտորվեց, ինչպես նաև նրանց զինված ուղեկցողների «վերաբերմունքից» և մուսուլմանական գյուղերի «հյուրընկալությունից», որոնք հատում էին իրենց բազմ-

օրյա երբերի ընթացքում¹⁰⁷, ոչմուսուլմանների զինակոչումը 18-ից 45 տարեկան հասակում¹⁰⁸ և նրանց աշխատանքային զուամրտակներում

¹⁰⁷ Երիտթուրքերի հետաքրքրությունը կենտրոնացավ Թրակիայի, Ալդիհիի Վիլայեթի, Մարմարայի ծովափնյա գոտու և Պոնտոսի հունական տարրի կուտակումների վրա: Հատկանշական է ամենահունական Կիդոնիա քաղաքի օրինակը: Նրա բնակիչները վերաբնակեցվեցին երկրի խորքը՝ լրտեսության մեղադրանքով: Այս դեպքերում վերապրող բնակչությունը, շատ դեպքերում տաքրալուծված բնտանիքներով, բաժանվում էր մուսուլմանական գյուղերում, ընդհանուր մուսուլմանական բնակչության 10%-ի համամասնությամբ: «Լը բենփս» քերթը 1916թ. հուլիսի 29-ի համարում, ի լուր աշխարհի հրապարակեց երիտթուրքական եռապետության «primus inter pares»-ի հեռագրի, որով նա հրահանգվում էր հունական բնակչության «տեղափոխումը». «14.5.1914. Ռահմի բեյիմ՝ Չյուրումիայի Գլխավոր կառավարիչին: Հույն Օսմանցի հպատակները ձեր վիլայեթում մեծամասնություն են հանդիսանում, որոնք հնարավոր է փոսնգավոր դառնան: Ընդհանուր առմամբ, բոլոր ծովափնյա շրջաններում ապրողները, ներառյալ ձեր վիլայեթի, պետք է ստիպվեն լքել իրենց օջախները և տեղափոխվեն Էրզրումի, Էրվիմզանի վիլայեթներ և այլուր: [...] Եթե հրաժարվեն տարածքը մաքրելուց, մեր մուսուլման եղբայրներին հրահանգներ տվեք, որ ստիպեն նրանց, գործածելով դրա համար յուրաքանչյուր միջոց և ամեն տեսակի սանձարժակություն: Հույները նույնպես պիտի հարկադրվեն տեղեկանք ստորագրեն, որում հայտնում են, որ հեռանում են, լքելով իրենց օջախները, իրենց ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ: Այս տեղեկանքը պարտադիր է, որպեսզի հետագայում քաղաքական խնդիրներ չստեղծվեն: Ստորագրությունը՝ Թալեաթ, Նեբքին Գործոց նախարար:» Տեղահանվողների վիճակի մասին, տե՛ս՝ Օւ Աνթեղլիկուի Փաշուսի Են Թուրքիա աթո լե Կըրսէջեօս Ես Եսրօթաօս Սոլէմու (κατά τας Επιοχουσας Εκθέσεις των Προεσθών και Προεσθικών Αρχών), Αθήνα 1994, էջ 85-87 (Թուրքիայում հակահունական հալածանքները եվրոպական պատերազմի ժամանակահատվածում, ըստ դեսպանությունների և հյուպատոսությունների պաշտոնական հաշվետվությունների) և նույն գործում՝ Ενόπιον της Ι' εν Αθήναις Εθνοσυνελεύσεως, Αθήνα 1921, էջ 18-21. (Թուրքիայում հակահունական հալածանքները 1908-ից մինչև 1921թ.՝ Աթենքի Գ.՝ Ազգային Վեհաժողովի դիմաց): Հոժարակամ հեռացման «փոստովանությունների» փաստաթղթերի հարկադրման վերաբերյալ, տե՛ս Վիզիի Սեռտապուլիս Անքիմոսի հաշվետվությունը, 1914-ի ապրիլի 3-ի ամսաթիվով Թուրքիայում հեղինակաճանության գողգոթան գրքում էջ 20 (Ο Γολγοθάς του εν Τουρκία Ελληνισμού): Տեղեկական Պատրիարքարանը կառավարության կողմից ստեղծված կործանարար պայմանների դիմաց, 1915թ. հունիսի 19-ին Դռանը մի նոր հայտագիր (takrir) է ուղարկում, որն կոպիտ կերպով մերժվում է, որին կցված էր այն հրամանը, ըստ որի Սեմ Եկեղեցին այսուհետ չպիտի խառնվի պետական քաղաքականության հարցերին: Այդ մասին, տե՛ս Γολγοθάς του εν Τουρκία Ελληνισμού, էջ 102. (Թուրքիայի հեղինակաճանության գողգոթան):

¹⁰⁸ Կ.Պոլսի թղթակից Ստեֆանոս Պապադոպուլոսը անդրադառնում է իր հիշողություններում, որ զինակոչման հրավերները ոչմուսուլմաններին սովորաբար հրապարակվում էին մեծ տոնի ճախօրեին՝ Սուրբ Ծննդի, Ամանորի կամ Զատիկի: Նույն իմքը իր «Հարկային զուամրտակներ» «Τάγματα της Οροφής» (Taban Taburları) գրքում, անդրադառնում է այն հնարամտությանը, որը մտածել էին Կ.Պոլսի հույները, որպեսզի պաշտպանեն բանակից փախչողներին, բաբնջելով

¹⁰⁶ 1915թ. մայիսի 27-ին կառավարությունը հրապարակեց «Լերաբնակեցման վերաբերյալ» հրամանը (Vaki-ı Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Lâyiha-ı Kanuniyye), որի հիման վրա, որպեսզի պետությունը պաշտպանվի վտանգվող գործունեությունից, ինչպիսիք են՝ լրտեսությունը, բռնամու հետ համագործակցությունը, նեմգաղութը և այլն, բանակին լիազորություններ էին տրվում, այնտեղ, որտեղ դա համարվում էր «անհրաժեշտ», փոխադրել և երկրի խորքում բնակեցնել գյուղերի և գյուղաքաղաքների ողջ բնակչությունը (kur'a ve kasabat ahalisini): 1915-ի մայիսի 30-ին, Նախարարական Խորհրդի որոշմամբ, մի փաստ, որ խոսում է կառավարական կառույցների մասնակցության մասին, հրապարակեց մի հրահանգ, որի հիման վրա վերաբնակեցման հնարավորությունը երկարաձգվում էր անորոշ ժամանակով: Այդ մասին տե՛ս Dündar Fuat, *İttihad ve Terakki'nin Müslümanları İşkân Politikası* (1913-1918), İstanbul 2001, էջ 62-63. Հրամանին և հրահանգին հաջորդեցին գաղտնի հրամանագրերը՝ գործընթացի մեթոդների մասին, որպեսզի ստացվեին ցանկալի արդյունքները: Ինչպես բացահայտվեցին 1918-1919թթ. դատավարությունների բաց լուսնների ժամանակ (մեղադրյալներ Քարա Քեմալ բեյի և գնդապետ Չեվադ բեյի հարցաքննության ժամանակ (Cevad bey) հրահանգներ արձակողները հոգացել էին, որպեսզի գաղտնագիր հեռագրերը, որոնք սպացուցում էին իրենց մեղավորությունը, ոչնչացվեն կամ վերադարձվեն իրենց ուղարկողներին: Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Dadrian Vahakn N., «The Yozgat Trial Series», «The Wartime Cabinet Ministers and Top İttihadist Leaders Series» բաժիններում:

գրանցելը (amele taburları)¹⁰⁹, տներում խուզարկությունները ու տարբեր պատրվակներով ձերբակալությունները, ինչպես զենք կրելու կամ բանակից փախած զինակոչիկներին թաքցնելու համար, տանջանքները, որ հետևեցին, մասնավորապես կանանց և երեխաների առևանգումները մահմեդականացման¹¹⁰ և խառն ամուսնությունների պարտադրմամբ, բռնաբարություններն ու մասսայական սպանությունները¹¹¹:

Հույն փախստականները և Անատոլիայի խորքը վերաբնակեցվողները ստիպված լրում են իրենց շարժական գույքը, որը հափշտակվում է մուսուլմանների կողմից, մինչդեռ անշարժ գույքը, նույնիսկ վերաբնակեցվածներին, որոնք ենդարվում է, որ պիտի վերադառնալին իրենց օջախները պատերազմի ավարտից հետո, բնութագրվում է որպես «զբված» (emvâl-i

մրանց տների հարկի և տանիքի միջև գոյություն ունեցող ազատ տեղում: Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Παπαδόπουλος Στέφανος, էջ 55-56.

¹⁰⁹ Հանդիպում ենք նաև որպես İnsâat Taburları (արդյունաբերական գումարտակներ): 1914թ. օգոստոսի 2-ին պատերազմի Նախարարությունը գորակոչեց հինգ գորակոչի տարիքներ՝ 1310-ից (1892) մինչև 1316 (1898): Հաջորդ օրը հրաման դուրս եկավ, որի հիման վրա մինչև 45 տարեկանները ենթակա էին պարտադիր զինակոչման: Երկրի ընդհանուր զինվորական շտաբներին նույն թվականի օգոստոսի 11-ին ուղարկված հրամանով, զինակոչված ոչմուսուլմանները զինաթափ էին արվում և անմիջապես տեղափոխվում կազմավորվող աշխատանքային գումարտակներ, որոնք պիտի օգտագործվեին ճանապարհաշինության աշխատանքներում երկրի Արևելյան և Հարավարևելյան հատվածներում: Աշխատանքի սարսափելի պայմանների պատճառով փախչել ստիպվողները և դասալիքները, 1915թ. մարտից, հատարավեցին օրենքից դուրս: Ձերբակալվողները լավագույն դեպքում բանտարկվում էին: Այդ մասին տես՝ Gülsoy Fıfuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000, էջ 168-170: Կյանքի պայմանների նկարագիրը աշտատանքային գումարտակներում տալիս է Անկարայի Համալսարանի դասախոս՝ Erbil Pervin, *H Nispeti Örneği: İki tane Mısra Asya*, Աթենք 2003, էջ 54-57: Հետաքրքրական է նաև այն մտտեցումը, որ ներկայացնում է աշխատանքային գումարտակների դերի և գործունեության վերաբերյալ պրոֆեսոր Zürcher Erik Jan, Ottoman labour battalions in World War I, կայքէջում՝ <http://www.hist.net/kieser/ahet/Essays/EssayZurcher.html> >.

¹¹⁰ Օստո Լիման ֆոն Մանդերսլին է վերագրվում «որբամոցների» ստեղծման սատանայական ծրագրի գաղափարի հղացումը (ինչպես Պանդոնովինը), ուր կենտրոնացվում են սպանված հույների որբացած երեխաները, որպեսզի ստանան պետական «պաշտպանություն»: Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Εναγγελίδης Μαργாரίτης, էջ 99. Որբեցրածների մասին տես նույն տեղում՝ Λαμέρας Κωνσταντίνος Γ., էջ 21, և *Ο Γολγοθάς του εν Τουρκία Ελληνισμού, (Θυροβήχης) հեղինականության գողգոթան* էջ 108-109, 144-147 ինչպես նաև որբերի ցուցակը, որոնց (Երիտ)թուրքերը առևանգում էին Կ.Պոլսից:

¹¹¹ Հունական տարրի դեմ ուղղված, նույն հատկանշական տվյալներով բռնագաղթ իրագործվեց նաև երկրի այլ շրջաններում: Տես, օրինակի համար՝ *Persécution et Extermination des Communautés de Macri et de Livissi (1914-1918)*, Paris 1919.

metrûke), դառնում է այս կերպ պետության սեփականությունը և փոխանցվում մուսուլմաններին, հիմնականում փախստականներին¹¹²:

Ոչ մուսուլմանների պարտադիր գորակոչմամբ ձեռնարկվեց որոշ չափով գործող արական բնակչության մի մասի «մաքրումը», մինչդեռ միաժամանակ, վերջինիս բացակայությունից ելնելով, հեշտացավ երկու այլ միջոցառումների կիրառումը՝ «վերաբնակեցման», որի նպատակն էր կանանց և երեխաների ու ծերերի բնաջնջումը և ունեցվածքի հափշտակումը:

1.500.000 մուսուլման փախստականների ժամանումով և տեղավորումով¹¹³, հույների և հայերի և ոչմուսուլմանական բնակչության այս թվից առավելագույնս նոսրացումով, բնակչության (վերա)կազմությունը հակված էր դեպի երիտթուրքերի ցանկության բավարարման ուղղությանը՝ կազմավորել անխառն բնակչությամբ պետություն:

Տնտեսական բնույթի միջոցառումների կիրառման (հարկերի գանձում, դրամական մոնոմներ, բռնագրավումներ և այլն), ինչպես նաև ոչմուսուլմանների անշարժ գույքի կորստի փաստը, որոնք պետական օրենքներով պաշտոնական բնույթ են ստանում, նպատակ ունենալով գրկել նրանց գոյատևման նյութական միջոցներից, (բ) հանձնել համայնքային հարստությունը, կալվածքներն ու տնտեսական գործունեությունը մուսուլման հպատակների ձեռքը: Այս միջոցառումը գործելու էր որոշակիորեն այն քաղաքականության հաջողության համար, որին հետևեցին երիտթուրքերը, որպեսզի առաջ տանեն և հզորացնեն ազգային քուրժուական համակարգը:

¹¹² 1915թ. Սեպտեմբերի 26-ին հրաման արձակվեց «վերաբնակեցվողների» ունեցվածքի հետ կապված: (Ahar Mahallere Naklolanan Eshasin Emval Düyun ve Matlubat-ı Metrûkesi Hakkinda Kanun-ı Muvakkat): Պրուսայի վիլայիթի հույների «զբված» ունեցվածքի հետ կապված (Hüdavendigâr Vilâyeti) նախորդել էր 1915թ. հուլիսի 4-ի ծածկագիր հրահանգը (şifre): Պոնտոսի Չանիկ սանջակի (sancak) «վերաբնակեցված» հույների նույն կարգի ունեցվածքի տնօրինման համար 1917թ. մարտի 4-ին հաստիկ կանոնակարգ դուրս եկավ (özel ta'limâtname): 1915թ. մայիսի 30-ին Նախարարների Խորհուրդը որոշեց փոխանցել մուսուլման փախստականներին «զբված» կալվածքները այն շրջաններում, որոնք դատարկվում էին հայկական բնակչությունից: 1916թ. փետրվարի 21-ին պատրաստվեց հույների «զբված» բնութագրված ունեցվածքների՝ տնօրինման և «խնայման» ընդհանուր կանոնակարգը (Rum Emvâl-i Metrûkesinin Suret-i İdâre ve Muhâfazasına dair ta'limâtname): Այս կանոնակարգի հիման վրա, հույների ունեցվածքները (հեղինակի նշում՝ պետական բռնություն), ովքեր լքել էին երկիրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց առաջ, բաժանվում էր փախստականներին, մինչդեռ նրանց ունեցվածքը, ովքեր հարկադրվել էին «վերաբնակեցման» պատերազմի ընթացքում, անցնում էին պետական խնամքի կարգավիճակին: Տես նույն տեղում՝ Dündar Fuat, էջ 63-64, 213-215.

¹¹³ Նույն տեղում՝ Dündar Fuat, էջ 237-239

Այն ոճն ու չափերը, որը ստանում է պետության կողմից ողջ Անատոլիայում կազմակերպված և մեթոդավորված հեղինակականության բռնագաղթը, բողոքները որ փոխանցեն չորս Տիեզերական Պատրիարքարանի չորս մետրոպոլիտների հետևյալ նամակ-հաշվետվությունները¹¹⁴:

¹¹⁴ Հասցեագրվում են Խալկիդոնայից Տիեզերական Պատրիարք Գերմանոս VI-ին, որը Պատրիարքական գահին բարձրացավ 1913թ. հունվարի 28-ին և հրաժարվեց նրանից 1918թ. հոկտեմբերի 12-ին (նրա հովվության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, տե՛ս՝ Μαυρόπουλος Δημήτριος, *Πατριαρχικοί Σελίδες*, Αθήνα 1960, էջ 64-96), (Մավրոպոլոս Դիմիտրիոս, *Պատրիարքական էջեր*): Ընտրվեցին շատերի միջից և ներկայացվում են գրքի ընդարձակ հավելվածում՝ *Ο Γολγοθᾶς του εν Τουρκία Ελληνοισμού*, էջ 115 և այսուհետև (նոր էջադրում է հետևում 1-178): Տեղահանվողների վիճակի և նրանց գոյատևման պայմանների մասին, տե՛ս Կ.Պոլսի Հունական Դեսպանության համապատասխան հաշվետվությունները՝ *Οι Ανθελληνικοί Διωγμοί εν Τουρκία από τον Έτος 1908-1921 Ενῶπιον της Γ' εν Αθήναις Εθνοσυνελεύσεως (Συνεδριάσεις 5, 6, 8 Απριλίου 1921)*, Αθήνα Εθνικό Τυπογραφείο, էջ.18-21. (*Հակահունական բռնագաղթը Թուրքիայում 1908-1921թթ.* Աթենքի III-րդ Ազգային Վեհաժողովի առջև (1921թ. ապրիլի 5-ի, 6-ի, 8-ի նիստերում): Մի փաստ, որը նույնպես լայնորեն հայտնի չէ և որը գուցե մտապահել են զառամյալ պոլսեցիները, այն է, որ նույն ժամանակաշրջանում (Առաջին համաշխարհային պատերազմ) հրահանգվեց հունական բնակչությունից ազատել Կ.Պոլսի լայն գոտու և Պրոպոնտիդայի տարածքները: Բնակիչներին ստիպեցին համապատասխան տեղեկանքներ ստորագրել «կամավոր հեռացման» մասին: 1915-ի փետրվարի 12-ին ազատեցին Ֆանադը, նույն ամսվա մեջ՝ Կավակիան և Դոմոգոդերեն: Ապրիլին՝ Բաբսեկիոյը, Այվազկիոյը, ինչպես նաև Դերկոնի շրջանի գյուղերը: Մայիսին (1-ից-5ը) ազատվեցին Բույուկդերեն, Քեֆելիկիոյը, Քիրեշ(բուսնուն) և Յեննիմախալեն: Հունիսի 1-ին երկրի խորքը տեղափոխվեցին Պիրոսի հույն բնակիչները և 4-ին հրահանգվեց Կուտալիայի (Պրոպոնտիդա) ազատումը: Հաջորդեցին Կալոլիմնոսը, Պրոկոնիսոսը (հունիսի 15-ին) և մինչև ամսվա վերջ՝ Պերամոսը, Սիդին, Տրիդիան, Էլիդին և Պերիստասիսը: Թրակիայի շրջանների, Կալլիպոլիս քերակղզու, Պրոպոնտիդայի և Բոսֆորի, տեղահանվողների վիճակի մասին, ինչպես նաև այն պայմանների մասին, որոնք առկա էին աշխատանքային գումարտակներում, տե՛ս՝ *Les Persécutions Antihelléniques en Turquie, depuis le Début de la Guerre Européenne*, Paris 1918. ΓΙΑ τον εκτοπισμό επίσης Puaux René, *La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie*, Paris 1919.

Չերդ սրբազնություն¹¹⁵,

Քրիստոնյա փախստականների բնաջնջումը միանգամայն մեթոդավորված է: Եթե նույնիսկ, իբրև պատերազմական պատճառներով, միայն քրիստոնյաներն են վտարանդվում, հնարավոր չէ նոսրանային այն տեղերում, ուր մեկ անգամ տեղափոխվում են: Սակայն սա չէ տեղի ունենում, այլ այն, որ այնտեղից, ուր օրերի ընթացքում տեղեփոխվում են, նորից են վտարանդվում, որպեսզի ենթարկվեն մշտական հալածանքի և տանջանքի, որպեսզի ուժասպառ լինեն հոգնածությունից, ծանր ֆիզիկական աշխատանքից և որպեսզի ոտքի վրա մահանան: Բոլոր նրանք, ովքեր եկան այստեղ մինչ այժմ, այսինքն մոտ մեկ ամսվա ընթացքում, Օկչե Գյոլի կայանի դաշտերում են ապրում զժբախտ վիճակում՝ 250 կրիթյոտացիներ ու մադիտոսցիներ, որոնք Պասալիմանիից եկան: Դրան չունեն, որպեսզի տեղափոխվեն այնտեղ, ուր ուղևորվում էին և անորոշ սպասում են Կառավարության հոգածությանը՝ նրանց տեղափոխելու համար: Նրանց վիճակը անմկարագրելի է: Անթուլյատրեյի է, որ մարդիկ ենթակա լինեն այս վիճակին: Նույնիսկ կենդանիների իրավունքի ոտնակոխումն է, քանի որ կենդանիները սարերում սահմանափակված և կապված չեն մի հատուկ տեղ, այլ ազատ են արածելու համար: Երեկ Օկչե Գյոլից իմ հրավերով չորս կրիթյոտացի եկան, որոնց, ամենայն զգուշությամբ և զաղնուսապահությամբ որոշ գումար տվեցի, որպեսզի բաժանեն իմ քեմի այնտեղ գտնվող փախստականներին: Վախեցա, երբ նրանց տեսա: Երբեք չէի պատկերացնի, որ հնարավոր է այդպես այլափոխվի և վայրենակերպ դառնա մարդու տեսքը: Վայրի կենդանիները ավելի շնորհքով տեսք ունեն: Վախից խաչ հանեցի, երբ նրանց այդ զարհուրելի վիճակում տեսա: Դժբախտները ոտքերս ընկան և լալով խնդրեցին, եթե Քրիստոսի Խաչը ունեն, տամ, որ այն համբուրեն: Տու՛ր մեզ Սուրբ Տե՛ր, Քրիստոսի Խաչը, որպեսզի այն համբուրենք, այդքա՛ն օր այն չենք համբուրել: Քանի օր է պատարագ չենք արել և չենք համբուրել մեր Քրիստոսի Ավետարանը: Պայտասակիցս հանեցի Ավետարանը, որը ձեռքիցս խլեցին և սկսեցին խաչ հանելով՝ համբուրել. նման կրոնաապաշտության երևույթը զարմանքս առաջացրեց: Նրանք բազմիցս օրհնեցի: Մինչ այդ, անթուրթյունը հագեցնելու դրան վերցնելուց առաջ, խնդրեցին Քրիստոսի Խաչը համբուրել: Ես էլ լացեցի և խորը հուզմունքից բացականչեցի՝ «Փրկի՛ր, Տե՛ր Աստված, քո ժողովրդին և օրհնի՛ր քո ժառանգությունը. Չթողնե՛ս նրան այդ հրահալոցի մեջ, որը յոթ անգամ Քաղդեացի բռնակալը այրեց, սակայն Դու քո ամենագոր ուժով փրկեցիր քո ազնիվ հավատացյալներին:

Պատմեցին ինձ, որ այն շրջանում, ուր սահմանափակված են, երբ անասունների պես արածելով և ոտքերը կապած մի հատիկ են գտնում, որը

¹¹⁵ Հաշվետվություններում պահպանվել է բնօրինակի ուղղագրությունը [*հունարեն տարբերակով]:

բերքահավաքից հետո է մնացել, հարձակվում են դրա վրա՝ կռվելով, ինչպես անգղերը դիակի, որպեսզի յուրաքանչյուրը ինքը հասցնի խժոխ։ Միխանդիան և Կաստելին դատարկելով, առանց վճարի հափշտակեցին հայրենազրկող քրիստոնյաների ունեցվածքը, որը քրիստոնյա փախստականների հետ միասին ուղարկեցին հետագայի համար Պանդոմոսի կայսրանը։ Ինչպես դեֆինները հետևում և պատռում են ձկնորսական ցանցը և լավիում ձկները առանց շունչ առնելու, այնպես էլ թուրք կամավորները առանց վճարի հափշտակում էին քրիստոնյաների ունեցվածքը. տեղացիներն ու իմ թեմի փախստականները մնում են անօթևան և անհայտ է, թե ուր պիտի ուղղվեն։ Այս համայնքը՝ ամբողջովին հունական, իր հովանու տակ է առել 2.200 մադիտիացիներ և կրիթոտացիներ։ Անցած շաբաթ Պանդոմոսի հունական և հայկական թաղամասերում տեղի ունեցավ խստագույն խուզարկություն՝ զենքի և դասալիքների որոնման նպատակով։ Խուզարկությունը մոտավորապես վեց օր տևեց, մինչդեռ տներում փակված մնաց Պանդոմոսի հունական և հայկական ողջ բնակչությունը։ Ոչ մեկին չէր թույլատրվում դուրս գալ հացի կամ ջրի պաշարի համար։ Դիմացի տնից ուզում էին մեզ կես հաց տալ. աշխատողս դուրս եկավ, որ վերցնի պատուհանից նետածք. վերցրեց այն, սակայն պահակը վրա հասավ, հայիոյեց աշխատողիս և ինձ և վերցնելով հացը աշխատողիս ձեռքից, շարտեց այն տան պատուհանին, որտեղից առաջարկվել էր։ Որպեսզի թուրքակրեւտացի Ազիզ Էֆենդին չկատաղի, որի մասին արդեն գրեցի, ստիպվեցի լքել հայկական տունը և վերջապես մի հունական տուն գտա, ուր ժամանակավոր մնացի երեք օր։ Քանի որ այն փոքր էր, ստիպված էի ուրիշը փնտրել։ Իմ բախտից էր, այս անգամ էլ, նոր բնակարանիս դեմ դիմաց Պանդոմոսի բնիչն է բնակվում, որը տեսնելով, որ փախստականներ են գալիս ինձ այցելելու, իրար անցավ և այնպես արեց, որ լքեմ իմ չորրորդ բնակարանը. այսօր հնարավոր չէ, որ վերցնելով իմ եղած-չեղածը, ինչպես թափառող Հուդան, մտնեմ մեկ ուրիշ տուն։ Անհայտ է՝ այնտեղից էլ պիտի վտարվեմ թե ոչ։ Եվ այսպես շարունակ...

Պանդոմոս, 17 հուլիսի 1915թ.
Կալլիուպոլիս Կոստանդին¹¹⁶

¹¹⁶ Նույն տեղում՝ *Ο Γολγοθὰς του εν Τουρκία Ελληνισμού*, էջ 81-85. Հայաժամանցների վերաբերյալ, տես՝ Οικουμενικό Πατριαρχείο, Μαύρη Βίβλος Δωρυμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918), Πατριαρχικό Τυπογραφείο, Κωνσταντινούπολη 1919 (Տիեզերական Պատրիարքարան, Թուրքիայի հեղինակաւորայն հալածանքի և վկայությունների Սև Գիրք, Պատրիարքարանի տպարան, Կ.Պոլիս, 1919թ.) և առանձնահատուկ Պոնտոսի տարածքի վերաբերյալ՝ Germanos, Archevêque d' Amassia, *Les Atrocités Turques au Pont Euxin*, Paris 1919.

Չերդ սրբազնություն

Շարունակելով մայիսի 24-ի հաշվետվությունս, այստեղ ժամանած և հետզհետե շատացող փախստական եղբայրներ այվալիացիների վերաբերյալ, հայտնում եմ ի գիտություն Մայր Եկեղեցուն, որ վերջինս [ինքս] անձամբ մեկնեցի այցելելու նրանց, որոնք ճամբարված են Պրուսայից մեկ ժամ հեռավորության վրա Պլատիակու հարթավայրում։ Չեմ փորձի, Չերդ սրբազնություն, բառերով նկարագրել այդ ողբալի տեսարանը, որի մեջ են գտնվում այդ դժբախտ էակները, միայն մի բան ասեմ, որ ամբողջ տեսարանը ներկայացնում է մեծ և փոքր էակների կմախքների խառնուրդ, որոնք շարժվում են և ողորմություն խնդրում։ Լացուկոժով ու հեկեկանքով և ինչ սփոփանքով և ապարդյուն հույսով ինձ դիմավորեց այդ սարսափելի անողորմ մարդասպանությունը, որին ենթակա էին 2.500 հոգիներ։ Արդեն 42 օր է, ինչ այդ խումբը ճամփորդում էր՝ դատապարտված լինելով քայլել բավական օր ևս, քանի որ ուղղորդված էր Բիլեջիկի Յենի Շեհիր. նրանց բաժանեցի մոտ 2.000 գրոշ, սակայն այս գումարը օվկիանոսում մի կարիկի չափ օգտակար եղավ. տառապած աղերսեցին օգնեմ նրանց, որպեսզի թույլատրվի այստեղ մնան, եթե ոչ մշտապես, գոնե մի քանի օր հանգստանալու համար, քանի որ նրանցից շատերը ուժասպառ և տանջամահ, հնարավորություն չունեն քայլել. դժբախտաբար այս օրերին մայրաքաղաքից բացակայում է վալին, իսկ նրան փոխարինող տեֆտերդարից* հնարավոր չէ մի քանի օր հետաձգումից պվելին հաջողացնել։ Ծանապարհին անցած ահավոր տառապանքները իսկապես անհավատալի են. նրանցից հարյուր ութսունը մահացել են ճանապարհին և նետվել փոսերի մեջ, մնացած կիսամեռածներին թողել են ամառի ճանապարհի մեջտեղում, հոյ կանայք թողել են իրենց մորածին զավակներին և հետևել մնացած ճամփորդողներին, քանի որ շարժիչ ուժը փոխանցվում է այդ սարսափելի ժանդարմների [զինվորական ոստիկանների] կողմից մտրակելով։

Իմ թեմի դիրքի պատճառով, Չերդ Սրբազնություն, դժբախտություն ունեի մոտիկից ամբողջությամբ տեսնել և հետևել ազգիս այս անիժյալ հալածանքը, ոչ մի անգամ չէի տեսել նման անգութ և վարկեղակերպ հալածողների կողմից, քան ներկա դեպքի պես մի այլ դեպք։ Բացարձակապես անզգամ են։ Թույլ չեն տալիս մտնել բնակվող տարածքները, որտեղից դուրս են գալիս իրենց դրամով գնած անհրաժեշտ սնունդով. և երբ ասացին, թե ինչու չեն մատնանշում դեկավարներին այս խիստ միջոցը, անտարբեր պատասխանեցին՝ «թող ուրիշները մտածեն այդ մասին»։ Հոգացին, որպեսզի նրանց անպայման հաց ուղարկվի (յուրաքանչյուրին 100 դրամի*), որը սակայն, բորբոսնած էր և զարշառուտություն ուներ, եզիպտացորենի ալյուրից էր պատրաստված և սարսափելի էր։ Այսպես կոչված հարթավայրի ճամբարում եղած խումբը բաղկացած է 500-600 ընտանիքներից, սակայն ամեն օր այլ խմբեր են ժամանում, համաձայն ինձ հավաստիացրածին, եկողները շատ ավելի բազմաքանակ են արդեն ժամանածներից և հասնում են մինչև 10-12 հազար շնչի։ Ինչպես նշված էր մախոդ

նամակում, տեղափոխվում են խմբերով, և վերջինը, հայրենի հողը կլքի Թովմասի կիրակի օրը*¹¹⁷ Տախտալիից և Յալաչիկից, որոնք Ապոլլոնիա-դայի գյուղերից են և երկու ժամվա հեռավորության վրա են գտնվում այս-տեղից, ուր բնակեցվել են որոշակիորեն 150-200 ընտանիքներ, բառիս բուն իմաստով, մերկ և վզաքարշ եղած, որոնք գալիս էին այստեղ հաց մուրալու, և իմ համեստ Մետրոպոլիան չի դադարում հնարավորին չափով և ամեն կերպ նրանց և այլոց օգտակար լինելուց: Մակայն ի՞նչ մի մեծ քանի կա-րող ենք հասնել, Չերդ Սրբազնություն, առանց անհրաժեշտ միջոցների: Այս և իմ նախորդ հաշվետվությամբ և իմ՝ այս հարցին վերաբերող հեռա-գրով, իմ խոնարհ ներկայությամբ պարտքս կատարելով, շտապեցի հա-ղորդել ձեզ իրավիճակի և տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին և խնդրել մեր այս անգթորեն հալածվող եղբայրների հանդեպ մեր Մեծ Եկե-ղեցու գթասրտությունը և օգնությունը, քանի որ սովից մահանում են, Չերդ Սրբազնություն, բազմաչարչար մեր եղբայրները:

Ասացի և շարադրեցի, խորը հարգանքով՝

Պրուսա, 1 մայիսի 1917թ.
Պրուսայի Դորոթեոս¹¹⁸

* Տնտեսական գծով տեսուչ:

¹¹⁷ Ընթերցողի ուշադրությունն ենք հրավիրում տոն օրերին, որոնք նշվում են հաշ-վետվությունների մեջ: Հետապնդումները, հատկապես պոլսեցիների դեմ, այդ օրե-րին անխուսափելի էին և ծանր: *Հունական Ջատիկի հաջորդ կիրակին:

¹¹⁸ Նույն տեղում՝ *Ο Γολγοθὰς του εν Τουρκία Ελληνισμού*, էջ 85-88: Պրուսայի մետ-րոպոլիտ Դորոթեոսը (Մամմեկիս) շարունակեց կատարել Տիեզերական Պատ-րիարքարանի տեղապահի պարտականությունները Պատրիարք Գերմանոս VI-ի հրաժարականից հետո և ընդհուպ մինչև նրա հանգչելը (1921թ., Լոնդոն, մարտի 6):

*Դրամի-քաշի չափման հին միավոր է, հավասար է մոտավորապես 3, 203 գրամին:

Չերդ սրբազնություն,

Հուզմունքից չեմ կարող այլևս կենտրոնացնել միտքս և պատկեր առ պատկեր նկարագրել այդ հրեշալին ոճրագործությունները, որոնք իրա-գործվում են բանակի և թուրք գյուղացիների կողմից: Մարդու ուղեղը կանգ է առնում, և սիրտը քարանձում է այն աստիճան, որ այլևս վրադ չեն ազդում սպանություններն ու անարգությունները և սովից, ոջլախտից և համաճա-րակներից հազարավոր մարդկանց վախճանը մինչև նույնիսկ երեկ՝ կեն-դանիների պես անթոթությունից թուրքական գյուղերում մահացող, ուր ցրվե-ցին այստեղի իշխանությունների կողմից Անկարայի, Կաստամունիի, Մե-րաստիայի հեռավոր գյուղերը, մի բացահայտ նպատակով՝ ուղղափառ հունական բնակչության վերջնական բնաջնջումը: Արդեն այլ զավառնե-րից նույնպես սարսափելի լուրեր են հասնում, որոնց հենց նոր տեղեկացա:

Սուրբ Ծննդի օրը դատարկվեց առանց որևէ պատճառի Կերասունդա գավառի Տրիպոլի գյուղը բնակիչներից, որոնց ցուցակը կցված է 1916թ. դեկտեմբերի 25-ի հաշվետվության, որի բնակիչները կազմում են 15 հա-զար մարդ, դատարկվեցին գավառի բազմաթիվ այլ գյուղեր ևս՝ գետի այս կողմում, ինչպես նաև Նեոկեսարիայի գավառի գյուղերը: Մեր քրիստոնե-յաններից քչերն են փրկվել սովից և ցրտից, հատկապես մերկ երիտասարդ աղջիկները, հարուստ ծնողների զավակներ, ովքեր ճանապարհին վախ-ճանվեցին, երկու-երեք ամսվա ճանապարհորդությունից հետո հասան Ամասիայի շրջակայքի ծյունածածկ սարերը. տեսարանը անտանելի է:

Օրինակի համար, Բուլաջակ գյուղաքաղաքի 1.200 ընտանիքների բար-գավաճող և հարուստ ընտանիքների մնացորդները հասան ցնցոտիներով, ոտաբորիկ, սոված՝ փողոցներից հանապազօրյա հացը մուրալով, և հետա-գայում ուժասպառ եղան և մեռան: Թերմեսի գյուղերից տեղահանվածները թուրքական գյուղերում ցրվեցին, որոնց նույն բախտն է սպասվում: Չառա-յից եկող ականատես վկան տեղեկացրեց ինձ ստույգ և հաստատ, որ ապ-րիլի մեջ վտարվեցին դեպի Մերաստիայի շրջանները Կոլոնիայի գավառի վեց գյուղ և Համբեսի շրջանի գյուղեր, որոնց անունները չգիտեմ: Իմ թե-մում էլ շարունակվում է համակարգված բռնագաղթը: Մարտին թուրք գյու-ղացիները այրեցին Այաքլալան և Խիզիրլու գյուղերը, ամբողջովին այրե-ցին Արուջակ գյուղը, զինվորականները հրկիզեցին և արտաքսեցին Քարա-մուխ, Տիկեջիկ և Քարաջա Քիշլա գյուղերը: Այդ միջոցին մնացած գյուղերը քաղանկում են բանակի և մոտակայքում ապրող թուրքերի կողմից, բռնա-կիր կենդանիները, որոնք խուսափել են բաշխուղակների հափշտակումից, համձնվում են բանակի օգտագործմանը: Այսպես, գյուղացիները չեն մշա-կել հողը, հացահատիկի բացակայությամբ, քանի որ այն հափշտակվեց, ապրում և սնվում են եթե բախտները բերի, թեփով, մնացածները՝ խաշ-խաշի սերմերով, շատերը դաշտերի խոտն առանց աղի ուտելով և ուժա-սպառ լինելով, հյուծվում և մահանում են: Կանայք և երեխաները առաջին հանդիպածի տրամադրության տակ են. այլևս կույս չմնաց, որ բռնաբար-ված չլինի, և ոչ էլ պատանի, որ անարգված չլինի, մեր հոգևորական դասը

անարգեցին՝ ցեխը կոխեցին, մեկի բեղն ու մուրուքը սափրեցին, մյուսներին՝ կտոր-կտոր մորթեցին, մնացածները՝ մահացան արքայում: Տարօրինակն այն է, որ ոճրագործությունները կատարվում են ընտանիքների դեմ, երբ տղամարդիկ գտնվում են ընտանիքից հեռու՝ աշխատանքային գումարտակներում կամ զոհվում են բանակում: Այսպես, օրինակի համար, թուրքերը բռնաբարեցին, ուրիշների թվում, Չարթակ-Քերիշ գյուղում, Գեսթիմանի խամբիին և Սավկատտ Մինային՝ զինվորականների կանանց, 18-ամյա կույս Ստավրույա խամբիին, որի հայրը բանակում զոհվեց: Տուգերենում, բացի ուրիշներից, բռնաբարվեցին զինվորականների կանայք և աղջիկները, ինչպես՝ Անաստասիա Պավուն, Պառասկեվի Միխայիլը և կույս Մարիա Կառասպանյոտուն: Քարա Իներում՝ Ավագ Շաբաթ հարևան գյուղերի թուրքերը, Սավկա Տոխմանօղլուի տուն ներխուժելով, կապեցին նրան և բռնաբարեցին նրա կնոջը՝ Ֆոտինիին:

Մարտի 15-ին թուրք գյուղացիները, հարձակվելով Բիջիջիկ գյուղի վրա, այն թալանելուց հետո, բռնեցին գյուղի հերթապահ քահանա Քրիստոստոմոսին և նրա աչքի առաջ բռնաբարեցին նրա կնոջը: Մարտի 30-ին քահանա Աբանասիոսի կինը՝ Ինձեբելին, 55 տարեկան հասակում բռնաբարվեց զինվորականների կողմից: Ապրիլի 25-ին անարգվեցին Վարվառա Էլեֆթերիում՝ զինվորականի կին (15 տարեկան), Տոխկա Վասիլիում՝ զինվորականի կին, Պարթենա Պիլիօղլուն՝ զինվորականի դուստր, տասնվեցամյա կույս Ստավրույա Սավկան և 14-ամյա կույս Մաղդալա՝ հոգևորական Միխայիլի դուստրը: Ապրիլի 1-ին Քարասպինգուրում, 18-ամյա Կիրյակի-Քրիստոստոմոսին հինգ գյուղացի թուրքեր բռնաբարեցին: Ամիստսի արվարձան Էլազքիոյի պարետը՝ Հուսեյն աղան, գիշերվա ժամին առևանգեց Թուգերենից կույս Ստավրույա Ալեքսիո Չոբանօղլուին, բռնաբարեց նրան և գիշերը նրա հետ իր տանն անցկացրեց: Երբ զինվորականների կանանց հետ այս կերպ են վարվում, հնարավոր է պատկերացնել, թե ինչի են ենթարկվում որքան ընտանիքները, կամ այրիները և անպաշտպանները: Ապրիլի 1-ին՝ Ավագ Շաբաթ օրը, Շիխլի (Էրպաս) գյուղի թուրքերը, նորից Սերմիշ գյուղը մտնելով (ուր անցած օգոստոսին, մուրաբից քարշելով ծեծեցին ութ-սունամյա քահանա Միխայիլին և հետո սպանեցին նրան ու մորթեցին նրա համազույղացիներից շատերին, ինչպես գրել էի մախորդ հաշվետվությունում), թալանեցին եկեղեցին և եկեղեցում գտնվողներին ծեծելուց հետո, տասը տարեկան երեխայի սպանեցին և հեռացան:

Մարտ ամսին, Քեմերի շրջանի թուրքերը, Թագարլու մտնելով, սպանեցին 8 անվանի քրիստոնյայի, որոնց մեջ էր 4 տարեկան աղջիկ Էվա Անանիում: Ավագ Շաբաթ օրը, դարձյալ մտնելով այս գյուղը, մտան հրդեհից փրկված բնակարանը, ուր կանայք և երեխաներ կային, թալանեցին մախորդ հրդեհից մնացածը, սպանեցին հերթապահ քահանա Ղեորդիոսին, անդամահատեցին և մորթազերծեցին Էլեֆթերիոս Պավլուն, 80 տարեկան, և մորթելուց հետո, կախեցին [մարմնի] կտորները, ինչպես մսավաճառի խանութում, ծառերի վրա կախեցին՝ Սուլթանա Դեմերձի Թանասիոսին՝ 60 տարեկան, Անաստասիոս Բայրակտարօղլուն՝ 85 տարեկան, Աբանա-

սիոս Քարայանօղլուն՝ 60 տարեկան, Լեոնտիոս Սավօղլուն՝ 14 տարեկան և Կոնստանտինոս Պանայոտօղլուն՝ 52 տարեկան: Ընդհանուր առմամբ, սպանվածները անթիվ են և ազգի չանարգված կույսերին կարելի է մատնելու վրա հաշվել, անվանական նշեցի այս ոճրագործությունների գտեքներն, որպեսզի ապացուցեն, որ սրանք ոչ թե պարսպ խոսքեր են, այլ պատմական իրադարձություններ: Այս պատմառույ դժբախտ կանայք և աղջիկները խուճապի են մատնվում և չեն համարձակվում դուրս գալ հողը մշակելու և ստիպվում են իրենց կյանքը փրկելու համար անտառներում թաքնվել, քանի որ նրանց կյանքը մի թռչնի կյանքի արժեքն էլ չունի. մայրերը թողեցին իրենց զավակներին, շատ երեխաներ երկու տարեկան և բարձր, որք մնացին և ապաստան են գտել Մայր եկեղեցում, ուր ժողովվել են նրանց՝ սովից, ոջլախտից և հիվանդությունից [մնացած] փոքրաթիվ կենդանի մեռելները:

Դատարկված և իրկիզված գյուղերից շատերում արդեն մուաջիրներն [մուսուլման փախստականներն] են բնակվում, արդեն տեղավորվել են ինչպես իրենց սեփականում, և Հարզարժան Կառավարությունը նրանց փոխանցեց գողացած բեռնակիր կենդանիներն ու գործիքները, որպեսզի մշակեն արտերը, որոնք վերածվեցին թուրքական սեփականության, քանի որ, ինչպես հայտնի է, գյուղացիները մահացան արքայում: Ամբողջովին գեղատեսիլ հունական արվարձանը՝ Կադի Կյոյը (վերին Ամիսոս) և Էլազկիոյը վերածվեցին մուաջիրների թաղամասի, որոնք այրեցին մի քանի ամիսների ընթացքում լքված տների պատուհաններն ու դռները և վերածեցին դրանք փլատակների և շարունակեցին կանանց միջոցով գյուղատարածքներում վաճառել ծաղկող հունական համայնքներից [հալիչ տակված] ափսոս:

Դե էլ ի՞նչ ասեն արքայում գտնվող մեր եղբայրների մասին: Ամիստսի արքայում գյուղապետների մեծ մասը մահացան արքայափայտում: Ամիստսի երկու արքայում հոգևորականները՝ վարդապետ Նիկողիմոսը՝ Աստվածաբանական դպրոցի շրջանավարտը, և քահանա Թեոդորոսը և վերին Ամիստսի երեք հոգևորականները մահացան, գումարած նրանց կանայք և զավակները: Անկարայի վիլայեթ արքայաժաններից միայն մեկ տասներորդն էլ այսօր կենդանի, մինչդեռ Էլազկիոյի Վերին Ամիստսի արվարձանի բնակիչները այլևս կենդանի չեն, քանի որ Շուկուրուն դարձավ նրանց գերեզմանը: Սա տարօրինակ չպետք է երևա, քանի որ բոլորը հեռացան առանց գրռի, որտեղից ցրվեցին թուրքական գյուղերը առանց հաց ստանալու, սնվելով ինչպես կենդանիների հոտերը գոմերում և նկողներում, և Կառավարությունը նրանց չի առաջարկում ո՛չ ցորեն, ո՛չ էլ մի կտոր հաց: Շատ բնական էր, ուրեմն, որ նրանք մահանային հիվանդություններից, ոջլախտից, սովից, քանի որ այս արտաքսման նպատակը ոչ այլ ինչ էր, քան նրանց ամբողջական ոչնչացումը: Եվ այս ամենը Ամիստսի գյուղերից ստացված տեղեկություններից, ինչպես փոխանցեցին ակամատես վկաների, որոնք ողբերգության վայրից են գալիս: Պաֆրայի գյուղերի ճակատագիրը բոլորովին անհայտ է, որովհետև տեղյակ չենք՝ որ հասցեով և որտեղ

են գտնվում, կասկած չկա, սակայն, որ կորցված են և չեն տեսնելու այլևս հայրենի հողը, որն արդեն բռնագրավված է փախստականների կողմից:

Պատմության մեջ այս չտեսնված ոճրագործությունների դիմաց չեն կարող ուրիշ ոչինչ ավելացնել, քանի որ ուղեղս կանգ է առնում, և գրիչը փախչում է ձեռքիցս: Նախորդ նամակումս գրում էի, որ հույն բնակչության ոչնչացումը հանդիսանում է հայկականի երկրորդ տարբերակը, իրավամբ՝ արդյունքներից ապացուցվեց, որ մեր հունական տարրի բռնագաղթը վերածվեց թաքցված կոտորածի, միակ տարբերությամբ, որ հայերի ոչնչացումը կարելի է բնորոշել կարմիր Կոտորած, իսկ հույների՝ գեղարվեստական և հմուտ [իրագործված] ժերմակ Կոտորած:

Տե՛ր Աստված, ողորմյա այս ժողովրդին:

17 մայիսի 1917թ.
Ամասիայի Գերմանոս¹¹⁹

¹¹⁹ Կաստորիայի Գերմանոսն է (Կարավանգելիս), որը ավելի ուշ դատվեց իր բացակայությամբ՝ Ամասիայի քեմալական «Անկախության Դատարանի» կողմից և մահվան դատապարտվեց: Նույն տեղում՝ *Օ Դոկոնթաս տոն Են Կոստանիա Ելլիսմոս*, էջ 111-117. (Թուրքիայի հեղինակաւորության գողգորան):

Ձերդ սրբազնություն

Քաղաքի կողոպուտը և մեր խանութների և տների մերկացումը՝ Ռամազանի ողջ ընթացքում, շարունակվում է և արդեն հանդիսանում է համակարգված, դժբախտաբար շատ զինվորականների և տարբեր ծագումով անծանոթների կողմից: Անադոլու, ուղտերով և այլ փոխադրամիջոցներով տեղի է ունենում մեզանից հափշտակված իրերի տեղափոխումը, իշխանությունները ջանք չեն գործադրում խոչընդոտել տեղի ունեցածին և հանդուրժողական են, որովհետև չեն հետևում, որ քաղաքացիների կահույքը, սպասքը և այլ առարկաները փոխում են տեղերն ու տերերին՝ գիշերվա ընթացքում քաղաքից հեռու փոխադրվելով:

Վերջերս, Կառավարության կողմից պաշտոնապես, վերցվեցին հազարավոր պղնձյա սպասքեղեններ և բմբուլե վերմակներ, եկեղեցում պահվող բազկաթոռները, բազմոցներն ու կահույքը՝ իբրև բանակի կարիքների և զինվորական հիվանդանոցների համար: Երևում է՝ նախատեսվում է ամբողջովին մերկացնել քաղաքը, արդեն պաշտոնապես այս գործը իրագործվում է զինվորական իշխանության կողմից, որը պաշտպանվում է Օրենքի կողմից, քանի որ համաձայն Էմվալի մեադուկեի (ըբված ունեցվածք), ինչպես բնութագրվում են մեր ապրանքները անիրավացիորեն, քանի որ մեջիքներ չենք [փախստականներ], այլ տեղահանվում ենք զինվորական պատճառներով, բանակը ստանում է այն, ինչի անհրաժեշտությունն ունի, որը գնահատվում է ահաբեկված կոմիտեի կողմից չնչին գնով: Եվ մեզ մոտ հարց է ծագում՝ վերադառնալիս քաղաքացիները որտեղի՞ց պիտի ծածկ և այլ պիտույքներ գտնեն ապրուստի և գոյատևման համար, քանի որ նրանց և մերձավորների տները դատարկվեցին, իսկ քաղաքացիների մնացած այն քիչ ունեցվածքը, որը պահվում էր նկուղներում, այժմ պաշտոնապես բռնագրավվում է:

Ձերդ Սրբազնությանը, Քրիստոսին նվիրյալ եղբայր՝

24 հուլիսի 1917թ. Կիդոնիա
Կիդոնիայի Ղրիդորիոս¹²⁰

¹²⁰ Ղրիդորիոս Օռոդզասն է (աշխարհիկ անունը՝ Անաստասիոս Անտոնիադիս) 1908-1922թթ. ժամանակաշրջանում Կիդոնիայի մետրոպոլիտը, որը մահացավ, չլիմանալով Կիդոնիա քաղաքի Էվգենիոս վարդապետի և Կիդոնիա քաղաքի քսաներկու հոգևորականների տանջանքների տեսարանին՝ զինվորականների և թուրքակրեւտացի անկանոն զորքերի (չեթերի) կողմից 1922թ. սեպտեմբերի 17: Դրա մասին տե՛ս՝ Արտոնյան Զ. Իսկոնդր, *Քրոնիկոս Միկրասիատիկոս Սոլեմոս 1919-1922*, Աթինա 1998, էջ 328. (Ալկոզլու Ջ. Յակովոս, *Փորրասիական պատերազմի ժամանակագրություն*): Մեքերման տեքստը տե՛ս նույն տեղում՝ *Օ Դոկոնթաս տոն Են Կոստանիա Ելլիսմոս*, էջ 118-119 (Թուրքիայի հեղինակաւորության գողգորան):

Տիեզերական Պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Բալկանա-օսմանյան պատերազմի սկսվելուց հետո, Արևելյան Թրակիայի տարածքից հարկադրաբար տեղահանված հույների թիվը հասնում է 274.614 շնչի, իսկ Փոքր Ասիայի ծովափնյա շրջաններից (Պոնտոսից բացի)՝ 154.376: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Արևելյան Թրակիայի և Անատոլիայի մետրոպոլիսներից տեղահանվեցին (Պոնտոսը ներառյալ) 481.109 մարդ¹²¹:

1918թ. Այդինի վիլայեթի (Vilâyet) Վիճակագրության բաժինը վիճակագրական տվյալներ հրապարակեց, բնակչության մարդահամարի հիման վրա, որը տեղի էր ունեցել մախորդ տարվա առաջին տասը ամիսների ընթացքում: Ֆուատ Դունդարը (Fuat Dündar) նշում է, որ մարդահամարը տեղի էր ունեցել կենտրոնական կառավարության հրամանով, որպեսզի պարզվի հույն օսմանցի հպատակների թիվը, որոնք մնացել էին տարածքում, և փոխանցում է Մահմուդ Դելալի (Բայար) այդ հարցի վերաբերյալ հայտարարությունից մի հատված. «[...] Մեր հիմնական նպատակն էր պարզել հույների թիվը, որոնք մնացել են Էգեյանի ափերին: Մարդահամարն անկացնողը հանձնաժողովներին մասնակցում էին «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներ և զինվորական իշխանությունները, մինչդեռ հետազոտությունը շարունակվեց նույնիսկ ամենահեռավոր գյուղերում: Մարդահամարի արդյունքները, որոնք սկեսցիները աստիճանաբար ստանալ, մեզ վրա այն տպավորությունը թողեցին, որ սա մի առանձնահատուկ հոգնեցուցիչ աշխատանք է: Անձամբ տեղեկացնում էի Թալեթաթ փաշային (Talât paşa), իր խնդրանքի համաձայն: Վերջ ի վերջո ամեն ինչ եղավ ցանկացածի պես: Եթե միայն մեկ բառ գործածելիս լինեի

¹²¹ Համապատասխան մանրամասն վիճակագրական տվյալներ տե՛ս՝ *O Γολγοθὰς του εν Τουρκία Ελληνισμού*, էջ. 179-197: Թուրքիայի հելլենականության գողգոթան: 1918թ. դեկտեմբերի 5-ի վերոհիշյալ հոդվածում «Հույները Թուրքիայում-զարդերի մանրամասն պատմություն-սատանայական բանասերկություն» *Ջը Մոնինգ Փոսթ* թերթը ներկայացնում է այն փաստերը, որոնք մեղսագրում են պաշտոնական երիտթուրքական պետությունը և ապացուցում նրա կողմից կազմակերպված իր անդամների գործունեությունը, մինչդեռ նկարագրում է նաև այն մեթոդները, որոնք օգրագործվեցին ոճրագործության ընթացքում: Նույն հոդվածում ներկայացվում են մի շարք թվեր՝ 350.000 հույներ վտարվեցին Բալկան-օսմանյան պատերազմի և մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը ընկած ժամանակահատվածում: Մինչև Մուդրոսի զինադադարի ստորագրումը, 450.000 հույներ հարկադրվեցին «վերաբնակեցման», որի ընթացքում սպանվեցին. 150.000 սպանվեցին աշխատանքային գումարտակների «ծառայությունների» ընթացքում, իսկ 250.000 ստիպվեցին տեղահանվել Փոքր Ասիայի և Թրակիայի շրջաններից: Օսմանյան Խորհրդարանի նախագահ Հալիլ Մենդեշեն (Halil Menteşe) նշում է (այսինքն ընդունում է) իր հիշողություններում, որ մոտ 100.000 հույներ Թրակիայից՝ իրենց դեմ կազմակերպված սադրանքների պատճառով, ստիպվեցին ապաստանել Հունաստանում: Թրակիայից հետո, հալածանքի միջոցառումները կիրառվեցին Ջմյուռնիայի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում՝ Dündar Fuat, էջ 64, նշում 106:

արդյունքը նկարագրելու համար, կասեի որ այն «պիպյուն» էր [...] ¹²²: Դունդարը (Dündar) թույլ է տալիս ենթադրել, որ Մահմուդ Զեյալը «փախյուն» էր ոչ թե մարդահամարի արդյունքը, այլ մաքրագերծման գործընթացը:

1918թ. հոկտեմբերի 8-ին Մեհմեդ Թալեթ փաշայի կառավարությունը հրաժարական տվեց և 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին օսմանյան Թուրքիան ստիպվեց զինադադարի պայմանագիր ստորագրել, մի փաստ, որը տեղի ունեցավ Լիմնոսի Մուդրոսում², բրիտանական «Ազամմեմնոն» ռազմաֆլի վրա: Երիտթուրքերի առաջին դիկտատուրայի ժամանակշրջանն ավարտվում էր:

Հաջորդ օրը՝ 1918թ. նոյեմբերի 1-ին, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը գումարեց իր վերջին (արտակարգ) համագումարը: Այն պիտի տեղե մինչև նույն ամսվա 5-ը: Նիստի նախագահ նշանակվեց նախկին Ներքին գործոց նախարար Իսմայիլ Դանբուլաթ բեյը (İsmail Canbulat bey): Որոշվեց նոր կուսակցության՝ «Teceddü Fırkası» (նորացման/ վերածնունդի)¹²³ հիմնադրումը – ըստ էության վերանվանումը – որին պիտի անցնեին «Միության և առաջադիմության» բոլոր ունեցվածքային տարրերը: Նույն օրը բժիշկ Նազիմը (Nâzım) հավաքեց և հեռացրեց կուսակցության կենտրոնական գրասենյակից արխիվներն ու գրքերը:

Նրանց համար այս դժվար ժամերին Գերմանիան անօգնական չէր թողնելու իր բարեկամներին: Նոյեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը գերմանական

¹²² Այդ մասին տե՛ս *Oi Meionótētes stēn Tourkia*, Αθήνα 2003, էջ 36 (*Փոքրամասնությունները Թուրքիայում*, Աթենք, 2003) վիճակագրության համար՝ Serçe Erkan (haz.), *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917*, İzmir 1998: Հրապարակված արդյունքների հիման վրա, հույն-օսմանցի հպատակների բնակչությունը հասնում էր 124.751 տղամարդ և 109.508 կին, մինչդեռ մուսուլմանականինը՝ 625.613 և 651.221 համապատասխանաբար: Տե՛ս նույն տեղում՝ Serçe Erkan, էջ 32-33:

^{*} Լիմնոս կղզին գտնվում է Էգեյան ծովի հյուսիսային մասում, իսկ Մուդրոսը՝ նրա նավահանգիստներից մեկն է:

¹²³ Հիմնադրման որոշումը ընդունվեց համագումարի վերջին օրը (նոյեմբերի 5-ին): Հիմնադրի անդամների թվում նշվում են՝ Հուսնու փաշան (Hüsnü paşa), Սեյիդ բեյը (Seyid bey), Մավրոկորդատոս և Օրֆանդիյի էֆենդի, Յունուս Նադին (Yunus Nadi (Abaloğlu)), Շենսեթթին (Չունալթայ) (Şemseddin (Günaltay)), Իհսանը (İhsan), Համդին (Hamdi), Ֆայթ (Քալթաքքիրան) Սաբրին ((Faik (Kaltakkiran) Sabri), Ռեշիդ փաշան ((Reşid paşa), Գալիփ Բայթիյար (Galip Bahtiyar), Թելֆիկ Ռուսթու (Արաս) (Tevfik Rüştü (Aras)) Բաբանզադե Հիքմեթ (Babanzade Hikmet), Մուսաֆա Ֆեվզի (Mustafa Fevzi), Իսմայիլ Դանբուլաթ (İsmail Canbulat), Պարսամյան և Սասոն էֆենդիները (Parsamyan και Sason efendi) (Այս դեմքերից ոմանք առաջատար դերերում հանդես կգան ավելի ուշ՝ Փոքրասիական պատերազմի և Թուրքական պետության առաջին կառավարությունների տարիներին: Նրա կյանքը կարճատև էր: Հիմնադրվեց 1918թ. նոյեմբերի 11-ին և 1919թ. մայիսի 5-ին նրա գործունեությունը արգելվեց Նախարարական Խորհրդի որոշումով: Այդ մասին տե՛ս՝ Βλ. σχετ. Er Alew, *Millî Mücadele'de Siyasal Kuruluşlar*, «Mütareke ve Millî Mücadele» գլխում, T.C.T.A.-ում, 4-րդ հատոր, էջ 1121-1122.

սուզանավը¹²⁴, որը Չուբուկլուում էր սպասում, վերցրեց իր բեռը և սահեց Բոսֆորի ջրերով Օդեսայի ողորթյամբ: Երիտթուրքական կուսակցության հիմնական անդամները լրում էին երկիրը՝ Բեռլինում ապաստանելու, ձերբակալումից և պատժից խուսափելու: Մեհմեդ Թալեթ փաշան (Mehmed Talât paşa), Իսմայիլ Էնվեր փաշան (İsmail Enver paşa), Ահմեդ Շեմալ փաշան (Ahmed Cemal paşa) և նրանց հետ միասին՝ բժիշկներ Նազիմ բեյը (Nâzım bey), Բահեդդին Շաքիր բեյը (Bahâeddin Şâkir bey) և Ռուսուհի բեյը (Rüşühi bey), Տրապիզոնի կառավարիչը (վալին)՝ Շեմալ Ազմի բեյը (Cemal Azmi bey) և Կ.Պոլսի ոստիկանապետ Բեդրի բեյը (Bedri bey), բոլորն էլ հույների և հայերի ազգային բնակչության «խնդրի» «վերջնական լուծման» կազմակերպիչները և կատարողները՝ «քաղաքակիրթ մահի» միջոցով (fevt-i medenî), ինչպես Թալեթ փաշան էր բնութագրում մաքրագերծման մեթոդները: Նրանց փախուստի ծրագիրը պատրաստվել էր օսմանյան շտաբի գերմանացի գեներալ Ֆրից Բրոնզարտ ֆոն Շելենդորֆի (Fritz Bronzart von Schellendorff) և գործունյա անդամ և կուսակցության քարտուղար Քարա Էմեալ բեյի (Kara Kemal bey)¹²⁵ հետ համագործակցությամբ:

Պարզ զուգադիպություն¹²⁶ն թե պատմության հեզմանք՝ «վերակառուցման» ներկայացման վարագույրը, որը կապահովեր Օսմանյան պետության հպատակների միջև հավասարությունը, բացվում է 1839թ. նոյեմբերի 3-ին: Ներկայացման վերջին գործողությունը խաղացվում է 20րդ դարի ընթացքում, 1908թ. հակահեղաշրջումից հետո: Եվ վարագույրը կրկին իջնում է 1918թ. նոյեմբերի 3-ին:

Ավարտում ենք այս բաժինը՝ ավելացնելով երկու վկայություն-ապացույցներ, որոնք բխում են օսմանցիների գրչից և շուրթերից: Ժամանակի թղթակից Ալի Ռիզան (Ali Rıza), որը հայտնի է Ալի Էմեալ բեյ (Ali Kemal Bey)¹²⁶ ծածկանունով, իր հոդվածում, *Սաբահ (Առավոտ)* թերթի 1919թ.

¹²⁴ Այդ մասին տե՛ս Jaeschke Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya kadar 30-Ekim 1918-11 Ekim 1922, N°1, Ankara 1970, էջ 1 և նույն տեղում՝ Zürcher Erik Jan, Turkey: a Modern History, էջ 139. Այլ աղբյուրների համաձայն, նոյեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը: Տեսակետների տարաձայնություն գոյություն ունի և փախուստի ձևի վերաբերյալ: Բացի սուզանավից, նշվում է նաև Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանության «Lorelay» պահականավը (Ջը Մոնինգ Փոսթ թերթը, 1918թ. դեկտեմբերի 4-ի համարը և այլ աղբյուրներ), որն անցյալում իր ծառայություններն էր տրամադրել Օսմանյան պետությանը: Նմանատիպ իրավիճակում Սալոնիկից Կ.Պոլիս էր տեղափոխել գահընկեց սուլթան Աբդուլ Համիդին հունական բանակի կողմից քաղաքն ազատագրվելուց քիչ առաջ:

¹²⁵ Սերում էր բեռնակիրների կորպորացիայից (hamal), կատարել էր նրա ներկայացուցչի պարտականությունները և նրան հաջողվեց մագլցել Կուսակցության բարձրագույն պաշտոններին:

¹²⁶ Ալի Ռիզան (Ali Rıza) (1867-1922) պատկանում էր երիտթուրքերի կուսակցության ընդդիմադիր շրջանակին, այսինքն՝ Օսմանցի ազատականներին: Անվանի օսմանցի թղթակիցներից էր, երիտթուրքերի քաղաքականության խիստ քննադա-

հունվարի 28-ի համարում՝ Անատոլիայում ոչ մոսուլմանական տարրի մաքրագերծմանը վերաբերող այլ ակնարկների հետ մեկտեղ, նշում է՝ «[...] *Չորս-հինգ տարի առաջ, մեր երկրում պատմության մեջ աննախադեպ ոճրագործություն կատարվեց մարդկության դեմ: [...] Արդեն ապացուցված փաստ է, որ այս ոճրագործությունը ծրագրավորվեց և նրա կատարումը հաստատվեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: [...] Իրականացվեց դեկավարների, պետական պաշտոնյաների, ոստիկանության և ժողովրդի կողմից [...]*»: Եվ օսմանյան գահի թագաժառանգ Աբդուլ Մեջիդ (Abdülmeccid) արքայազնը հայտնում է եվրոպական թերթի թղթակցին. «[...] *I refer to those awful massacres. They are the greatest stain that has ever disgraced our nation and race. They were entirely the work of Talaat and Enver. [...] These brutal massacres, which were carried out by order of the Committee [նկատի ունի «Առաջադիմություն և միություն» կուսակցությունը] and which could have been stopped by Germany, will be a lasting shame to our race. [...]*»¹²⁷.

տությամբ էր հանդես գալիս Իդհամ (İkdâm) թերթի էջերից: Օսմանյան Թուրքիայի կապիտուլյացիայից հետո (damad) Ֆերիդ Փաշայի (Ferid Paşa (1919)) կառավարության կազմում ստանձնեց Կրթության, իսկ հետո՝ Ներքին գործոց Նախարարի պարտականությունները: Ծառունակեց թղթակցել դաշնակցային զորքերի կողմից Կ.Պոլսի պաշարման ժամանակաշրջանում՝ մշտապես քննադատելով քեմալական շարժման գործունեությունն ու նպատակները: 1922թ.-ի նոյեմբերի 18-ին ազգայնամոլների կողմից առևանգվեց Կ.Պոլսում, որպեսզի ուղեկցվի Անկարա և դատվի: Ճանապարհին հանձնվեց Նիկոմիդիայի խուժանին, որը և սպանեց նրան՝ քարկոծելով: Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Gövsa İbrahim Alâettin, էջ 36 և Jaeschke Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mudanya Mütarekesinden 1923 Sonuna kadar, հատոր 2, Ankara 1989, էջ 9:

* Նկատի ունեն այդ սարսափելի կոտորածները: Դրանք ամենամեծ բիծն են, որը երբևիցե խայտառակել են մեր ազգն ու ցեղը: Դրանք ամբողջովին Թալեթի և Էնվերի գործն էին: [...] Այդ անողորմ կոտորածները, որոնք կատարվեցին Կոմիտեի հրամանով և կարող էին դադարեցվել Գերմանիայի կողմից, մեր ցեղի համար հավերժ տևող ամոթ կդառանան [...]:

¹²⁷ Տե՛ս Կ.Պոլսում *Ջը Մոնինգ Փոսթ* թերթի թղթակցին՝ 1918թ. դեկտեմբերի 1-ին տված համապատասխան հարցազրույցը, որը հրատարակվեց 1918-ի դեկտեմբերի 7-ի համարում:

Մուղրոսի զինադադարից դեպի Մուղանիայի զինադադար և Լոզանի պայմանագիր. առանց զինադադարի արտաքսում: Արյունահեղության երրորդ փուլը և մեծ արտագաղթը

«[...] Ali Onbaşı bir şimsek hızıyla düşündü // ve şu türküyü duydu: // “Dörtmala gelip Uzak Asya’dan // Akdeniz’e bir kısarak başı gibi uzanan // bu memleket bizim.

Bilekler kan içinde, dişler kenetli, ayaklar çıplak // ve ipek bir halıya benziyen toprak, // bu cehennem, bu cennet bizim.

Kapansın el kapıları, bir daha açılmasın, // yok edin insanın insana kuluğunu, // bu dâvet bizim”. [...]»¹²⁸

Մեր երկրում արտահայտվող տեսակետներից մեկը՝ պատմության վերանայման կազմակերպված փորձի կողմից, որը կատարվում է մեր օրերում (որի նպատակները հայտնի են, սակայն աններելի), փորձում է կոտորողին հավասարեցնել զոհին և հեղինակալության կազմակերպված բռնազաղթի փաստը բացատրում է որպես հունական բանակի Անատոլիայում ներկայության արդյունք, մի ներկայություն, որը զրգռեց թուրք ազգայնական շրջանակները և առաջացրեց (այդ ձևով) նրանց հակազդումը: Այս տեսակետի ծագումը, ըստ երևույթին, սկիզբ է առնում Փոքրասիական պատերազմի (Անկախության պատերազմի, ինչպես նշվում է թուրքական պատմության մեջ) թուրքական զրականության մեջ:

¹²⁸ «[...] Եֆրեյտոր Ալին մտածեց կայծակի արագությամբ և լսեց այս ժողովրդական երգը: // «Քառարշավ սլացավ Հեռավոր Արևելքից // և հասավ մինչև Միջերկրականը՝ ձիու գլխի պես, // այս երկիրը մերն է: // Արյան մեջ ձեռքեր, ամուր սեղմած ատամներ, ռուբրոիկ // և հող, որը նման է մետաքսե խալաթ // այս դժոխքը, այս դրախտը մերն է: // Օտար դռները թող փակվեն, թող չբացվեն կրկին, // Վերադարձը մարդու կողմից մարդու ստրկացումը, // սա է մեր կոչը»: [...] Nâzım Hikmet (հատված), Şiirler 3, Kuvâ-yi Milliye, Adam Yayınları, 1987. Կոմունիստ բնութագրված թուրք բանաստեղծի «Ազգային (ազգայնամուլ) ուժեր» բանաստեղծությունից մի հատված, որն այստեղ բերվում է որպես թուրքական ազգայնամուլական գաղափարախոսության յուրացման մի օրինակ: Այս չորս տողերի իմաստը, ինչպես կարելի է նկատել, այն, որ տարածքի, մարդկանց, իրերի սեփականացման գաղափարը հանդիսանում է թուրքական ազգային գաղափարախոսության հատկությունը: Մեր կարծիքով, այն արտահայտում է նաև Թուրքական պետության քաղաքականության պրակտիկայի մշտական ուղղորտակող բնորոշ գիծը (օսմանյան ժառանգությունից սկսած), որը ձևավորվել է Թուրքական վերաբերմունք ստանալ բոլորի կողմից՝ մշտապես մոռանալով իր գործած անօրինությունները:

Այն փաստերը, սակայն, որոնք նախորդեցին, — և որոնց վերաբերյալ նվազագույն տվյալներ տրվեցին այս հարցի հետ կապված այն մեծածավալ տեղեկատվությունից, որը պահպանվում է և շարունակ հարստանում այլ գործերով, որոնք լույս են տեսնում այդ ժամանակաշրջանի սկզբնաղբյուրների հետազոտումից հետո,¹²⁹ — չեն խոսում դրանց օգտին, այլ հակառակը՝ հերքում են դրանք¹³⁰:

Եվս մեկ փաստ կարող է ներկայացվել այս կետում և հակամարտել վերը նշված տեսակետի հետ, այն է, որ կարևորագույն ազգայնական կոնցեպտը, որից հետագայում կձևավորվեն ազգային (իմա՝ ազգայնական) ուժերը (Kuvâ-yi Milliye), սկսեցին անմիջապես ձևավորվել Մուղրոսի զինադադարից հետո, — փորձելով կանխել Օսմանյան պետության դեմ արևմտյան միջամտության [իրադարձությունների] զարգացումը, ինչպես արդեն եղել էր անցյալում, կանխել Օսմանյան պետության անկմայտ մասնատումը և փոքրամասնությունների քաղաքական անկախությունը, — այսինքն, շատ ավելի կանուխ, քան հունական բանակը կայունվեր տարածաշրջանում¹³¹: Արժե նշել նույնպես, որ այս ազգայնամուլական խմբերը

¹²⁹ Այս հարցի վերաբերյալ վերջերս հրատարակված գործերից են պրոֆեսոր Կոնստանդինոս Ֆոտիադիսի տասը հատորյակը (ընդհանուր տասնչորսից, որ պիտի հրատարակվեն), որոնք պարունակում են մեծածավալ արխիվային նյութեր և վերաբերում են Պոնտոսի հեղինակալության ցեղասպանությանը, ինչպես նաև նրա համառոտագրությունը, որը հրատարակվեց Հունական Խորհրդարանի պառլամենտարիզմի և ժողովրդավարության հիմնադրամի կողմից:

¹³⁰ Թուրքերի հակահունական վարվելակերպի դրսևորման մասին (մինչև հունական բանակի Անատոլիայում ներկայությունը), տե՛ս՝ «Turks Running Amok: Outrages on Greeks» վերնագրով հոդվածը Լոնդոնի *Ջը Թայմս* թերթի դեկտեմբերի 10-ի համարում, էջ 7:

¹³¹ Որպես «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ֆրակցիա, վերջին միստից առաջ՝ 1918-ի նոյեմբերին, Կ.Պոլսում հիմնադրվեց «Օսմանցի ազատականների ժողովրդական կուսակցությունը» (Osmanlı Hürriyetperver Avâm Fırkası) Մուսթաֆա Քեմալի ընկերոջ և հետագայում աշխատակցի՝ Ալի Ֆեթի (Օքյար) և Հուսեյն Քադրիի (Hüseyin Kadri) կողմից: 1918-ի նոյեմբերին Մադինաիայում հիմնադրվում է «Հայրենիքի փրկության» միությունը (İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti), ղեկ-տններին 1-ին կամ 2-ին, Չմյուռնիայում՝ «Օսմանյան իրավունքների պաշտպանության» միությունը» (İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmâniyye Cemiyeti), ղեկտնների 2-ին, Ադրիանապոլսում՝ «Թրակիայի-Պաշայեղի Օսմանյան հանձնաժողովը» (Trakya-Paşaeli Heyet-i Osmâniyye) և ղեկտնների 21, Կ.Պոլսում՝ «Կիլիկիացիների միությունը» (Kilikyalılar Derneği), (մինչև «վերաբնակեցումը» տարածքում բնակվում էին հավասար թվով հայեր և արաբ մուսուլմաններ): 1919-ի հունվարի 17-ին, Ղարսի կոնֆերանսից հետո, հիմնադրվում է «Հյուսիս-արևմտյան Կովկասի ժամանակավոր ազգային կառավարությունը» (Cenûb-ı Garb Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyye), 1919-ի փետրվարի 12-ին, Տրապիզոնում՝ այնտեղ գործող «Ազգային իրավունքների պաշտպանության միությունը» (Trabzon Muhâfaza-i Hukuk Milliyye Derneği) և նույն ամսին՝ Կերասոնի բաժանմունքը (Giresun Muhâfaza-i Hukuk Milliyye Derneği), քաջածանոթ Թուփալ Օսման աղայի կողմից

հայտնվում են այն շրջաններում, ուր գոյություն ունենում էր մուսուլմանական և մուսուլմանական ոչ թուրքական բնակչության մեծ տոկոս, մի փաստ, որը կապված է դաշնակիցներից մեծ տերությունների արտահայտված տրամադրությունների հետ, հիմնականում ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կողմից՝ վերջ դնել այն կառավարմանը, որին հպատակվում են այս բնակչությունները, համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելով այն շրջաններում, ուր բնակվում են¹³²:

(Topal Osman ağa): Նույն ժամանակաշրջանում՝ 1919-ի սկզբներից, Չմյուռնիայում հիմնադրվում է «Հայրենիքի պաշտպանության» միությունը (Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti), որը քաղաքում հունական ուժերի հասնելու մախրոյ օրը, երբ լուրն արդեն տարածվել էր, վերանվանվում է «Անեքսիայի վճռաբեկման/մերժման ազգային համաժամով» (İlhâk-ı Red Heyet-i Milliyye): Չմյուռնիայում մարտի 2-ից 19-ը տեղի է ունենում ազգայնականների ներկայացուցիչների մեծ համընկալումը: 1919-ի մարտի 10-ին Էրզրումում հիմնադրվում է «Բարավունքների պաշտպանության» միության Էրզրումի մասնաճյուղը (Erzurum Müdâfaa-i Hukuk Şubesi): 1918-ի նոյեմբերի 29-ին Կ.Պոլսում տեղի կունենա մեծ ազգային/ազգայնական համագումարը (Millî Kongre), որի մասնակիցներից շատերը քիչ ժամանակ անց կընդգրկվեն բենալական շարժման մեջ և կմասնակցեն Թուրքական Մեծ Ազգային ժողովի աշխատանքներին: Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Er Alev, էջ 1120-1136, ազգային/ազգայնական համագումարի մասին՝ Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, հատոր 2, Mütareke Dönemi, İstanbul 1986, էջ 150-154 և ինտերնետային բազմաթիվ կայքէջերից երկուսը, որոնք անդրադառնում են ազգայնական հասարակությունների, կազմակերպությունների և այլոց խնդրին, Մուրթուսի գիմադադարից հետո՝ <<http://www.ataturk.net>>, <<http://www.bucarih.sitemynet.com/cum/millimucadele/yararlı.html>>: Ազգային/ազգայնական ուժերի գործունեության և կազմակերպման մասին տե՛ս հայտնի թուրք-իրեա հետազոտող և Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում Թրակիայի ազգայնական ճակատի վետերան Şapolyo Enver Behnan-ի գործը՝ *Kuvayı Milliye Tarihi*, Ankara 1957.

¹³² Եվս մեկ տեսակետ, որն արտահայտվում է պատմության վերանայողների կողմից, այն է, որ ներկայացնում է թուրքական ազգայնամոլական ուժերի հանցավոր գործունեությունը որպես Անատոլիայի մուսուլմանական (թուրքական) բնակչության հանդեպ հունական բանակի հակազդեցություն: Պատմական իրողության առավել ճշգրիտ վերականգնվողման և վերարտադրման շրջանակներում այնպես, ինչպես սահմանում են պատմական գիտության սկզբունքները, ոչ ոք չի կարող անտեսել այն փաստը, որ Անատոլիայում հունական բանակի ներկայության ընթացքում տեղի են ունեցել ծայրահեղություններ, հիմնականում մահաճի ժամանակ (երբ մեծ չափով լուծարվել էր բանակի համախմբվածության գաղափարը, նրա որոշ բաժինների, բանակի կարգապահության և վարքի համար սրանից բխող ցանկացած հետևանքով), մուսուլմանական (թուրքական) բնակչության դեմ (այդ մասին տե՛ս Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna (May to July 1919), Lausanne 1919 Rapports Officiels Reçus de Autorités Militaires Ottomanes sur l’Occupation de Smyrne par le Troupes Helléniques, Livre II, Constantinople 1919 և Military Documents, Year 41, Issue 93, January 1992, Ankara 1993): Նույն շրջանակներում, սակայն, պիտի ընդունենք, որ երկու վարքի համեմատությունը (թուրքական և հունական), ինչպես որ դրսևորվում են Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում,

Այս վերոհիշյալ խմբերի հիմնադիրներներից ու անդամներից սերում են «Առաջադիմություն և միություն» կազմակերպության և կուսակցության միջավայրից և կշարունակեն իրենց քաղաքական կարիերան ազգայնամոլական բնագավառում: Կոչահանօղլուն (Kocahanoğlu) հատկանշորեն գրում է, որ Կ.Պոլսում և Անատոլիայում ազգայնական ուժերի պայքարի համակիրները, համահավաքների և ազգայնամոլական կորիզի նիստերի կազմակերպիչները, գաղտնի խմբակցությունների ներկայացուցիչների և անդամների ամբողջությունը, կազմակերպությունների, ակումբների և հանձնաժողովների, որոնք հիմնադրվում են այդ ժամանակաշրջանում, սերում են երիտթուրքերի միջավայրից¹³³: Նույն դեմքերը առաջատար դերերում

պարտադրում է ընդունել մի էական տարբերություն: Առաջինը տարբերվում է երկրորդից իր դրապատճառներով, տարածքով և նպատակադրումով: Կատարված որևէ հանցավոր գործողություն ընդհանրապես մուսուլմանական բնակչության, հանդիսանում են մեկուսացված գործողություններ, որոնք սկսվում են անհատների կամքով, արտահայտվում են (միայն այսպես կարող են մեկնաբանվել) որպես տվյալ ժամանակաշրջանի դիմամիկայի հետևանք, որի ընթացքում ի հայտ են գալիս, դրսևորվում են հատուկեցու և ոչ մի դեպքում չեն հանդիսանում, ոչ էլ ապացուցվում որպես Անատոլիայի մուսուլմանական (թուրքական) տարրի արտաքսման նախապես մշակված ծրագրի մի մաս: Հակառակը, նույն ժամանակաշրջանում, մի փաստ, որը շատ հայտնի չէ, բանակի բժշկական ծառայությունն իր օգնությունն էր առաջարկում բնակավայրի բնակչությանը բազում ուղղություններով, ինչպիսիք են՝ մուսուլմանների երեխաների պատվաստումը, վիրաբուժական միջամտությունները, հիվանդների բուժումը, ատամնաբուժական ծառայությունները, մուսուլման փախստականների հանգստացումը/բուժումը: Վերջին հանգամանքը վերաբերում է այն բնակչությանը, որոնք օսմանցի խալիֆի անձին նվիրված մնալով, բշմամաքար դիմագրավեցին բենալական շարժումը, կամ նրանց, ովքեր ապաստանեցին այն տարածքում, որը հունական բանակի հսկողության տակ էր, որպեսզի խուսափեն բռնություններից, որոնց ենթարկվում էին՝ զինված ուժերի կազմավորման և խնամակալության նպատակով (վերակարգի խմբեր, հարկադրություն, բռնագրավումներ, ստիպողական զինվորագրում), բենալական շարժման գերակշռումից հետո: Բանակի այս գործունեության մասին, տե՛ս Ακτσόγλου Ζ. Ιάκωβος, *Χρονικό Μικρασιατικού Πολέμου*, Αθήνα 1998, էջ 140, 292, 301-303. (Ալցոյոլու Չ.Յակովոս, *Փոքրասիական պատերազմի ժամանակագրություն*, Աթենք, 1998թ.)

¹³³ Նույն տեղում՝ Kocahanoğlu Osman Selim, էջ 44-45, նույն տեղում՝ Er Alev, էջ 1120-1136, նույն տեղում՝ Արդու Մեջիդ բազաժառանգի հարցազրույցը. «[...] The Committee of Union and Progress still exists. [...] The Committee is very rich, and its organization is as perfect as ever. You may be sure that they are only waiting for an opportunity to get back again. [...] They have enriched themselves by murder and plunder. Turkey knows too well what liberty in the mouths of members of the Committee means [...]» և հետևյալ վերնագրով հոդվածը՝ «The Problem of Turkey: C.U.P. [Committee of Union and Progress] Still in Control», Լոնդոնի *Ջո թայմս* թերթում, 1919-ի հունվարի 1-ի համարում, էջ 7, նույն տեղում՝ Ahmad Feroz, The Making of Modern Turkey, էջ 48-49, ինչպես նաև Zürcher Erik Jan-Ç գործը՝ The Unionist

կլինեն քեմալական շարժման մեջ և նոր Թուրքական պետության ստեղծումից հետո երկրի քաղաքական կյանքում հետագա չորս տասնամյակների ընթացքում:

Ազգայնամոլականների շարժումը կհամախմբի բուրժուական և միջին մուսուլմանական դասակարգը, որը երևան էր եկել երիտթուրքերի գերիշխանության ընթացքում, և որն անհանգստությամբ էր հետևում զինադադարից հետո իրադարձությունների զարգացմանը: Պետության տարածքների մասնատումը, արևմտյան տերությունների ներկայությունը և ոչմուսուլմանների թշնամական ընկալվող բուրժուական դասակարգի գործունեության վերսկսվելը՝ հաղթանակածների հովանու տակ, ամմիջականորեն վնասում են նրա շահերին, և վտանգի տակ էր դնում նրա իսկ գոյությունը: Այսպիսով, նրա գոյության մույնացումը ազգայնամոլական ուժերի պայքարի հաջողության հետ համարվեց, ինչպես որ իրականում էր, միակողմանի ճանապարհ: Կարևոր տնտեսական կառույցները, որոնք իրենց դրսևորեցին երիտթուրքերի կառավարման ընթացքում, կներգրավվեն ազգայնամոլների շարժման մեջ և կհզորացնեն այն իրենց մասնակցությամբ և իրենց տրամադրության տակ եղած նյութական միջոցներով: Թոփրակը (Toprak) նշում է, ինչ-որ չափով երիտթուրքերը գաղափարախոսապես և բնականորեն պատրաստեցին այն ուժերը, որոնք կվարեին «Ազատագրական պատերազմը» (Kurtuluş Savaşı)¹³⁴:

Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում, - Անկախության պատերազմի (İstiklâl Savaşı) կամ Ազատագրական պատերազմի՝ թուրքական պատմագրության մեջ, - թուրքական ազգայնական ուժերը կշարունակեն այն գործը, որը սկսվել էր 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի ընթացքում¹³⁵: Կարող ենք ընդունել, այնուամենայնիվ, որ հունական բանակի ներկայությունը ևս մեկ պատրվակ տվեց նրանց և արագացրեց մաքրագերման գործընթացը, որը իրագործվում է զինվորական գործողությունների հետ զուգահեռ և շատ անգամ նրանցից անկախ:

Բնորոշ դեպքերից են հույն բնակիչների զանգվածային ջարդերը Այդինի ողջ տարածքում (1919-ի հունիս)¹³⁶ և (ավելի քիչ հայտնի) Աստակոսի

ծոցի հունական, հայկական և չերքեզական գյուղերում¹³⁷, ինչպես նաև Նիկեայում և Նիկոմեդիայում (1920):

Նեոխորի (Յենիքյոյ), Օվաջիկ, Թունգել, Քարատեպե, Ֆուլաջիկ, Ֆինդիքի, Քոնստե, Լեքես, Օրթակիոյ, Քարասույի շրջանի՝ Սանգարիոս գետի ակունքի գյուղերը, դրանցից մի քանիսն են, որ ենթարկվեցին ազգայնական ուժերի վայրենությանը, որոնք, սակայն, ղեկավարում էին Նիկեայի-Նիկոմեդիայի-Քարամուրսալի շրջանների քաղաքական և զինվորական պաշտոնյաները:

Շրջանում կատարված իրադարձությունները մեզ են փոխանցվում, խաչաձևվելով և այլ աղբյուրների հետ, Էմրոս («Առաջ») թերթի զինվորական թղթակից Կ.Ֆալդայցի կողմից, որը կենտրոնացրել էր մաս շրջանում կատարված ողբերգության վերապրողների անձնական վկայությունները¹³⁸:

Մաքրագործումը տեղի է ունենում ծանր վերջից մինչև 1920-ի ամռան վերջը: Ընդհանուր առմամբ, հետևում են հետևյալ պրակտիկային. նախ և առաջ բնակչության թանկարժեք և այլ շարժական ունեցվածքային տարրերի կողոպուտը, որոնք դժբախտ բնակիչները ստիպված էին հանձնել որպես փրկագին, որպեսզի մագապուրծ լինեն առավել վատ արկածներից: Երկրորդ փուլում՝ զինված ուժերի կողմից գյուղերի շրջապատում և ամեն կերպ նրանց բնակիչների ոչնչացումը:

Նիկեա քաղաքը մույն տարվա ընթացքում զինված ուժերի կողմից ենթարկվեց չորս կազմակերպված հարձակման: Առաջինի ընթացքում՝ մայիսի 25-ին, կողոպուտի ենթարկվեցին նրա հույն բնակիչները: Երկրորդի ընթացքում՝ օգոստոսի 2-ին, ձերբակալվեց և բանտարկվեց համարյա ամբողջ հունական արական բնակչությունը, բացի, իհարկե, նրանցից, ովքեր հասցրեցին թաքնվել կամ փախչել լեռները: Երրորդ հարձակման ընթացքում, որը կատարվեց օգոստոսի 6-ից 12-ը, տեղի ունեցավ տների, խանութների, ունեցվածքի կողոպուտ, նշանավոր հույների սպանություններ, ինչպես նաև բռնություններ կանանց և երեխաների դեմ: Վերջին հարձակումը տեղի ունեցավ օգոստոսի 14-15-ին, Աստվածածնի տոնի նախօրեին և մույն օրը: Դրա ընթացքում քաղաքը «մաքրվեց» հունական և չերքեզական

Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926, Leiden 1984.

¹³⁴ Նույն տեղում՝ Toprak Zafer, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, էջ 8.

¹³⁵ Մուղրոսի զինադադարից մինչև 1920թ. ժամանակաշրջանի բռնագաղթի մասին, տես Μαύρη Βίβλος των Μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού από της Ανακωχής μέχρι του τέλους 1920, Κοινστατινοούπολη 1920. (Թուրքիայի հեղինակաճանօրինակ վկայությունների Սև Աստվածաշունչ՝ զինադադարից մինչև 1920թ., Կ.Պոլիս, 1920թ.)

¹³⁶ Այդ մասին տես Les Atrocités Turques a Aidin, Armée Hellénique, Quartier Général, Etat Major avant II Bureau, Juillet 1919, ուր ներկայացվում են նկարագրություններ, ստորագրված վկայություններ և լուսանկարներ:

¹³⁷ Ազգայնամոլները շրջվեցին ընդդեմ չերքեզների, քանի որ վերջինները, լինելով իրենց կրոնին միջուկալ մուսուլմաններ և միապետության խիստ համակիրներ, հակազդում էին ազգայնամոլների ցանկություններին և մասնակցում էին անկանոն զինված խմբերի հետապնդման համար զինված ուժերի կազմավորմանը: Նույնիսկ չերքեզ գեներալ Ահմեդ Անզավուրը (Ahmed Anzavur) ղեկավարեց «կարգապահության հարկադրման ուժերը» (kuvâ-yi inzibâtiyye), որոնք կազմավորվեցին պաշտոնական Կ.Պոլսի կառավարության կողմից ազգայնական շարժումը ճնշելու նպատակով: Նրանցից շատերը համագործակցեցին հունական բանակի հետ և պատերազմի ավարտից հետո հետևեցին Անատոլիայի հույներին մեծ Արտագաղթի ժամանակ և հայտնվեցին Հունաստանում:

¹³⁸ Φάλατς Κ., Αυτοί είναι οι Τούρκοι, Αθήνα 1921. (Կ.Ֆալդայց, Մյանք են թուրքերը, Աթենք, 1921թ.)

իր բնակչությունից: Բացի այլ տվյալներից, մասսայական կոտորածի անժխտելի վկայություններ են լուսանկարչական ապացույցները, որոնք հավաքվեցին քիչ ժամանակ անց, երբ հունական բանակը մտավ տարածք¹³⁹: Կոտորածի հիմնական պատասխանատուներից էր տեղաբնիկ մուսուլմանների և այլ զինված խմբերի կողողինատոր, քաղաքի զինվորական կառավարիչ մայոր Քեմալ բեյը:

Ապրիլի 10/23 Անկարայում իր աշխատանքներն է սկսում Ազգային Մեծ Ժողովը (Büyük Millet Meclisi): Առաջին նիստին 337 ազգային ներկայացուցիչներից (milletvekâle [պատգամավորներ]) կմասնակցեն միայն 115: «Խորհուրդներում» (encümen, նկատի ունեն Նախարարությունները), որ կազմավորվում են, ներկայացուցիչների մեծամասնությունը (պատգամավորները), որոնք նախագահների (նախարարների) պարտականություններ են ստանձնում, մույն կուսակցության միջավայրից են¹⁴⁰:

Եվս մեկ միջոց, որը կօգտագործվի, որպեսզի Անատոլիայի տարածքում պարտադրվի ազգայնամոլների գերիշխանությունը, (որը կիրառում կգտնի ազգային բնակչության վտարման ուղղությամբ), հանդիսանում են «Անկախության» դատարանները (Mahâkim-i İstiklâl): Թուրք հետազոտողների համաձայն, որպես դրանց հիմնադրման ոգեշնչման ակունք դարձան Ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակաշրջանի Հեղափոխական դատարանները: Նրանք երևան են գալիս Ազգային Մեծ Ժողովի երկու օրենքների քվեարկումից հետո՝ «Հայրենիքի դավաճանության» (Hıyânet-i Vataniye Hakkında Kanûnu) 1920-ի ապրիլի 29-ին «Դասալիքների վերա-

բերյալ»¹⁴¹ (Firariler Hakkında Kanûnu) և 1920-ի սեպտեմբերի 11-ին: Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում հիմնադրվեց ընդհանուր թվով տասը այդպիսի դատարան՝ Անկարայում, Էսքիշեհիրում, Սպարտիում, Դիարբեքիրում, Իկոնիայում, Պոզանտիում, Սեբաստիայում, Կաստամունիում, Սամսունում (Ամասիա) և Յոսղաթում:

Այս դատարաններին էին փոխանցվում նրանց գործերը, ովքեր, երկու վերոհիշյալ օրենքների «մեկնաբանման» հիման վրա համարվում էր, որ գործում էին Անկարայի ազգայնական կառավարության դեմ: Նրանց որոշումները հրապարակվում էին Ազգային Մեծ Ժողովի անունով: Այս դատարանների նախագահներից ոմանք մույնպես հայտնի էին իրենց նախկին գործունեությամբ «Միության և առաջադիմության» միջավայրում¹⁴²:

«Անկախության դատարանները» կվերածվեն ազգայնականների ձեռքերում սարսափելի գործիքի. դրանք օգտագործվում էին, որպեսզի բնաջնջեն իբրև օրինական կերպով նրանց, ովքեր հակառակվում էին իրենց շարժմանը, մինչդեռ նրանց զուգահեռ գործունեությունը ահաբեկչությամբ էր զբաղվում, պարտադրելով հնազանդվել՝ մեղադրյալի բացակայությամբ դատավարություններով և դատավճիռներով, մույնիսկ միապետի կողմնակիցների միջավայրի մարդկանց, որոնք ապրում էին Կ. Պոլսում:

Նրանց կենտրոնների երկագրական բաժանումը այնպիսին էր, որ, ամեն ձևով քեմալական շարժմանը թուրքական բնակչության հարկադիր մասնակցության ապահովումից բացի, պայքարեն նրա գոյատևման և հաջողության համար վտանգավոր չորս հնարավոր պարագաների դեմ՝ Պոնտոսի հույների «անջատողական» գործունեության, քրդերի՝ քրդական գավառներում, «հակազգայնական» այն տարածքներում, ուր մուսուլմանական տարրը մնում է հավատարիմ սուլթան-խալիֆի անձին և ազգայնականների կողմից դեպի իշխող (քեմալական) ազգայնական բաժնի տեսակետի-դիրքորոշման որևէ հակառակ կամ թշնամական դրսևորման կասեցումը (այսպիսիք դրսևորվել էին մույնիսկ Ազգային Մեծ Ժողովի ներսում):

Պոնտոսի հունական տարրը, որը Փոքրասիական պատերազմի ժամանակաշրջանում ազգայնականների հալածանքներից դաժան փորձություններ տեսավ, կարևոր կորուստներ կունենա այդ դատարանների «գործունեությունից»: Նրանց հետաքրքրությունը կբևեռվի հույների «ղեկներին», ակնառու և հայտնի քաղաքացիների, հոգևորականների և այլոց, ովքեր հանդիսանում էին այնտեղ բնակվող հույների ամբողջության համայնքային և կրոնական ղեկավարությունը: Սամսունի դատարանը, բոլորից

¹³⁹ Տե՛ս լուսանկարչական նյութը, մույն տեղում՝ Ακτσόγλου Ζ. Ιάκωβος, σελ. 161. (Ալցողլու Չ.Յակովուս, էջ 161):

¹⁴⁰ Ներքին [Գործերի] Խորհուրդ՝ (Dahiliye Encümeni) Նազիմ բեյ (Nâzım bey) (Թոքթաբի ներկայացուցիչ), Պետական Աշխատանքների Խորհուրդ՝ (Nâfiye Encümeni) Ռուշտու բեյ (Rüşdü bey) (Կաստամունի ներկայացուցիչ), Տնտեսության Խորհուրդ՝ (İktisâd Encümeni) Յունուս Նադի բեյ (Yunus Nâdi bey) (Զմյուռնիայի ներկայացուցիչ), Առողջապահության Խորհուրդ՝ (Sihhiye Encümeni) Ասիմ բեյ (Asım bey) (Ամասիայի ներկայացուցիչ), Ֆինանսների Խորհուրդ՝ (Mâlîye Encümeni) Ֆերիդ բեյ (Ferid bey) (Չորումի ներկայացուցիչ), Կրթության Խորհուրդ՝ (Maârif Encümeni) Համդուլլահ Սուփիի բեյ (Hamdullah Suphi bey) (Անթալիայի ներկայացուցիչ), Արդարադատության Խորհուրդ՝ (Adliye Encümeni) Ջելալեդդին Արիֆ բեյ (Celâleddin Arif bey) (Էրզրումի ներկայացուցիչ), Ազգային Անվտանգության Խորհուրդ՝ (Müdâfaa-i Milliye Encümeni) Ֆեվզի փաշա (Fevzi paşa) (Քոզանի ներկայացուցիչ), Կրոնական Գործերի Խորհուրդ՝ (Şer'îye Encümeni) Մուֆիթ էֆենդի (Müfit efendi) (Քիրշեխի ներկայացուցիչ), Արտաքին Գործերի Խորհուրդ՝ (Hariciye Encümeni) Բեքիր Սամի բեյ (Bekir Sami bey) (Թոկատի ներկայացուցիչ), Լուսարանման Խորհուրդ՝ (պրոպագանդայի [İrşâd Encümeni]) Յունուս Նադի բեյ (Yunus Nâdi bey) (Զմյուռնիայի ներկայացուցիչ) և Սահմանադրության Խորհուրդ՝ (Kanûn-ı Esâsî Encümeni) Աբդուլլահ Ազմի էֆենդի (Abdullah Azmi efendi) (Էսքիշեհիրի ներկայացուցիչ): Տե՛ս մույն տեղում՝ Ezherli İhsan, էջ 33, 42

¹⁴¹ Բանակից փախչողների և դասալիքների, որոնց մեջ ներառված էին մեծ թվով հույն այրեր՝ օսմանցի հպատակներ:

¹⁴² Դատարանների նախագահների մասին տե՛ս մույն տեղում՝ Ezherli İhsan, էջ 66-68 և մույն տեղում՝ Mango Andrew, էջ 446.

մարդակերը, հրատարակեց 485 մահվան դատավճիռ, որոնցից 177 վերաբերում էին շրջանի հույներին¹⁴³:

Հալածանքներ տեղի ունեցան նաև Անատոլիայի մյուս շրջաններում, որոնք գտնվում էին ազգայնական ուժերի հսկողության տակ¹⁴⁴: Դաժանությունները և գործադրվող ահաբեկչությունը ստիպեց, որ հունական բնակչության զանգվածները լքեն իրենց օջախները և ապաստանեն այն գոտիներում, որոնք հունական բանակի հսկողության տակ էին:

Ռազմաճակատի ճեղքումից հետո, հունական զինված ուժերի նահանջի շարժմանը հետևեց տեղաբնիկ խաղաղ բնակչությունը, որպեսզի փրկվի կանոնավոր և անկանոն թուրքական զինված ուժերի հետապնդման մոլուցքից: Այն ողբերգական իրադարձությունները, որոնք հաջորդեցին թուրքական բանակի Ջմյուռնիա մտնելուն և հայտնի են, ներգրավվում են միևնույն մեկնաբանական շրջանակի մեջ՝ որպես Անատոլիայի հունական ներկայաթյան վերացման որոշում:

¹⁴³ Այդ մասին տես Eryılmaz Mustafa, İstiklal Mahkemeleri, Eskişehir Barosu Dergisi, No1, Nisan 2003, էջ 10-14: «Անկախության դատարաններ» մասին տես պրոֆեսոր Aybars Ergün-ի գործը՝ İstiklal Mahkemeleri (1920-1923), Ankara 1975. «Անկախության դատարանների» Պոնտոսի հեղինակաւորւթյան դեմ [գործունեության] հետևանքների մասին, տես Γαβριλίδης Αντώνιος Ι., Σελίδες εκ της Μαρτύρας Συμφοράς του Πόντου, Αθήνα 1924 (Դավրիիլիդիս Անտոնիոս Ի., Պոնտոսի սև աղետի էջերը, Աթենք 1924) և հետևյալ վերնագրերով հոդվածները՝ «Hangings in Asia Minor» և «Turkish Cruelty. The Amaseia Hangings», Լոնդոնի Ջր Թայմս թերթի, 1921-ի հոկտեմբերի 18-ի համարում՝ էջ 9 և 1921-ի հոկտեմբերի 22-ի համարում՝ էջ 7: Հետաքրքրական են հեղինակաւորւթյան Պոնտոսի ներկայության, առևտրական գործունեության և հալածանքների վերաբերյալ Կարմիր Բանակի հայրերից մեկի՝ Միխայիլ Վասիլևիչ Ֆրունզեի ակնարկները իր կատարած շրջագայության ընթացքում՝ 1921-ի նոյեմբերի 26-ից հունվարի 14-ը ժամանակաշրջանում: Այդ մասին տես Ekeş Ahmet (çev.), *Frunze'nin Türkiye Anıları*, İstanbul 1996.

¹⁴⁴ Հալածանքների թեմայի վերաբերյալ ազգայնականների կողմից հսկվող շրջաններում հետաքրքրական է իրավիճակի նկարագիրը, որը տիրում էր Պիսիդիայի շրջանում, Փոքրասիական պատերազմի ժամանակ (Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի վերաբերյալ անդրադարձով) ինքնակենսագրական բնույթի գործում՝ Πεσματζόγλου Παπαϊωάννης, *Αναμνήσεις (από την Πατρίδα μου Σπάρτη της Μικράς Ασίας)*, Αθήνα 1990, էջ 57-207: (Պեսամաձոլու Պապաիոանիս, Հիշողություններ իմ հայրենիք՝ Փոքր Ասիայի Սպարտիից, Աթենք 1990):

«[...] Բրիտանական Կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Հունաստանը, Ռումինիան, Սերբական-Խորվատական-Սլովենական պետությունը մի կողմից¹⁴⁵, և Թուրքիան մյուս կողմից, վճռականորեն պատերազմական դրության դարձրեցման փափագով ոգեշնչված, որը 1914թ. ցնցեց Անատոլիան, հոգալով իրենց միջև քարեկամության և առևտրական հարաբերությունների վերականգնման մասին, որն անհրաժեշտ է իրենց ազգերի ընդհանուր քարոքության համար և, նկատի ունենալով, որ այս հարաբերությունները այսուհետև պիտի հիմնվեն անկախությունը հարգելու և պետությունների ինքնակառավարման վրա, որոշեցին այսպիսով Պայմանագիր կնքել [...]»¹⁴⁶:

Միդանիայի զինադադարի ստորագրումից անմիջապես հետո, կողմերը բանակցություններ սկսեցին, որպեսզի ընտրեն այն տեղը, ուր պիտի գումարվեր խաղաղության կոնֆերանսը:

Համաձայնեցին, որ կոնֆերանսի աշխատանքները կսկսվեն 1922-ի նոյեմբերի 7/20-ին: Բացման հանդիսավոր նիստը կայացավ Մոնտենոնի (Montenon) կազինոյում, մինչդեռ հաջորդ նիստերը շարունակվեցին Ուսիի Դյու Շատո (du Château) հյուրանոցում:

Թուրքական պատվիրակության ամբարտաւան պահվածքը և նրա վիճամուտը տրամադրությունը արտահայտվեց առաջին պահից: Պատվիրակության ղեկավարը՝ Մուսթաֆա Իսմեթ փաշան (Mustafa İsmet paşa (İnönü)¹⁴⁷ հասավ այն բանին, որ պահանջեց իր մասնակցությունը համազումարի նախագահությունում (որոշվել էր, որ հերթականորեն պիտի նախագահեն երեք տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի պատվիրակությունների ղեկավարները):

Ցանկացավ, նույնպես, պատասխանել նիստի մասնակիցների անունից շվեյցարացի Նախագահ դոկտոր Ռոբերտ Հաաբի (Robert Haab) ողջույնի խոսքին մի ելույթով, որը պատրաստել էր, և որը ներկայացնում էր

¹⁴⁵ Միացյալ Նահանգներից կոնֆերանսի աշխատանքներին առաջին փուլում մասնակցում էր ներկայացուցիչ-դիտորդը՝ Ա.Ու.Չայլդն (A.W. Child) էր, իսկ երկրորդ փուլում՝ Ջոզեֆ Գրեյը Գրեյն (Joseph Clark Grew): Դարդանելի և Բոսֆորի կարգավիճակի բնարկումների ընթացքում իր տեսակետը արտահայտելու հրավիրվեց նաև Խորհրդային Միությունը (Գեորգի Չիչերին): Արտահայտվեցին նույնպես Բուլղարիայի տեսակետները՝ նրա Էզեյան (տնտեսական) ելքի հարցի և Դարդանելի կարգավիճակի (Ալեքսանդր Մտամբուխիկի) վերաբերյալ:

¹⁴⁶ Պայմանագրի ներածության մի հատված, որը ստորագրվեց Շվեյցարիայի Լոզանում 1923թ. հուլիսի 11/24:

¹⁴⁷ Նույնպես «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության անդամ: Իր հուշերում պատմում է իր՝ այդ միջավայրը մուտքի մասին, պատճառների մասին, որոնք նրան ուղղեցին դեպի այդ որոշումը, և անդրադառնում է այն դեմքերին, որոնք նրան խրատեցին: Այդ մասին տես İnönü İsmet, *Hatıralar*, տ. 1, Ankara - İstanbul 1985, էջ 39-42:

բողոքների շարան, թե ինչ «փորձությունների» է ենթարկվել Թուրքիան պատերազմի տարիների ընթացքում: Շվեյցարացի նախագահին շնորհակալական խոսք հղեց լորդ Քերզոնը (Curzon), սակայն նրա խոսքի ավարտից հետո Իսմեթը, հնարավորությունից օգտվելով, վերջ էր վերջո կարողացել իրեն՝ առաջացնելով բրիտանական պատվիրակության դժգոհությունը¹⁴⁸: Երիտասարդ Թուրքիան իր քաղաքակրթության առաջին օրինակներն էր ցուցադրում:

Նիստի ողջ ընթացքում բուրբակյան կողմը պահանջեց շատ ավելին, քան բոլորը սպասում էին, որ պիտի պահանջի, որպեսզի զիջողական քայլերից հետո նրան մնար այն, ինչ իսկապես ցանկանում էր պահել: Յուրաքանչյուր հարցի շուրջ քննարկումները հաջորդ շաբաթների ընթացքում բախվում էին նրա հակազդեցությանը կամ վերապահումներին: Իսմեթը ընդհատում է, խուսափում է և անընդմեջ բողոքում: Լորդ Քերզոնի համբերությունը փորձության է ենթարկվում: Դեկտեմբերի 13/26 հեռագիր է ուղարկում մշտական փոխարտգործնախարար սըր Էյր Բրուուին (Sir Eyre Crowe), թե բուրբակյան պատվիրակության ղեկավարի հետ խոսելը նույնն է, ինչ որ Քեոփսի բուրգի հետ խոսելը¹⁴⁹: Օսմանյան դիվանագիտության հին զենքը, այսինքն քննարկումների ձգձգումը, իր տեղն էր գտել բուրբակյան զինապահեստում¹⁵⁰:

Կոնֆերանսի աշխատանքների առաջին փուլում այն թեմաներից մեկը, որին ուժգին կողմնակցեց բուրբակյան պատվիրակությունը վերաբերում էր Թուրքիայի տարածքում մնացած հունական բնակչությունից ազատվելու հարցը¹⁵¹: Հարցի քննումը փոխանցվեց ենթահանձնաժողովին, որի նախա-

¹⁴⁸ «[...] Ismet Pasha advanced to the platform pulled out a paper and read speech containing some very partisan and rather truculent remarks [...]» (Իսմեթ փաշան մտեցավ ամբիոնին, հանեց թուղթ և կարդաց ելույթը, որը պարունակում էր պարտիզանական/մոլեռանդ և բավական հարձակողական դիտարկումներ): Մարքիզ Քենդլստոնի (լորդ Քերզոնի) դեպի սըր Էյր Բրուուին հղած (Sir Eyre Crowe) և նոյեմբերի 20-ին ստացված թիվ 6 հեռագրից մի հատված: Այդ մասին տես՝ Medlicott W. N.-Dakin Douglas-Lambert M. E. (eds.), Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series, vol. XVIII, Oxford 1972, էջ 320:

¹⁴⁹ «[...] One might just as well argue with the Pyramid of Cheops [...]» (Կարծես Քեոփսի բուրգի հետ խոսելը): Մարքիզ Քենդլստոնի (լորդ Քերզոնի) դեպի սըր Էյր Բրուուին հղած (Sir Eyre Crowe) և դեկտեմբերի 28-ին ստացված թիվ 154 հեռագրից մի հատված: Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Medlicott W. N.-Dakin Douglas-Lambert M. E., էջ 415:

¹⁵⁰ Կոնֆերանսի աշխատանքների զարգացման վերաբերյալ մանրամասնություններ տես՝ Μαρκεζίνης Σπυρίδων Β., Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Αθήνα 1973, σελ. Β', τόμ. 2, σελ. 253-361 (Մարկեզինիս Սպիրիդոն Վ., Հունաստանի նորագույն քաղաքական պատմություն, Աթենք, 1973, Բ՝ շարք, 2-րդ հատոր, էջ.253-361):

¹⁵¹ 1922-ի սեպտեմբերի 3/16-ին, Զմյուռնիայի ռազմական կառավարիչը՝ դիվիզիայի հրամանատար Նուրեդդինը (Սակայի) հրաման արձակեց, որի համաձայն

գահ նշանակվեց իտալացի Զյուլիո Չեզարե Մոնտանան (Giulio Cesare Montagna), որի թուրքամետ դիրքորոշման մասին ընդգծում է 1922թ. դեկտեմբերի 26-ին Արտաքին Գործոց Նախարարության փորձագետ սըր Էնդրյու Ռայանը՝ բրիտանական պատվիրակության անդամը (Foreign Office Sir Andrew Ryan)¹⁵²:

Ազգերի փզայի ռազմագերիների և փախստականների հարցերով զբաղվող բարձրագույն կոմիսար՝ նորվեգացի հայտնի հետազոտող, դոկտոր Ֆրիտյոֆ Նանսենը, այն ժամանակ մեծ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի այս միջոցառումը ոչ պարտադիր բնույթ ունենա: Սակայն հանդիպեց բուրբակյան կողմի վճռականությանը, քանի որ ոչ պարտադիր բնույթը չէր ծառայում Անկարայի կառավարության ծրագրին՝ ազգային գտված պետության գաղափարն: Նրա նպատակները հասկանալի դարձան գերագույն կոմիսարին այս խնդրո առնչությամբ Թուրքիա նրա կատարած այցելության ընթացքում՝ 1922-ի հոկտեմբերին: Անկարայի կառավարությունը, որպեսզի առավել ճնշում գործադրի ստիպողական փոխանակության «լուծման» ուղղությամբ, նոյեմբերի սկզբներին տեղեկացրեց դոկտոր Նանսենին, որ Թուրքիայի քրիստոնյաներին մեկ ամսվա ժամկետ է տրված, որպեսզի դատարկեն երկիրը:

Նա կփորձի ևս մեկ անգամ համոզել բուրբակյան կողմին՝ ընդունելու փոխանակության կամավոր բնույթը՝ համապատասխան մամուլ ուղարկելով Անկարա: Թուրքերն այն պարզապես անտեսեցին: 1922թ. դեկտեմբերի 1-ի՝ Լորդ Քերզոնի նախագահությամբ [գումարված] նիստի ընթացքում նորվեգացի հումանիստը դարձյալ իր գեկույցում առաջ քաշեց փոխանակության բնույթի խնդիրը¹⁵³:

Մոնտանայի ենթահանձնաժողովի աշխատանքներում հունական կողմը պաշտպանեց առաջին տեսակետը: Հակառակ դրան՝ բուրբակյան կող-

18-ից 45 տարեկան բոլոր տեղաբնիկ հույներն ու հայերը, որոնք բնութագրվել էին որպես պատերազմի գերիներ, ստիպված էին մինչև սեպտեմբերի 17/30-ը լքել բուրբակյան տարածքը: Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Jaeschke Gotthard, 1-ին հատոր, էջ 194:

¹⁵² «[...] but it is very clear from M. Montagna's attitude that he has strong reasons for backing the Turks [...] I suspect him of having already committed himself pretty completely to them in private conversations [...]» (...Մ.Մոնտանայի վարվելակերպից պարզ էր, որ նա խոր պատճառներ ուներ թուրքերին պաշտպանելու... Ես կասկածում եմ, որ նա արդեն խոսք է տվել նրանց կողմնակցել մասնավոր խոսակցությունների ժամանակ...): Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Medlicott W. N.-Dakin Douglas-Lambert M. E., էջ 421:

¹⁵³ Այդ մասին տես՝ Αρτεμιάδης Βασίλειος Α., Τα Ιστορικά Ερείσματα των Αξιώσεων των Ανταλλάξιμων, Αθήνα 1930, էջ 35-40, (Արտեմիադիս Վասիլիոս Ա. Փոխանակությունների պահանջների պատմական հիմքերը), ուր մեջբերվում է Երկնագույն Գրքից հունարեն թարգմանված (Lausanne Conference on Near East Affairs, London 1923) դոկտոր Նանսենի՝ նիստին ներկայացրած հուշագիրը փոխանակությունների նույնի մասին:

մը համառորեն պնդեց ստիպողական տեսակետի վրա, հասնելով այն կետին, որ սպառնաց, թե չի շարունակի բանակցությունները, եթե փոխանակություն այդ հիմքի վրա չլինի: Իսմեթ փաշան, մասնակիցների վրա տպավորություն գործելու և թուրք պատվիրակության վրա ճնշումների թեթևացման նպատակով, պնդեց, թե փոխանակության գաղափարի հեղինակը Էլենֆթերիոս Վենիզելոսն է, վկայակոչելով 1914թ. համապատասխան առաջարկը, երբ Անատոլիայի հեղինակաւորությունը ենթարկվում էր երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված բռնագաղթի տանջանքներին:

Վերջ ի վերջո երիտասարդ Թուրքիան ոչ միայն պնդեց և հաջողեց Պայմանագրի ստորագրումը¹⁵⁴ այն պայմաններով, որոնք ծառայում էին իր տարածքում այլ ազգերի բնակչությանը մաքրագործման նպատակադրվածությամբ, այլ նաև մեծ եռանդով աշխատեց, որպեսզի ապահովի հունական կողմից նրա վավերացումը:

Քանի որ վավերացման նախատեսված ժամանակաշրջանում Հունաստանի Խորհրդարանը արձակուրդ էր, և գործողությունը պիտի կատարվեր օրենսդրական հրամանով, այլ ոչ թե օրենքով, Թուրքիան հասավ նրան, որ պահանջեց խորհրդարանի նիստ գումարել վավերացման համար: Հունական կողմը ի պատասխան սրան լիազորեց Անկարայի դեսպանին, որ հայտնի, թե Հունաստանը ընդունում է հանրաքվեի գործողությունը: Այսպիսով, մյուս կողմը, կանգնելով փաստի առաջ, որ մինչև հանրաքվեի անցկացումը ժամանակ կանցնի և հավանականորեն բացասական արդյունք կունենա, իջեցրեց տոնը:

Պայմանագիրը վավերացվեց օրենսդրական հրամանով, որը հրապարակվեց 1923-ի օգոստոսի 25-ին, և այսպիսով բացվեց Անատոլիայի հեղինակաւորության պաշտոնական արտաքսման ճանապարհը, հայրենագրկման, որը շատ միջոցներով փորձել էին երիտթուրքերը, սակայն չէին հաջողացրել ցանկացած չափով: Այժմ նրանց ժառանգորդներին առաջ էին տանում նրանց գործը:

Ինքն՝ Էլենֆթերիոս Վենիզելոսը, իր նախընտրական ելույթում, որը կայացավ ավելի ուշ Պիրեյի քաղաքապետարանի թատրոնում, Փոխանակման Պայմանագրի համար արդարանալու տոնով, սակայն միաժամանակ մարտնչելով՝ ընդդեմ այն փաստարկների, որոնք զարգացվում էին այս թեմայի շուրջը իրեն հակառակորդ քաղաքական ուժերի կողմից, արտահայտում է հետևյալ կարծիքը, որը հաստատում է թուրք ազգայնական ուժերի տրամադրությունը հունական բնակչության վերաբերյալ Փոքրասիական պատերազմի ավարտից հետո. «[...] Այժմ անհրաժեշտ է երկու խոսքով բացատրել, թե ինչ էր այդ Փոխանակման Պայմանագիրը: Այն կոչվում է Պայմանագիր՝ «Թուրքիայի և Հունաստանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»: Պայմանագրի այս անվանումը կեղծ է: Խոսքը

¹⁵⁴ Թիվ VI պայմանագրերը (համապատասխան արձանագրության հետ)՝ «Հունական և թուրքական բնակչության փոխանակման վերաբերյալ», ստորագրվեցին 1923թ. հունվարի 17/30-ին:

բողոքովին բնակչության փոխանակման մասին չէ: Թուրքիան այն պահին, երբ ստորագրվեց Պայմանագիրը, արդեն իր տարածքից վռնդել էր մոտավորապես մեկ միլիոն փախստականներ: Փոքր Ասիայի լեռներում դեռևս թափառում էին հարյուր ութսուն հազար ևս, որոնք չկարողացան իջնել դեպի ծովափները, քանի որ չէր թողնում թուրքական պատնեշը, և որոնք, եթե այս Պայմանագիրը չստորագրվեր, կմնային սարերում և սովամահ կլինեին, քանի որ Թուրքիան, ցանկանալով ոչնչացնել քրիստոնեական տարրը, չէր թողի, որ նրանք հեռանային: Այսպիսով, այս Պայմանագրի միջոցով, որոշեցինք այս հայրենակիցների ճակատագիրը և հաջողացրինք փրկել նրանց, քանի որ, երբ Թուրքիան տեսավ, որ բոլորը պիտի մոտք գործեն Հունաստան, թողեց, որ գան:

Մեկ այլ բան էլ արեցի. Փրկեցի Կ. Պոլսի հունական բնակչությունը, որն ուզում էի փրկել, հիմնականում ոչ թե այլ քաղաքական մտքից ելնելով, այլ որովհետև ցանկանում էի՝ ստրկացած հունական բնակչության դժբախտությունը հնարավորինս նվազ չափեր ստանա, քանի որ եթե անմիջապես ավելանային մնացած փախստականներին նաև Կ. Պոլսի հույները, ավելի շատ կվտանգվեին՝ չկարողանալով դիմագրավել այն խնդիրները, որոնք պիտի առաջացնեին այսքան փախստական ժողովրդի կուտակումը:

Եթե այն ժամանակ լսեի փախստական ժողովրդի դեմագոգներին և ասեի. շատ լավ, սահմանափակվեմ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղության պայմանագրով, քանի որ համարում եմ, որ ես դավաճանում եմ նրանց շահերին և վաճառում նրանց, ուրեմն թողնեմ նրանց: Ո՞ր կլինեի հետևանքը: Հետևանքը կլինեի այն, որ Փոքր Ասիայի սարերում մոտավորապես 200.000 հայրենակիցներ կբնաջնջվեին, և բնակչությունը, որը Հունաստան կգար, շատ ավելին կլինեի: Ու՞ր պիտի գնային մարդիկ այդ պահին, եթե չկարողանայի հեռացնել Հունաստանից մուսուլմաններին: Քանի որ Պայմանագիրը ըստ էության պիտի հետևյալ անվանումը կրեր՝ «Թուրքիայից հունական տարրի վտարման հետևանքով Պայմանագիր, որով Թուրքիան ստանձնում է պարտականությունը հունական տարածքից վերցնել [թուրք] հայրենակիցներին, Հունաստանի հպատակներին:

Սա է, ըստ էության, Փոխանակման Պայմանագրի իմաստը: Չէին կարող առաջ տանել Պայմանագրի իսկական անվանումը, որովհետև Թուրքիան չէր քննդրում և որոշեցինք անվանել այն Փոխանակման Պայմանագիր [...]»¹⁵⁵:

Աբանասիոս Պրոտոնոտարիոսը, պատմության մեջ աննախադեպ փաստի՝ երկրների միջև բնակչության հարկադիր փոխանակության մասին նշում է. «[...] Բնակչության փոխանակման պայմանագիրը պղծում է Միջազգային Իրավունքի իմաստը և խեղդում է մարդու բնական իրավունքը՝ ապրել հայրենի հողում, այն հողում, ուր ծնվել է և մեծացել, օրինականացնելով միջազգային ակտով մոտ 1.500.000 քրիստոնյաների՝ իրենց հայրենի հողերից վայրենի և ոճրագործ բռնագաղթը: Այս պայման

¹⁵⁵ Նույն տեղում՝ Αρτεμιάδης Βασιλείος Α., էջ 33-34.

նագիրը լրացրեց դր յուրե արդեն դե ֆակտո արմատախիլ եղած Փոքր Ասիայի և Թրակիայի հեղինակամությունը, կհանդիսանա ընդմիշտ ամենամեծ միջազգային հանցավոր ակտը, որից պիտի կարմրեն ապագա սերունդները: [...]»¹⁵⁶.

Անատոլիայի հայրենիքից արտագաղթը մեծ կորուստը էր Հելլինիզմի համար, ավելի ծանր, քան Կ.Պոլսի Առումը: Քանի որ այն ժամանակ ընդհատվեց նրա քաղաքական գերիշխանությունը, իսկ այժմ՝ նրա դարավոր ֆիզիկական ներկայությունը:

Միաժամանակ, թուրքական կողմը ևս մեկ օգուտ ապահովեց. երկրից հեռացող բնակչության կալվածքների սեփականացումը, որոնք մեծամասամբ անցան ազգայնական շարժման ներկայացուցիչների ձեռքը: Այսպես հզորացան էր նորաստեղծ (երիտ)թուրքական բուրժուական դասակարգը: Սա նրա վարձատրումն էր նրա «Անկախության պատերազմին» ներդրումի համար¹⁵⁷:

Փոքրամասնությունների վերաբերյալ ազգայնականների քաղաքականության հետ կապված հեղինակամության համար ևս մեկ կարևոր խնդիր քննարկվեց կոնֆերանսի ընթացքում, [Թուրքական] պետության տարածքից Ուղղափառ Տիեզերական Պատրիարքարանի հեռացման հարցը:

Մայր Եկեղեցու գործունեությունը, որը զարգացել էր 1909-1922թթ. ժամանակաշրջանում և նպատակաուղղված էր Թրակիայի և Անատոլիայի համայնքի փրկությանն ու պաշտպանությանը, խանգարում էր (երիտ) թուրքերին, որոնք նրա ներկայությունը վտանգավոր էին համարում իրենց նպատակների համար: Պատրիարքարանի դրությունը վատթարացնում էր նաև այն գործոնը, որ նրա էությունը տիեզերական բնույթ ուներ, որը հղի էր արտաքին միջամտությունների գրգռման սպառնալիքով ամեն անգամ, երբ թուրքական տարածքում մնացած հեղինակամության դեմ որևէ միջոց ձեռք առնվեր:

Այս հարցը առաջին անգամ բարձրացրեց թուրք պատվիրակության թիվ երկու [անդամը], Լոզանում Մուսթաֆա Քեմալի աչքն ու ականջը՝ Ազգային մեծ ժողովում Սինուալի պատգամավոր, բժիշկ Ռիզա Նուրի¹⁵⁸, 1922թ.-ի

¹⁵⁶ Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το Προσφυγικόν Ζήτημα από Ιστορικής, Νομικής και Κρατικής Απόψεως*, Αθήνα 1929, σελ. 17. (Պրոտոնոտարիոս Աթանասիոս, «Փախստականների խնդիրը՝ պատմական, իրավաբանական և պետական տեսանկյունից», Աթենք 1929, էջ.17):

¹⁵⁷ Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Erbil Pervin, էջ.108-115, 120-124. Փոխանակվող բնակչության ունեցվածքների գնահատման վերաբերյալ տե՛ս՝ Τσουλούφης Άγγελος, Η Ανταλλαγή Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών, Αθήνα 1989. (Յուլուֆիս Անգելոս, Հունական և Թուրքական բնակչության փոխանակումը և երկու կողմերից լքված ունեցվածքի գնահատումը):

¹⁵⁸ Վիրարույթ Ռիզա Նուրի (1879-1942) «Միության և առաջադիմության» անդամ էր, որից անցավ «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցություն: Ծատ վաղուց մասնակցում էր ազգայնական շարժմանը և ընտրվեց Թուրքական մեծ

նոյեմբերի 30 /դեկտեմբերի 13¹⁵⁹: Դեկտեմբերի 12/25 Մուսթաֆա Քեմալը հարցազրույց տվեց Լը Ջորնալ Փու Հերիոնթ¹⁶⁰ թերթի թղթակցին, որի ընթացքում քննարկվեցին այն հարցերը, որոնք Թուրքիան բարձրացրել էր Լոզանում: Երբ խոսք գնաց Պատրիարքարանի մասին, Մուսթաֆա Քեմալն իր խոսքում անարգիչ ակնարկներ արեց, ինչպես՝ «դավադրությունների և դավաճանության օջախ», «երկպառակության բուծարան», «հակա-սությունների և տարածայնությունների մեղսակիր», «վտանգավոր կազմակերպություն», և հայտնեց, որ երիտասարդ Թուրքիան այլևս նրա ներկայության անհրաժեշտությունը չունի¹⁶¹: Նույն խոսքը հրապարակվեց 1923թ.-ի դեկտեմբերի 22/ 1923թ.-ի հունվարի 4-ին՝ *Hâkimiyet-i Milliye* (Ազգային գերիշխանություն)¹⁶² թեքրում: Իսմեթ փաշան կրկին այս հարցը բարձրացրեց 1922թ.-ի դեկտեմբերի 22 /1923թ.-ի հունվարի 4-ին՝ առաջարկելով նրա տեղափոխումը Սուրբ Աթոս¹⁶³, և կրկին՝ դեկտեմբերի 28-ին/ հունվարի 10-ին:

Լոզանի քննարկումների ժամանակ Պատրիարքարանի հեռացման հարցը շատ անգամ քննարկվեց Ազգային մեծ ժողովում: Ներկայացուցիչները (պատգամավորները) այս ձևով ճնշում էին գործադրում թուրք պատվիրակության վրա, որն իր հերթին՝ կոնֆերանսում մասնակցող երկրների ներկայացուցիչների վրա, որպեսզի ընդունեն թուրքական պահանջը:

Հարցը կարգավորվեց լորդ Քերզոնի հաջողված քայլերի շնորհիվ, որը Հարոլդ Ջորջ Նիքոլսոնի միջոցով, անուղղակիորեն, սպառնաց Ռիզա Նուրին Անգլիայի՝ դեպի Թուրքիան դիրքորոշմամբ: Իսմեթ փաշան ստիպվեց ընդունել փոխգիջման լուծումը, որն առաջարկել էր բրիտանացի

ազգային ժողովի Սինուալից ներկայացուցիչ (պատգամավոր), մինչդեռ եղել է նաև Առողջապահության և Արտաքին գործերի խորհուրդների (նախարարությունների) նախագահ (նախարար)՝ Անկարայի կառավարության կազմում, Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում: Տե՛ս նույն տեղում՝ Tuğlacı(yan) Pars(ek), էջ 973.

¹⁵⁹ Օ.Փ. Jaeschke Gotthard, 2-րդ հատոր, էջ 17.

¹⁶⁰ Նույն տեղում՝ Jaeschke Gotthard, 2-րդ հատոր, էջ 17.

¹⁶¹ «[...] Bir fesad ve hyânet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken, uyumsuzluklar yaratan, Hristiyan hemşehrilerimizin huzur ve refahı için de uğursuzluğa ve felâkete sebep olan Rum Patrikhanesi'ni artık topraklarımız üzerinde bırakamayız. Bu tehlikeli teşkilâtı memleketimizde muhafazaya bizi mecbur etmek için ne gibi vesile ve sebepler gösterilebilir? Türkiye'nin Rum Patrikhanesi için arazi üzerinde bir sığınacak yer göstermeye ne mecburiyeti var? Bu fesad ocağının hakiki yeri Yunanistan değil midir? Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye, Bâb-ı Âli'nin taht-ı idâresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir.Yeni Türkiye, şeref ve haysiyet, kudret ve kuvvetini müdrik ve hükûkunu muhâfaza için mevcûdiyetini tehlikeye atmaya hazır ve âmâdedir [...]». Նույն տեղում՝ Arsan Nimet (haz.), Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 3-րդ հատոր, Ankara, 1997, էջ 79.

¹⁶² Այդ մասին տե՛ս՝ Şahin Süreyya, Fener Patrikhânesi ve Türkiye, İstanbul 1980, էջ 203.

¹⁶³ Նույն տեղում՝ Jaeschke Gotthard, 2-րդ հատոր, էջ 18.

դիվանագետը: Այսպես, ամենուրեք ապրող ուղղափառների կարևորագույն հաստատությունը մնաց իր տեղում՝ հրաժարվելով, սակայն, բոլոր քաղաքական արտոնություններից և սահմանափակվելով իր հոգևոր դերով¹⁶⁴:

Լոզանի Պայմանագիրը դարձավ վաղամեծ Սելիմի Պայմանագրի վերանայման պայմանագիր: Նրա ստորագրմամբ դե յուրե դադարում էր թրքա-հունական բախումը: Ավարտվում էր նույնպես արյունահեղության երրորդ փուլը: Անատոլիայում, այնուամենայնիվ, հույներ էին մնում. նրանք, ովքեր չներգրավվեցին փոխանակման պայմանագրում՝ Կ.Պոլսում, Իմվրոսում և Տենեդոսում: Նրանց համար, մինչ Պայմանագրի քանաքը կշորանար, սկսվում էր չորրորդ փուլը:

«Հյուրիեթից» (Hürriyet*) դեպի «Հումիյուրիեթ» (Cumhûriyyet*), (նրա սակայն, ինչպես «Հումիյուրը» (cumhûr*), այնպես էլ «Հյուրիեթը» (hürriyet) դարձյալ բացակայում են) և արյունահեղության չորրորդ փուլը. Վերջաբան

«Oluk oluk akan bu kanı yazmaz resmi tarih.

Oysa bunlar, mezarlar dolusu ölümler kadar gerçektir.

Bunlar, vucüdümüze saplanan kurşunlar kadar gerçektir.

80 yıllık cumhuriyetin suç dosyası, “terör ve katliam” sayfalarıyla doludur»¹⁶⁵.

Անատոլիայում Հելլենականության ներկայության վերջաբանը գրվեց Լոզանի Պայմանագրի ստորագրմանը և նոր Թուրքական պետության հիմնադրմանը հաջորդող տասնամյակների ընթացքում:

Ժողովրդավարական հանրապետության հռչակումը, որը սակայն միակուսակցական էր (tek parti devleti)¹⁶⁶, 1923թ.-ի հոկտեմբերի 29-ից մինչև 1946թ. հունվար ամիսը, երբ հայտնվում է Դեմոկրատական Կուսակցությունը (Demokrat Parti)՝ Չելալ Բայարի, Ադնան Մենդերեսի, Ֆուադ Բյուրուլու և Ռեֆիկ Բոզալթանի (Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü և Refik Koraltan) գլխավորությամբ մինչև Աթաթուրքի մահից (1938թ. նոյեմբերի 10-ին) մեկ տասնամյակ անց, ամբողջականացնում է երկտեղության նրակական փոփոխությունը:

* Hürriyet-ազատություն,

* Cumhûriyyet-ժողովրդավարություն,

* cumhûr- ժողովուրդ

¹⁶⁵ «Այս արյունը, որը գետի պես հոսում է, չի գրում պաշտոնական պատմությունը: //Սակայն այսքան դիակներ, որ լցված են գերեզմանները՝ ճշմարտություն է: //Այսքան արկեր մարմիններիս մեջ մտած՝ փաստ է: //Ուրսում տարի հանրապետության հանգանքների փաթեթը լի է անարեկչության և կոտորածների էջերով»: Անանուհի հողվածի ներածությունից, Türkiye Tarihi Kan Akıyor (Թուրքական պատմությունից արյուն է հոսում) վերնագրով, որը հրապարակվեց 2001թ.-ի հոկտեմբերի 1-ին, երկուշաբթի՝ թիվ 110 քրդական էլեկտրոնային հանդեսի Vatan-online, տե՛ս հետևյալ կայքէջում՝ <<http://www.vatan-online.com/www/vatan110/turkiye.html>>:

¹⁶⁶ Ժողովրդական Կուսակցությունը (Halk Fırkası) հիմնվեց 1923թ.-ի սեպտեմբերի 9-ին և հաջորդ տարվա նոյեմբերի 10-ին վերանվանվեց Դեմոկրատական Ժողովրդական Կուսակցության (Cumhuriyet Halk Fırkası):

¹⁶⁴ Պատրիարքարանի հարցի վերաբերյալ լորդ Քերզոնի քայլերի վերաբերյալ տե՛ս նույն տեղում՝ Μαρκεζίνης Σπυρίδων Β., էջ 297-299.

Ժամանակաշրջանի գաղափարախոսությունը, այն քաղաքական պայմանները, որոնք ձևավորվում են, այն դեմքերը, որոնք առաջատար դեր են խաղում, վկայությունն են այն բանի, որ նոր դեկավար դասակարգը, որը պարտադրվում է փոխանցել երիտթուրքական մտքի և քաղաքականության հիմնական տարրերը, կազմում են որոշ չափով նրա շարունակությունը:

Քենավական գաղափարախոսությունն այնպես, ինչ տեսքով որ արտահայտվում է Դեմոկրատական Ժողովրդական Կուսակցության դոգմատիկ սկզբունքներում, երևում է՝ արդեն յուրացրել է երիտթուրքականի բաղադրամասերը: Այստեղ վերարտադրում ենք Նեոկլիս Սարրիսի գործից վեց սկզբունքները և դրանց վերաբերյալ ակնարկները,¹⁶⁷ որոնց վրա է հիմնվում միակուսակցական պետությունը, և մեկնաբանում ենք յուրաքանչյուրի՝ երիտթուրքական գաղափարախոսության հետ կապված էությունը, որ նկատելի է¹⁶⁸:

«[...] **ա. Հանրապետականություն** (cumhuriyetçilik): **Վարչապետական հանրապետության պաշտպանումը:**

[Որպես երիտթուրքական քաղաքականության հիմնական տարր առաջ է քաշվում (յուրօրինակ) սահմանադրության գաղափարը և նրա պաշտպանության պարտականությունը: Երիտթուրքերը իրենց հեղափոխությանը նախորդող ժամանակաշրջանում գտնում էին, որ պետության կողմից դիմագրաված խնդիրների համար սահմանադրությունը փորձաքար կհանդիսանա, և իրենք հեղափոխությունից հետո կօգտագործեն այն, որպեսզի «օրինականացնեն» իրենց բռնակալական իշխանության ոճը:]

բ. Ազգայնականություն (milliyetçilik): **Թուրքական ազգայնականության գարգացումը, այսինքն՝ կուսակցությունն իր բնույթով ազգակենտրոն է:**

Իսլամականությունից ազգայնականություն պետության աստիճանական անցման գաղափարը երևան է գալիս երիտթուրքերի տիրապետության շրջանում: Նրանց այս հայեցակարգը՝ [մի]ազգ պետության վերաբերյալ, համոզիսանում է այն պրակտիկայի սկզբնապատճառը, որին հետևեց փոքրամասնական բնակչության ոչնչացման նպատակադրումը¹⁶⁹):

¹⁶⁷ Նույն տեղում՝ Σαρρής Νεοκλής, էջ 55-57.

¹⁶⁸ Նրա գաղափարական ինքնության ճանաչումը և Տոպրակը, որը գրում է, թե Ազգայնականության, Պոպուլիստականության և Պետականության, որոնք ներմուծվում են երիտթուրքերի կողմից քաղաքական կյանքում երկրորդ սահմանադրական շրջանի ընթացքում, յուրացվեցին Ժողովրդական կուսակցության կողմից և թուրքական կառավարությունների կողմից և համոզիսացան նրանց հիմնական սկզբունքները: Այդ մասին տես նույն տեղում՝ Toprak Zafer, İttihad-Terakki ve Devletçilik, էջ 5:

¹⁶⁹ Ազգային ինքնագիտակցության հզորացման նպատակով և այն պատճառներից, որոնք պարտադրում են այս փաստը ազգային խմբերի հետ կապված, տես Թուրքիզի տեսաբանի կարծիքը՝ Gökalp Ziya, նույն տեղում, էջ 81-88.

գ. Պոպուլիստականություն (halkçılık): **Հասարակական դասակարգերի գոյության մեթոդները թուրքական հասարակությունում՝ համատեղված տիրապետող ազգի՝ թուրքականի ստերեոտիպների հանդեպ բարեխոսությամբ, ճակատագրականորեն կրեթի մի աղոտ և նույն չափով անորոշ սկզբունքի՝ պոպուլիստականությունը, որը, իր հերթին, կսնուցի պետական կարգի և հասարակական համակարգի ինքնակալությունը:**

Հնայած այդ ամենին, կուսակցական-պետական ծառայողները միշտ մեծամտությամբ և գոռոզությամբ կվերաբերվեն ժողովրդական գանգվածներին, կմնան նրանցից անջատված:

(Պոպուլիստականության գաղափարը գոյություն ուներ երիտթուրքերի քաղաքական մտքում: Դրա արտահայտիչները հիմնականում ժամանակաշրջանի մտավորականներն էին, որոնք որպես փախստական էին գալիս Օսմանյան պետություն [Յուսուֆ Ակչուրա, Ահմեդ Աղաօղլու-Աղաեֆ, Ալի Հուսեինգադե]: Հանդես էին գալիս քաղաքական բնույթի ամսագրերում, որոնք շրջանառության մեջ են մտնում Օսմանյան Թուրքիայում և Գյոքալիի մտքում և գործում¹⁷⁰: Եվ նրանց դեպքում է պոպուլիստականությունն օգտագործվում է, որպեսզի ամրապնդվի նրանց ներկայությունը օսմանյան հասարակությունում):

դ. Պետականություն (devletçilik): **Ինչպես արդեն ներկայացվել է, սա նշանակում է պետության կողմից տնտեսական նախաձեռնությունների ձեռնարկումը, որի գերագույն նպատակը պետական ձեռնարկությունները մասնավոր անձանց փոխանցելն է: Այս տեսակետի համաձայն, որն, անշուշտ ենթակա է քննադատության իր ճշտության տեսանկյունից, պետականությունն այն ջերմոցն է, ուր մշակվում են կապիտալիզմի ծաղիկները [որոնք ծլարձակել են երիտթուրքերի ժամանակաշրջանում]: Մյուս կողմից ոչ որ չի կարող վստահությամբ սահմանել թուրքական պետականությունը որպես «պետական կապիտալիզմ», քանի որ երկուսի միջև գոյություն ունի որակական, ինչպես նաև տարբեր նպատակադրումների տարբերություն:**

(Պետության բազմապիսի միջամտությունը տնտեսական կյանքի կարգավորման մեջ երիտթուրքերի քաղաքականության ևս մեկ բաղադրիչ տարրն է: Բացի այդ, շնորհիվ այդ միջամտության նրանց [տիրապետության] տարիներին, ոչմուսուլմանական բուրժուական դասակարգի նստացումը և մուսուլմանականի զարգացումը):

ե. Մեկույթարացում/ապակրոնականացում (laiklik) (Λαϊκισμός):

Խոսքը ապակրոնականացման պաշտպանության մասին է, աշխարհիկ արժեքների ամբողջության անջատումը կրոնականից, պետությունը՝ եկեղեցուց բաժանումը և տարբերակումը: Մակայն, պետք է ընդգծել, որ նման սկզբունքը, եթե քրիստոնեության մեջ հասանելի է, ապա իսլամի դեպքում տանում է վերջինի վերացմանը կամ մեկ այլ սկզբունքով փոխարինմանը, և

¹⁷⁰ Հատկանշական է հետևյալ ակնարկը, նույն տեղում՝ Gökalp Ziya, էջ 183-184.

որը, ինչպես վերևում նշեցինք, քեմալականությունն է կամ նրա ժառանգորդ բուրժուական «ազգայնականությունը»: Եվ սրա պատճառն այն է, որ իսլամը բրիտանականության պես միայն դավանանք չէ, այլ կրոնի և քաղաքական կարգի համագոյությունը մեկ միացյալ, անքակտելի ամբողջականացում: Այսինքն իսլամն առանց քաղաքական տարրի, առանց կոնկրետ տարածքի համարվում է կաղացող և դառնում է գործելու անուժ:

(Երևի թե սա միակ գաղափարն է, որ միևնույն ուժգնությամբ չենք տեսնում երիտթուրքերի գաղափարախոսության մեջ՝ այն առումով, որը գոյություն ունի նրա անդամներից մի մասի մոտ, որոնք մնում են նվիրված իսլամի սկզբունքներին: Նրանց օրերում առաջ է քաշվում Թյուրքիզմի գաղափարը, սակայն պետության կրոնական բնույթը մնում է ըստ էության անփոփոխ: Այսպիսով, իսլամը սկզբունքը մտնում է քեմալական գաղափարախոսության մեջ, քանի որ հանդիսանում է անհրաժեշտ պայման նրա պարտադրման համար. իսլամը կփոխարինվի Աթաթյուրքիզմով, որը առաջ է քերվում որպես թուրք հասարակության նոր «կրոն»):

գ. Հեղափոխականություն [inkilapçilik]:

Այստեղ բառը չի ընկալվում իր ուղղակի սոցիոլոգիական իմաստով, այլ այն անորոշ իմաստով, որը ներառում է քաղաքակրթական «բարենորոգումը»: Առավել, *inkilâp* բառը նույնը չէ, ինչ որ *ihtilâ* բառը: Առաջինը նշանակում է բարենորոգում, իսկ երկրորդը՝ հեղափոխություն, համընդհանուր հեղաշրջում: Այդ պատճառով էլ օսմանյանից ժամանակակից թուրքերենի վերածելով, խեղաթյուրվում է տվյալ դոգմայական սկուզբունքի իմաստը, քանի որ վերոհիշյալ բառերը վերածվում են *devrim*-ի: Վերջինը նույն չափով հեղափոխություն է և բարենորոգում: Այսպիսով, նախնական քեմալական «բարենորոգչականությունը» (*inkilâpçılık*) երևում է որպես «հեղափոխականություն» (*devrimcilik*), համաձայն անթուլյատերի ընդհանրականացման կամ չափազանց պարզեցման [...]:

(«Հեղափոխականություն» իմաստը, ըստ այն անորոշության, ինչպես նշում է Սարրիսը, որ նրան հատուկ է, նկատվում է երիտթուրքերի քաղաքական իմաստաբանության մեջ¹⁷¹ և գործածվում է որպես ցանկանած փոփոխություն նշանակությամբ, որը ձեռնարկվում է ներմուծելու օսմանյան հասարակության մեջ՝ իրենց իսկ հեղափոխությունից սկսած [որը մեկ *ihtilâ* է անվանվում, մեկ էլ՝ *inkilâp*]: Վերոհիշյալ երկու իմաստները վերջ ի

վերջո արտահայտում են նրանց բարենորոգումների տրամադրությունը՝ [իրենց պատկերացմամբ] արդիականացման [modernleşme] ուղղությամբ¹⁷²:

Միակուսակցական պետության գաղափարը, որը նույնացվում է իշխանություն գործադրող էլիտի հետ և գործում է՝ բացառալով յուրաքանչյուր այլ կոլեկտիվ արտահայտություն կամ ներկայացուցչություն, հանդիպում է երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանում: Ինչպես տեսանք վերևում, 1909թ. հակահեղափոխության ճնշումից, հիմնականում Մահմուդ Շևքեթ փաշայի սպանությունից հետո (1913) երիտթուրքերը զանգվածային հալածանք սկսեցին ընդդիմության անդամների նկատմամբ, որոնցից ոմանք դատապարվեցին մահվան, ոմանք տեղահանվեցին, իսկ ոմանք էլ՝ փախան արտասահման¹⁷³: Հաջորդ տարիներին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կլինի երկրի քաղաքական կյանքի միակ արտահայտիչը¹⁷⁴: Նույնը կատարվում է միակուսակցական քեմալական պետության ժամանակ¹⁷⁵:

¹⁷² Վերոհիշյալ սկզբունքների պարտադրումը՝ որպես թուրք հասարակության մոդուս վիվենդի (*modus vivendi*) և օպերանդի (*operandi*), նպատակ ունի՝ ա) ապահովել նոր կարգի իշխանության ամրապնդումը, (բ) նպատակ այն աշխատանքներին, որոնք արդեն սկսվել էին (մի շարք նորամուծություններ մտցնելով), օգնել նրա զարգացմանը, որպեսզի երկիրը կարողանա վերջ ի վերջո իր ճանապարհը գտնի դեպի Եվրոպա և (գ) հաջողի իր ազգային միատարրության առումով: Դոգմայական սկզբունքների ներմուծումը, որոնք պարտադրվում են որպես կազմակերպության և հասարակության սահմանադրական աշխատանքային-գործելաձևի սկզբունքներ և ստեղծում են համապատասխան հասարակական իդեալներ, հանդիսանում է այն կուսակցությունների հիմնական բնութագիրը, որոնք արտահայտում են տոտալիտար գաղափարախոսություններ, որոնք տարածվում են այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպական երկրներում:

¹⁷³ *St'is* նույն տեղում՝ Tunaya Tarik Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, էջ 333, 403.

¹⁷⁴ Թուրք պրոֆեսոր Մեթե Թունչայը (*Mete Tunçay*)՝ հետազոյն օսմանյան ժամանակաշրջանի և Թուրքական պետության քաղաքական պատմության և գաղափարախոսական հոսանքների հետազոտողը, գրում է՝ «Հինգ տարվա ժամանակահատվածում՝ 1913թ.-ից մինչև 1918թ., Օսմանյան պետությունը կառավարվեց «Միություն և առաջադիմության» դիկտատուրայի կողմից[...]»: *Tunçay Mete*, «*Siyasal Tarih (1908-1923)*», կոլեկտիվ գործում՝ *Türkiye Tarihi*, 4-րդ հատոր, Çağdaş Türkiye 1908-1980, İstanbul 1995, էջ 36.

¹⁷⁵ Ազգայնական շարժման կարևոր անդամներ և Փոքրասիական պատերազմի* (*1919-1922թթ. հուլիս-թուրքական պատերազմի) ընթացքում Մուսթաֆա Հեմալի մտերիմ գործընկերները հակազդեցին նրա՝ հանրապետություն հռչակելու որոշման դեմ, առավել ևս իրենց բացակայության ժամանակ: Կ.Պոլիսի իրենց ակնարկներում որոշումը բնութագրեցին շտապողական և մեծ որոշում կայացնելու պայմանները՝ տհաս: Տեսակետների տարաձայնությունը, որ նախապես գոյություն ուներ՝ դեռ պատերազմի ժամանակաշրջանից սկսած այլ խնդիրների շուրջ,

¹⁷¹ *İnkilâp* բառի գործածումը նրանց միջավայրում նկատվում է արդեն իսկ 1904թ.-ից, երբ մարտ ամսին, բժիշկ Աբդուլլահ Ջևդեթը (*Abdullah Cevdet*)՝ Էդիսնե Ռուսիի, Վարնայի Բյասիլի, Մեհմեդ Դեմիրի (*Բեհգադ*) և այլոց հետ հիմնադրում է ԺճՆում «Օսմանյան Միություն և Բարենորոգում» ընկերությունը (*Osmanlı İttihâd ve İnkilâp Cemiyeti*): Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Tunaya Tarik Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, էջ 145.

«Ձմյուռնիայի դավադրության» (İzmir Suikasti) բացահայտումից և Մուսթաֆա Քեմալի դեմ «մահափորձից» հետո, 1926թ.-ի հունիսին, ազգայնական շարժման հիմնական գլխավոր դեմքերը, - նրանցից ոմանք «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներ էին, - որոնք պատկանում էին քեմալականների ընդդիմադիր զանգվածին, կմեղադրվեցին, որ դավադրության են մասնակցել և ծրագրել նրա տապալումը, կդատվեն և մահվան կդատապարտվեն, շատերի համար առանց մեղադրանքները հիմնավորված լինելու՝ հրապարակային դատավարությունների գործընթացով¹⁷⁶։ Միակուսակցական պետությունը կոչնչացնի իր գործող քաղաքական հակառակորդներին¹⁷⁷, կճնշի յուրաքանչյուր բողոքի ձայնը, նույնիսկ եթե այն ծագել է նույն գողափարական միջավայրում, կհսկի յուրաքանչյուր քաղաքական և հասարակական գործունեությունը¹⁷⁸։ Այսպիսով, ինչպես

ինչպես՝ չափազանց մեծ իշխանությունը, որ տրվել էր Մուսթաֆա Քեմալին, խալիֆության դադարեցման հարցը և այլն, Ազգային մեծ ժողովի (ԹԱԺՄ) քեմալական զանգվածին, որն ամենահզորն էր և տարածային ազգայնական ներկայացուցիչների խմբի միջև, հանգեցրեց 1924թ.-ի նոյեմբերի 17-ին «Առաջադիմական Դեմոկրատական» կուսակցություն-ֆրակցիայի (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) հիմնադրմանը։ 1925թ.-ի հունիսի 5-ին նրա գործունեությունը արգելվեց՝ նախարարական խորհրդի որոշումով։ Այդ մասին տե՛ս Zürcher Erik Jan, *Turkey: a Modern History*, էջ 175-176 և Kocatürk Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara 1988, էջ 425, 436.

¹⁷⁶ Այդ իրադարձության վերաբերյալ մանրամասների, ինչպես նաև դատավարությունների և գործող անձանց մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Mango Andrew, էջ 442-453:

¹⁷⁷ Մյան նախորդել էին Մուսթաֆա Սուֆի բեյի (Mustafa Suphi bey) և նրա տասնչորս գաղափարական ընկերների քաղաքական սպանությունները (Տրապիզոնի բաց ծովում խեղդելով՝ 1921թ.-ի հունվարի 28-ի լույս 29-ի գիշերը) կապիտան Յահյայի (kapitan Yahya)՝ «Հատուկ Կազմակերպության» վաղեմի անդամի և Թուփալ Օսման աղայի գործընկերոջ կողմից, ինչպես նաև Թուրքական Ազգային մեծ ժողովի Տրապիզոնի ներկայացուցիչ (պատգամավոր) Ալի Շյուքրյու բեյի սպանությունը՝ 1923թ.-ի մայիսի 12-ին, անձամբ Օսման աղայի կողմից (Osman ağa):

¹⁷⁸ Քեմալական թրթալիզը՝ հետագոտող և գրող Ֆալիհ Ռիֆկի Աթայի (Falihi Rifki Atay), ընդունում է պետության տոտալիտար քննությունը՝ «[...] Անկարայի կառավարությունը պարտադրված էր, որ պիտի վերածվի մի անսահմանափակ ռազմական դիկտատուրայի, որը օգտագործում է հանրապետությունը որպես դիմակ»։ Այդ մասին տե՛ս՝ Atay Falihi Rifki, Çankaya, İstanbul 1984, էջ 381։ Ազատության պակասի հատկանշական օրինակ է հանդիսանում մամուլը։ 1923թ.-ին «Ազատության Դատարանին» են փոխանցվում թրթալիզներ Հուսեյն Ցահիդ (Յալչին) (Hüseyin Câhid (Yalçın)), Հուսեյն Չահիդ Յալչին (Hüseyin Câhid (Yalçın)), Վելիդ Էբբյուզիյա բեյը (Velid Ebbüzziya bey), Ահմեդ Չևդեթ բեյը (Ahmed Cevdet bey) և Կ.Պոլսի Փաստբանների Միության նախագահ՝ Լյութֆի Ֆիքրի բեյը (Lütfi Fikri bey), որովհետև հրապարակեցին վերջինիս և այլոց տեսակետները խալիֆության պահպանման վերաբերյալ։ 1924թ. մայիսի 7-ին, Մուսթաֆա Քեմալի դրոշմաձերձան է գալիս Չումհուրիեթ (Cumhuriyet) թերթը, որի տնօրենն է Յունուս Նադի բեյը (Yunus Nadi bey) (Abaloğlu), որը դառնում է կառավարության մամուլ

երիթուրքերի «հյուրիները» («Hürriyet»), այնպես էլ քեմալականների «չումհյուրիները» («Cumhuriyet»), ժողովրդավարության բաղադրիչ գաղափարները՝ ազատությունն ու բազմաձայնությունը, բացակայում են¹⁷⁹։

Երթուրքերի և քեմալականների ընդհանուր գիծն է կուսակցություն-խորհրդարան հարաբերությունները։ Իրականում իշխանությունը այն կուսակցության ձեռքն է, որն իր տեսակետները պարտադրում է խորհրդարանին, այդպիսով այն վերածելով իր որոշումների գործադիր մարմնի¹⁸⁰։

Երիթուրքերի և քեմալականների նույնությունն անձերի մակարդակի վրա նույնպես ակհայտ է։ 1923թ. նոյեմբերի 30-ին Մուսթաֆա Իսմեթ փաշան (Ինյունյու) կկազմավորի երիտասարդ Թուրքական պետության առաջին կառավարությունը։ Նրա մեջ կմտնեն նախարարներ՝ Մուսթաֆա Ֆեվզի էֆենդին (Սարհան) (Mustafa Fevzi efendi (Sarhan))՝ Կրոնական հարցերով, Մուսթաֆա Ֆեվզի փաշան (Mustafa Fevzi paşa (Çakmak))՝ Գլխավոր Շտաբի ղեկավար, Ահմեդ Ֆերիդ բեյը (Թեկ)(Ahmed Ferid bey (Tek))՝ Ներքին գործերի, Հասան Ֆեհմի բեյը (Աթաչ) (Fehmi bey (Ataç))՝ Ֆինանսների, Զաֆիմ Ֆիքրի փաշան (Օզալի) (Kâzım Fikri paşa (Özalp))՝ Անվտանգության, Հասան Հյուսնյու բեյը (Սաքա) (Hasan Hüsnü bey (Saka))՝ Էկոնոմիկայի, Սեյիդ բեյը (Seyyid bey)՝ Արդարադատության, Իսմայիլ Սաֆա բեյը (Օզլեր) (İsmail Safa bey (Özler))՝ Կրթության, Ահմեդ Մուխթար բեյը (Չիլլի) (Ahmed Muhtar bey (Cilli))՝ Պետական աշխատանքների, Ռեֆիկ բեյը (Սադամ) (Refik bey (Saydam))՝ Առողջապահության և

օրգանը։ Անկարայի «Ազատության դատարանի» որոշմամբ, 1925թ.-ի մարտի 6-ին փակվում են թերթերն ու ամսագրերը՝ Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl, Aydınlık, Presse du Soir, Sebül'r-reşâd (Կ.Պոլիս), Sedayı Hak (Ձմյուռնիա), İstikbâl և Kahkaha (Տրապիզոն), Savha (Ալանա), Doğru Söz (Մերսին)։ Ապրիլի 16-ին հետևեց Թանին (Tanin) հանդեսի կասեցումը և Հուսեյն Չահիդի (Յալչին) Hüseyin Câhid (Yalçın) ձերբակալումը։ Այդ մասին տե՛ս İnuşur Nuri, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul 1992, էջ 45-48, 53-55, 64-66։ Մամուլ Գլխավոր Բաժնի հիմնադրումից հետո (Matbuat Mûdâri Mûdürliğü, Արտաքին Գործերի Նախարարություն), 1933թ., Մամուլ հսկողությունն առավել խստացավ։ Մի հեռախոսագանգով հնարավոր էր հրամայել ցանկացած հանդեսի դադարեցումը, առանց բացատրություններ տալու։ Այդ մասին տե՛ս Gevgilili Ali, «Türkiye Basını», գլուխ «Basın», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (C.D.T.A.)* գործում, İstanbul 1983, էջ 215-216։

¹⁷⁹ 1945թ. հոկտեմբերի 27-ին Էրզրումի պատգամավոր Հուսեյն Ավնի Ուլաշը (Hüseyin Avni Ulaş) ասել էր՝ «Այս ազգի խորհրդարանում արդեն քսան տարի է չեն կարողանում նույնիսկ մեկ բառ ազատ արտահայտել։ Ժողովրդավարությունը գոյություն ունի միայն երբ ազատություն կա։ Մի ժողովրդավարություն, որը չի արտահայտվում ազատության միջոցով՝ խաբեություն է»։ Այդ մասին տե՛ս հետևյալ հոդվածը՝ Kaya Yaşar, «Hüseyin Avni Ulaş» վերնագրով, որը հրապարակվեց «Օզգյուր Պոլիտիկա» (Özgür Politika) թերթի էլեկտրոնային տարբերակում 2002թ.-ի մայիսի 6-ին, հետևյալ կայքէջում՝ <<http://www.ozgurpolitika.org/2002/05/06/hab26.html>>.

¹⁸⁰ Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Zürcher Erik Jan, *Turkey: a Modern History*, էջ 106, 184-185.

Մուսթաֆա Նեքաթի բեյը (Ուղուրալ) (Mustafa Necati bey (Uğural))՝ Փախստականների փոխանական և ռեպրիտացիայի:

Հետաքրքիր է նկատել, թե առաջին կառավարության որքան և որ անդամները անցյալում կապեր են ունեցել երիտթուրքերի հետ: Առաջինը, ուրեմն, Մուսթաֆա Իսմեթը, նրանց ընկերության անդամ է եղել:

Թրթակից Ահմեդ Ֆերիդ բեյը իր հակառեժիմային գործունեության համար արտրվեց Տրիպոլի, որտեղից և փախավ Եվրոպա (Ֆրանսիա) մույնպես արտրված Յուսուֆ Ալչուրայի հետ միասին: Լինելով երիտթուրքական միջավայրի գործունյա անդամ, եղավ Ահմեդ Ռիզայի գործընկերը, որի հետ միասին հիմնադրեցին Շուրայի Ումեթ (Şûrayı Ümet) թերթը՝ Հավատացյալների Խորհուրդ: Հիմնավորվեց Կահիրեում, ուր ղեկավարում էր տեղական երիտթուրքական կորիզը և հեղաշրջումից հետո վերադարձավ Պոլիս: Ընտրվում է Բյուքահիայի պատգամավոր օսմանյան խորհրդարանում, հիմնադրեց ազգայնական միտումներով (կարճատև) «Ազգային Մահմանադրական Միապետություն» կուսակցությունը (Millî Meşrûtiyet Fırkası) և քիչ ժամանակ անց, Մեհմեդ Էմին Յուրդաբուլի, Ահմեդ Աղաօղլուի, Յուսուֆ Ալչուրայի «Թուրքական օջախը»: Ստանձնել է Կիևում հյուպատոսի (1917), իսկ հաջորդ տարի՝ Հանրային Աշխատանքների նախարար¹⁸¹ պարտականությունները:

Հասան Ֆեհմի բեյը երիտթուրքերի ընկերության անդամ է եղել և ծագում է կրոնական միջավայրից: Մասնակցում էր հեղաշրջումից հետո առաջին խորհրդարանի աշխատանքներին՝ որպես Սինուպի ներկայացուցիչ (պատգամավոր)¹⁸²:

Քազին փաշան երիտթուրքերի ընկերության գործունյա անդամ է եղել և հեղաշրջման ղեկավար անդամ՝ Սերրեսի տարածքում, ուր այն ժամանակ ծառայում էր¹⁸³:

Սեյիդ բեյը եղել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ժառանգորդ՝ «Վերանորոգման/Վերածննդի» կուսակցության հիմնադիր խմբի անդամ, իսկ Իսմայիլ Սաֆա բեյը՝ երիտթուրքերի ընկերության անդամ:

Բժիշկ Ռեֆիկ բեյը ոչ միայն եղել է երիտթուրքական ակտիվ անդամ, այլ նաև իր ծառայություններն է մատուցել «Հատուկ Կազմակերպությանը»: 1914թ.-ից ստանձնել է պետական կառավարման մեջ կարևոր պաշտոններ¹⁸⁴:

Որպես բոլոր կառավարությունների անդամներ՝ Աթաթուրքի հանրապետության նախագահության ժամանակաշրջանից, կմասնակցեն անձինք, որոնք անցյալում կապ են ունեցել երիտթուրքերի միջավայրի հետ: Նույնը

տեղի է ունենում Մուսթաֆա Իսմեթ Ինյունյուի՝ նրա ժառանգորդի՝ նախագահության ժամանակաշրջանում: Հանրապետության երրորդ նախագահը՝ Մահմուդ Ջելալ Բայարը, մույնպես երիտթուրքական անդամ էր և «Հատուկ կազմակերպության» կարևոր դեմքերից մեկը՝ ազգային միջավայրում իր հարուստ գործունեությամբ:

Զնայած այն ջանքերին, որ կրթիկ Աթաթուրքի և նրա ժառանգների նոր Թուրքիան, որպեսզի օսմանյան անցյալն հաղթահարի, չի հաջողացնի շրջանցել հիմնական խոչընդոտը, որը կհանգեցնի հետագա բարեփոխումների փորձերի ձախողման: Քեմալական նորամուծությունները չեն դիպչի պետության հիմնական կառուցվածքին, այսինքն՝ ռազմաքաղաքական գերիշխող դասակարգի գոյությանը, որն այժմ էլ մնում է կտրված հասարակական մարմնից և պատճառ է հանդիսանում հասարակության բաժանման իշխող և ստորադաս խմբերի միջև, միակ տարբերությամբ, որ սրանց առաջնորդում են ոչ թե կրոնական, այլ ազգային հատկանիշները: Այսպիսով, պահպանվեցին այն ստերեոտիպերն ու ընդհանրական պատկերը, որոնք ունեին ինչպես գերիշխող դասակարգը, այնպես էլ գերիշխող հասարակական խումբը ստորադասների վերաբերյալ:

Այն նորամուծությունները, որ ձեռնարկվում են, հանդիսանում են մեկի ցանկության արտահայտություն, լավագույն դեպքում՝ գերիշխող դասակարգի, և դարձյալ ներմուծվում են «վերևից» մի հասարակության մեջ, որը հասունացած չէ դրանք ընդունելու համար: Այսպիսով, դրանց իրական յուրացման ռիթմը առանձնահատուկ դանդաղ է. թուրք բնակչության մեծագույն զանգվածը կանգնած է դրանց առջև որպես անմասնակից դիտորդ կամ, լավագույն դեպքում, որպես կրավորական հպատակ, որը դրանք անգիտակցորեն ընդունում է: Այսպես, ժողովրդավարության բաղադրիչ տարրը՝ ժողովրդի կամքի, քաղաքացիների ակտիվ մասնակցության առումով, դարձյալ բացակայում է:

«[...] *Ambara vurdum bir tekme // ambar kapısı açıldı, // sırmalı teller saçıldı. // Gâvuru da böyle keserler, // kanım da böyle içerler* [...]»¹⁸⁵.

Դյուդնարեն իր գործի վերջաբանում նշում է, որ մոտավորապես 2.3 միլիոն հայերից, 2.1 միլիոն հույներից և 4 միլիոն արաբներից, որ ապրում

¹⁸¹ Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Gövsa İbrahim Alâettin, էջ 377.

¹⁸² Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Gövsa İbrahim Alâettin, էջ 134.

¹⁸³ Այդ մասին տե՛ս Özalp Kâzım, *Millî Mücadele 1919-1922*, 1-ին հատոր, Ankara 1988, էջ XIII.

¹⁸⁴ Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում՝ Gövsa İbrahim Alâettin, էջ 347.

¹⁸⁵ «[...] *Պահեստի [դռանը] մի զարկ տվեցի // դուռը բացվեց // ոսկե թելերը գլորվեցին: // Այսպես էլ անհավատներին են կտրում [մորթում], // և նրանց արյունը այսպես են խմում [...]: Մասնկական երգի մի հատված, որը ուղեկցում էր մի կոնկրետ խաղը և լավում էր Կ.Պոլսի փողոցներում՝ փոխանակության փախստական մուսուլման երեխաների կողմից 20ականների ընթացքում: Մեզ է փոխանցվել տարեց պոլսուհի՝ տիկին Ա.Կ.-ի կողմից:*

էին 1870թ.-ին Օսմանյան պետության տարածքում, 1927թ.-ին մնացել էին միայն 65 հազար, 120 հազար և 135 հազար համապատասխանաբար¹⁸⁶։

Անատոլիայի հեղինակաւորության համար հետևում է կազմակերպված հարվածների մի շարք, - արյունահեղության չորրորդ փուլը, - որոնցից ամենաուժեղը 1932թ.-ի 2007 օրենքի հրամանների կիրառումն է, որը վերաբերում է փոքրամասնությունների հաստատություններին, 1941թ.-ի մայիսին քսան գորակոչային տարիքների գորակոչումը՝ Համաշխարհային պատերազմի պատրվակով, 1942թ.-ի սեպտեմբերի 7-ին Կալվածքային հարկի մուծման պարտավորությունը (Varlık Vergisi), Կ.Պոլսի հունական բնակչության համար 1955թ.-ի սեպտեմբերի 6-ի լույս 7-ի «բյուրեղների գիշերը», հույն հպատակների արտաքսումները 1964թ.-ին և նրանց կալվածքների բռնագրավումը նույն տարվա 6/3801 գաղտնի հրամանի համաձայն, հունական կալվածքների սեփականագրկումները Իմվրոսում, ծանր դատապարտյալների կզգի տեղափոխումը՝ գյուղական բաց բանկեր ստեղծելու պատրվակով և հունական դպրոցների գործելու արգելումը, Պատրիարքարանի հոգևոր բնույթի գործունեության սահմանափակումը և նրա համաշխարհային դերի նվաստացման փորձը¹⁸⁷։

Սրանք տեղի են ունենում այն ժամանակաշրջաններում, երբ Հունաստանը արտաքին վտանգներ է դիմագրավում կամ ներքին խնդիրներ (պատերազմների միջանկյալ վիճակ, անկայունություն և արտաքին սպառնալիքներ. քառասունականների տասնամյակ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, օկուպացիա և արտաքնապես ղեկավարվող քաղաքացիական պատերազմ, հիսունականների տասնամյակ՝ համաքաղաքացիական ճգնաժամներ, կառավարական հակակազմավորում՝ Ալեքսանդրոս Պապադոսի հիվանդության հետևանքով, վաթսուականների տասնամյակ՝ կառավարության անկայունություն, ռազմական հեղաշրջում, յոթանասունականների տասնամյակ՝ Կիպրոսի հարձակում, պետության վերակազմավորում՝ հանրապետության վերականգնումից հետո։ Այստեղ պիտի նշենք, որ 1932-ի և 1935-ի օրենքների կիրառումը և 1955թ.-ի պարզումի կազմակերպումը տեղի է ունենում այն ժամանակաշրջաններում, երբ զարգացման մեջ է գտնվում հույն-թուրքական մոտեցման փորձը։

¹⁸⁶ Նույն տեղում՝ Dündar Fuat, *İttihad ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, էջ 252.

¹⁸⁷ Կ.Պոլսի, Իմվրոսի և Տենեդոսի հեղինակաւորության հալածանքների վերաբերյալ, Լոզանի Պայմանագրի ստորագրումից հետո, տես՝ Αλεξάνδρης Αλέξης, *Το Ιστορικό Πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων, 1923-1955* և «Το Μειονοτικό Ζήτημα 1954-1987», (Ալեքսանդրոս Ալեքսիս, *Հույն-թուրքական հարաբերությունների պատմական շրջանակները, 1923-1955թթ. և Փոքրամասնության խնդիրը 1954-1987թթ.*) հավաքական գործում՝ *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα 1988, էջ 31-172, 493-552 (Հույն-թուրքական հարաբերությունները 1923-1987թթ.) և նույն հեղինակի՝ *The Greek Minority of Istanbul and the Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens 1992.

Բռնագաղթի միջոցները, տեսակը և ձևը անվերապահորեն հիշեցնում են երիտթուրքերի հետևած պրակտիկան և ճիշտ նույն նպատակն են հետապնդում։ Դիշտ, ինչպես երիտթուրքական, քեմալական, ետ-քեմալական կառավարությունները՝ խախտելով իրենց միջազգային պարտավորությունները¹⁸⁸ «ծածկեցին» իրավական քողով այն միջոցառումները, որ կատարվում էին փոքրամասնությունների դեմ։ Այսպիսով, երևում է, որ Թուրքական պետությունը, զոհն փոքրամասնությունների դեպքում, դեռևս պահպանում է իր օսմանյան անցյալի ևս մեկ տարր. մնում է օրենքի երկիր, և ոչ՝ Արդարադատության¹⁸⁹։

Օտարերկրյա տարրի մաքրագրումը հանդիսանում է նրա ցանկությունը/կամքը և դրանով կազմակերպվում և ղեկավարվում նրա կողմից։ Արտաքսումներն ունեն մշտական և բազմամակարդակ բնույթ, և հաջորդությամբ շարունակ ձեռք առնվող միջոցները լրացնում են մեկը մյուսին՝ այրերի գորակոչում → կանանց, երեխաների և ծերերի «վերաբնակեցում» → ունեցվածքի «լքում» → պետության կողմից բռնագրավում կամ մտավորականության ներկայացուցիչների բնաջնջում → համայնքային առավելությունների դադարեցում → համայնքային հաստատությունների՝ գործելու անկարողություն → պետական համակարգի շարքին դատում (օր.՝ Իմվրոսի կրթության դեպքում)։

Անատոլիայի հեղինակաւորության բնաջնջման գործընթացը իրագործվեց իրար հաջորդող փուլերով՝ 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի սկզբից։ Հեղինակաւորության դեմ ոճիրը, ցեղասպանությունը¹⁹⁰, ի կատար

¹⁸⁸ «Թուրքիան ընդունում է, որ ներկա Բաժնի մախորդ գլխի կետերը, քանի որ վերաբերում էին Թուրքիայի ոչմուսուլման հպատակներին, միջազգային շահերի/մակարդակի պարտավորություններ էին հանդիսանում և Ազգերի Լիգայի երաշխիքի տակ են։ Այս կետերը հնարավոր չէ փոփոխվեն առանց Ազգերի Լիգայի Խորհրդի համատեղ համաձայնության։ [...]»։ Ա՝ պարագրաֆ, 44-րդ հոդված, Գ՝ բաժին (Փոքրամասնությունների պաշտպանություն)։

¹⁸⁹ «Հպատակ» (tebaa) տերմինը, որը երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակ փոխարինվեց «քաղաքացի» տերմինով (vatandaş), գործածության մեջ դրվեց նաև նոր Թուրքական պետության կողմից։ Մինչդեռ, փոքրամասնությունների դեպքում, նրան երբեք չտրվեց այն իմաստը, որը տրվում է արևմտյան հասարակություններում։ Օրենքի պետությունը մինչև վերջերս չէր թույլատրում փոքրամասնություններին օգտվել իրենց իրավունքներից, որոնցից օգտվում են Արևմտքի ժողովուրդները՝ հանրապետության շրջանակներում։

¹⁹⁰ Այս տերմինը այստեղ գործածվում է առանց որևէ վերապահության, չնայած այն փաստին, որ Միջազգային Իրավունքի հիման վրա ավելի նոր է։ «1946թ.-ի ղեկտենքերի 11-ին, Միավորված Ազգերի Գլխավոր Ասամբլեան իր որոշմամբ հռչակեց, որ, ցեղասպանության հանցանքը հանդիսանում է Միջազգային Իրավունքի հետաքրքրության առարկա և 1948թ.-ի ղեկտենքերի 9-ին միաձայն հաստատվեց «Ցեղասպանության հանցանքի կասեցման և կանխարգելման վերաբերյալ» պայմանագիրը, որը ուժի մեջ մտավ 1951թ.-ին։ Պայմանագրի առաջին հոդվածի համաձայն, ղեցասպանությունը հանցանք է հանդիսանում Միջազգային Հասարակության դեմ, անկախ նրանից, թե իրագործվում է խաղաղ պայմաններ

ածվեց նախապես ծրագրավորված ծրագրով, որը յուրաքանչյուր թուրքական կառավարություն փոխանցում է հաջորդին՝ շարունակելու համար, մինչև վերջնական ամբողջականացումը:

Պատմությունը փաստեց, որ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսի մաղթանքը, ինչպես արտահայտեց Հունական Խորհրդարանում 1930թ. Թուրքիայում մնացած հելլենականության համար, չիրագործվեց¹⁹¹:

Հինգ տարի անց, նշանավոր հրապարակախոս Կոստանդինոս Սպանուլիսը «Էլեֆթերոն Վիմա» («Ազատ Բեն») թերթի փետրվարի 16-ի համարում՝ «Հունաթուրքական [հարաբերություններ]» վերնագրով հոդվածում, հունական համայնքին անդրադառնալով, գրում է՝ կանխագուշակելով, որ այն «[...] շարունակ սպառվում է վախի ու անհանգստության մեջ է ապրում: Գիտի, որ պիտի հեռանան, և բոլոր նրանք, ովքեր մեկնելու որոշումը չեն ընդունի, պետք է անկասկած ենթարկվեն հնարավոր ոչնչացման՝ թուրքացումով: Բավական չէ թուրքերի այսօրվա մտածելակերպի համար օրինապաշտությունը, հավատքը, հունական փոքրամասնության նվիրումը: Պարտավոր է, եթե ցանկանում է ապրել Թուրքիայում, բացարձակապես մոռանա իր ծագումը, ազգությունը, ավանդույթները, լե-

րում, թե պատերազմի, մինչդեռ Պայմանագրի 2-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «ցեղասպանության» իմաստը պայմանավորում են հետևյալ գործողություններից յուրաքանչյուրը, որոնք կատարվում են ազգային, ցեղային կամ կրոնական խմբի ամբողջական կամ մասամբ ոչնչացման նպատակով՝ (ա) խմբի անդամների դեմ հանցանքներ (բ) խմբի անդամների ֆիզիկական կամ հոգեկան ամբողջականության դեմ վիրավորանքներ, (գ) խմբի անդամների դիտավորությամբ այնպիսի ապրելակերպի պայմանների ենթարկումը, որոնք հանգեցնում են նրանց ամբողջական կամ մասամբ ֆիզիկական ոչնչացմանը, (դ) այն միջոցների կիրառումը, որոնք նպատակառոտված են խմբի անդամների ծնունդների խոչընդոտմանը, (ե) խմբի երեխաների հարկադիր տեղափոխումը այլ խումբ: 1968թ.-ի նոյեմբերի 26-ին Միավորված Ազգերի Գլխավոր Ասամբլեան հաստատեց այն պայմանագիրը, որի հիման վրա ցեղասպանության հանցանքը չի կարող անվավեր համարվել» («ցեղասպանության» բառի նշանակության արտագրություն): Այդ մասին տես՝ Γιώκαρης Αγγ., «Γενοκτονίας Σύμβαση», Πάπυρος-Λαρούς-Μπαρτάνικα, Αθήνα 1984, հատոր 16, էջ 301 (Յուլիանիս Անգ. «Ցեղասպանության պայմանագիր»: Հունական տարրի դեմ դրսևորվող ոճրագործ վարքագիծը հաջորդ տասնամյակների ընթացքում նույնանում է նրա հետ, որն 1951թ.-ից ճանաչվում է որպես ցեղասպանության հանցանք: Բացի այդ, Պայմանագրի ուժի մեջ մտնելու տասնամյակների ընթացքում, թուրքական կարավարությունները շարունակեցին ազգային մաքրագերման էստաֆետան հելլենականության դեմ գործողություններով, որոնք համընկնում են ցեղասպանության իմաստը սահմանող առաջին երեքի հետ:

¹⁹¹ Հույն վարչապետը այն ժամանակ այն կարծիքը արտահայտեց, թե լավ մթնոլորտը, որ ստեղծվել է երկու երկրների հարաբերությունների միջև, իր ազդեցությունը կունենա Թուրքական պետության և ազգային փոքրամասնության հետ հարաբերությունների վրա: Այդ մասին տես՝ նույն տեղում՝ Αλέξανδρος Αλέξης, Το Ιστορικό Πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1923-1954, էջ 90: (Ալեքսանդրիս Ալեքսիս, Հույն-Թուրքական հարաբերությունների պատմական շրջանակը):

գում, անունը [...]»: Այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան հաջորդ տասնամյակներում՝ մինչև մեր օրերը, արդարացրեցին նրան: Ազգային փոքրամասնությունը՝ իրար հաջորդող հարվածներից հոգնած, սկսեց հոսել դեպի Հունաստան և երրորդ երկրներ, փնտրելով ինքնըստինքյան, արևմտյան քաղաքակրթության համար տարրական՝ ապրելու, ազատության և արժանապատվության իրավունքը:

Ամբողջ վերոհիշյալի հիման վրա չպետք է մնա ոչ մի կասկած՝ Կոստանդինապոլսեցիների, Իմվրոսի և Տենեդոսի բնակիչներին սպասվող ճակատագրի վերաբերյալ և այն պատճառների, որոնց հետևանքով նրանց ներկայությունը իրենց ծնած հողում նուրազավ մինչև անհետացումը: Լուգանից հետո անցած տասնամյակների ընթացքում Թուրքական պետության «հետաքրքրությունը» բնեզվեց նրանց վրա, քանի որ պարզապես տեղաբնիկներից... վերջիններն էին:

1979թ.-ի նոյեմբերի 26-ին Նյու Յորք Թայմզ թերթը նշում էր, որ վերջին վիճակագրական տվյալների համաձայն, Թուրքիայում ապրում են 7.000-ից քիչ հայրենակիցներ: Այսօր, Կ. Պոլսում ապրում են մոտավորապես հազար, ովքեր Իմվրոսի և Տենեդոսի մի քանի տասնյակ հոգիների հետ, մեծամասամբ ծերունիների այն վաղեմի ծաղկող Անատոլիայի հելլենականության վերջին կենդանի վերիուշն են հանդիսանում:

Խորհելով այդ մի բուռ ժողովրդի մասին, որ տակավին այնտեղ է մնում և փորձում է ատամներով պահպանել իր ազգությունը. պարտք ենք համարում այստեղ հիշատակել այն թուրքերին, որոնք վտանգելով, միգրացե և իրենց կյանքը, օգնեցին, սատարեցին հույն հարևաններին և բարեկամներին դժվար օրերին և ժամերին: Եվ եզրափակում ենք այս գործը, փոխառելով Ազիզ Նեաիմի բանաստեղծությունից մի տող, որում նա անդրադառնում է մոր քաղցր հիշատակին. «մինչև այժմ այսպես է եղել, թող այլևս այսպես չլինի»...

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

(Բաժանվում է անվճար)

ՀԱԿՏԿԱՊԵՍ [բացառապես] ՍՈՒՍՈՒԼՍԱՆՆԵՐԻՆ՝*

ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ¹⁹²

Խնդրանք. Հուսով ենք, որ հայրենիքն ու ազգը մի փոքր օգուտ կունենան ներկա տեքստից, որի տպագրման համար վճարեցիք և անվճար բաժանում ենք և խնդրում ենք նրանց, ովքեր այն կստանան, կարդալուց հետո չպատռեն և չնետեն, այլ փոխանցեն իրենց պես մեկ այլ մուսուլմանի: Գրագետներ, կարդալով և բացատրելով այս թռուցիկը անգրագետներին, մի փոքր ծառայություն եք մատուցում ձեզ և ձեր հայրենիքին:

[տարեթիվ] 1329 [1913]

Մուսուլմաններ ! Տիկնայք և պարոնայք!

Ուզում եմ մի քիչ խոսել ձեզ հետ: Ալլահը թո՛ղ մեզ պաշտպանի դրանց կրկնումից... Բոլորս քաջատեղյակ ենք վերջին Բալկանյան պատերազմների մասին: Չորս թշնամիներ՝ դաշնակից դառնալով, հարձակվեցին մեզ վրա և այրելով և ոչնչացնելով ամբողջ մեծ Ռումելի մի ծայրից մյուսը, հասան մինչև Չաթալջայի նախամուտքը:

Նույնիսկ այժմ, եթե մի քիչ խորհում ենք, այն տարիների սարսափը վերականգնվում է մեր հոգում:

Հետագայում, Ալլահի կամքով, չորս թշնամիները իրենք իրենց մեջ գծովեցին: Եվ մենք, օգտվելով այս փաստից, - Փա՛ռք Աստծո՛ւ, - ազատագրեցինք գեղեցիկ մեր Ադրիանապոլիսը և Քառասուն եկեղեցիները...

* Թարգմանված է հունարեն տարբերակից և պահպանված է տեքստի կետադրությունը (բացականչական նշանները):

¹⁹² Այս գրքույկը շրջանառության մեջ մտավ 1913թ.-ից՝ Բուրբուլուս Յուլու վերնագրով (Փրկության ուղի / Ազատագրման), հասցեագրված էր բացառապես երկրի մուսուլմաններին և մեջբերվում է ներկայիս գործում պրոֆեսոր Տուպրակ Ջաֆերի գրքից՝ Toprak Zafer, Milli İktisat-Milli Burjuvazi. Ներգրավված է գրքում որպես թիվ 2 հավելված, 170 – 180 էջերին:

Դարձյալ շահեցինք [վերականգնեցինք] այն տարածքը, որը մի վիլայեթի չափ է:

Սակայն այն, ինչ կորցրինք, շատ մեծ է, շատ մեծ...

Այսօր, բացի այն հարյուր հազարավոր շնչերից, որ կորան, միլիոնավոր մուսուլմաններ և թուրքեր հառաչում են թշնամու կրնկի տակ... Երեկվա հարուստ աղաների և բեյերի դստերից, երեխաներից ոմանք, որոնք իրենց դռան առջև հինգ-տասը աղախին, հինգ-տասը ծառա ունեին, այսօր մուրում են փողոցներում... Նրանցից ոմանք էլ գինեմներում թշնամու զինվորներին ռաքի* (*օղի) են մատուցում: Ոմանք էլ կոշիկ մաքրող դարձան: Կարճ ասած, մի կտոր հաց որոնելու համար յուրաքանչյուրը փողոցում քարշ է գալիս:

Որքան էլ մարդու սիրտը խորհում է այս անկման մասին, քարից էլ լինի՝ չի դիմանա:

Այնուամենայնիվ, միայն հոգիների կորուստ չունեցանք... մեծ հայրենիք կորցրինք և հող:

Ծաղկող և հարուստ քաղաքներ, ինչպիսիք են՝ Քսանթին, Կավալան, Դրաման, Մերքեսը, Սալոնիկը, Իոանինան, Մոնաստիրին, Կոստոն, Սկոդրան, որոնք մտնում էին մեծ վիլայեթների մեջ... բերրի դաշտավայրեր, մեծ անտառներ, որոնք ջրվում էին մեծ լճերի և գետերի ջրերով... հրաշալի կղզիներ, որոնք անգիլն են, որոնցից յուրաքանչյուրը մի գամճ է... Այս բոլորը, այո՛, այս ամենը այսօր մեզ չի պատկանում:

Այսօր, սիրելի Սալոնիկի, Իոանինայի և այլ քաղաքների ու կղզիների նահանգների մզկիթների վրա պեկոծվում է հունական դրոշմը:

Տիկնայք և պարոնայք!

Գիտե՞ք, թե ում պատճառով այս բոլոր գեղեցիկ նահանգները կորսվեցին, և որ ձեռքն է բարձրացրել թշնամու դրոշմը մեր իսկ հայրենիքում:

Մեծ ցավով և անկեղծությամբ խոստովանում են՝ մեր ձեռքը... Այո՛, մեր ձեռքերով:

Քանի որ, չկարողացանք դուրս գալ Դարդանելի նեղուցից:

Քանի որ չկարողացանք օգնել Սալոնիկին և կղզիներին:

Քանի որ չկարողացանք հակամարտել հույնի հետ:

Քանի որ մեր դիմաց կար թշնամու զրահակիր նավը՝ «Ավերոֆը»:

Հունական պետության զրահակիր նավը՝ «Ավերոֆը», որի չափերը չեն հասնում Ռումելիի վիլայեթների տարածքի մույնիսկ կեսին:

Խնդրեմ, միայն մեկ նավը կապեց մեր ձեռքերը [մեզ անշարժացրեց]...

Մեզ թույլ չտվեց մտնել [բացառեց] Միջերկրականից, և սրա հետևանքը եղավ այն, որ Հելլասը՝ դաշնակցելով մեր մյուս թշնամիների հետ, արեց Ռումելիում և Էգեյանում այն, ինչ նախատեսում էր և ցանկանում:

Ա՛խ, երանի մենք էլ ունենայինք մի զրահակիր, որը կկարողանար հակամարտել «Ավերոֆի» հետ, այն ժամանակ ամեն բան այլ կերպ կլիներ: Հույնը չէր կարողանա դաշնակցել այլ թշնամիներին, քանի որ կվախենար իր և իր հողի համար, և այս կարգավիճակում, բոլոր կղզիներն ու մեր զենքը կխուսափեին պարտությունից, այդպես մեր պետությունը,

առանց մյուս կողմի [Հունաստանի] վախի, կրացներ ամեն տեսակի պակասը ... և առավել զորք բերելով Չմյուռնիայից և Բեյրութից, կկարողանար ավելի լավ պատերազմել մեր մյուս թշնամիների հետ:

Եվ, միգուցե, Հունաստանը, վախենալով իր գոյության համար, կստիպվեր մույնիսկ օգնել մեզ... Ավա՛ղ:

Եվ ասելով, թե ինչպես պատահեց, որ Հունաստանի պես փոքր երկիրը, որի տարածքը մեր մի-երկու վիլայեթների չափ է, կարողանա մերիմից ավելի լավ և հզոր նավ գնել, զարմանում եք:

Այո, այն փոքրիկ, այն ողորմելի և դրամագուրկ Հունաստանը մենակ անհնարին է՝ կարողանալ այդպիսի զրահակիր գնել: Որովհետև գնելու համար չի կարող դրամ գտնել: Սակայն զրահակիրը կառավարությունը չգնեց, այլ ազդեց գնեց:

Եվ միայն զրահակիրը չէ, այստեղ այն աշխատանքների համար, երբ շատ փող է հարկավոր, աշխատում է ողջ ժողովուրդը:

Խնդրեմ, զրահակիր «Ավերոֆի» գնողը մի ռոմյոս է* (*հույն), որի անունը Ավերոֆ է:

Ամենաողորմագույնն այն է, որ Ավերոֆը հույն էլ չէ, այլ մեր հայրենակիցներից մեկը՝ Կորիցայից* (*այժմ Ալբանիայում)...

Այո, մեր ռոմյոս հայրենակիցը ... օգնեց հունական պետությանը մեծ պատերազմ շահել և Հունաստանն ավելացնել [տարածքորեն] մեկ-մեկ ու կես անգամ: Սակայն դարձյալ որքան որ մեր հայրենակիցներից այդպիսիները [հույները] գոյություն ունեն, որոնց ամեն օր հանդիպում ենք, և հնարավոր է, ձեռք ենք սեղմում, վաղը, երբ մեռնեն, իրենց ողջ հարստությունը, որը քրտինքով ստեղծում են՝ մեր մեջ անխոցելի աշխատելով գիշեր-ցերեկ, կհանձնեն հունական պետությանը:

Շուկայից դուրս գալով, եկե՛ք մի հայացք նետենք մեր շուրջը ... եկեք նկատենք այն փոքր ու մեծ խանութները ... ի՞նչ ենք տեսնում:

Թաղային մթերային խանութներում, մույնիսկ ամենահեռավոր քաղա-մասերի կամ մեծ խանութների ներսում մոտ քառասուն հինգ լիռա, միգուցե ավելի բարձր ամսավարձով, ամենամարդաշատ, ամենամեծ փողոցներում առևտուր են անում հարյուրավոր, հազարավոր ռոմյոս հայրենակիցներ:

Չարդարված, ոսկեզարդ ցուցափեղկերի ներսում շարքով դասավորված ամեն տեսակի ապրանքներ, դարակներ՝ ամեն տեսակի կերպասով լցված, մի շարք պնդված, գեղեցիկ հույն կանայք, հայրենակցուհիներ՝ չծածկած գլուխներով:

Նրանց ծայրամասերի որոշ խանութներում ձիթայուղի մեջ աղտոտություն կա ... Սակայն ոչ մեկը առանց գործ չի մնում ... Նրանցից ոմանք հալումաշ են լինում ճարպի մեծ տակառների և ձիթայուղի տիկերի միջև: Նրանցից ոմանք էլ՝ զարդարված խանութների առջև փորձում են աղերսելով ձեզ ներս մտցնել ... Նրանցից ոմանք ջանում են ամեն կերպ ինչ-որ բան վաճառել այն հաճախորդներին, որոնք ներսում են:

Դե մենք էլ ոչ թե գնելու համար, այլ պարզապես պտույտ անելու, որպեսզի չվիրավորենք բարեկիթք պարոնին, որը խանութի առջև ցցված՝ մեզ

ներս է հրավիրում հազար տեսակի կեղծավորություններով... Անմիջապես մեզ շրջապատում են նրանցից մի քանիսը և մոտենալով մեզ, փայլուն դատարկախոսությամբ՝ «ի՞նչ է ցանկանում մեր տիկինը, հրամայե՛ք», «ի՞նչ կհրամայեիք, մեր պարոն»... Ենթադրենք, որ մի թաշկինակ եք նայում կամ մի կերպաս, որի ծայրը դուրս է եկել... Անմիջապես նա ձեզ ցույց կտա նմանատեսակ բոլոր ապրանքները, ասելով ձեզ, թե սա մոդա է և կսկսի ձեր առջև շարել բոլոր նմուշները:

Նույնիսկ եթե ասեք, որ չեք գնելու, որ դրա կարիքը չունեք, նա սիրալիք և առանց հոգնելու կշարունակի ձեր առջև դարսել թաշկինակների և կտորների փաթեթները: Տիպը [օրիգինալում վիրավորական՝ հարի՜քը] վերջ ի վերջո այնքան է ջանում, այն աստիճանի հալումաչ է լինում, որ դժվար վիճակի մեջ ենք ընկնում... Եվ չնայած, որ դրա կարիքը չունեք, ամորֆից մի քանի թաշկինակ եք գնում կամ ասում եք, որ ձեր ճաշակի կտորից կտրեն չաշաֆի* (*թաշկինակի համար): Եվ սովորաբար, որպեսզի ձեզ հաճախորդ դառնի, ձեզ համար գեղ է անում որոշված գնից, ձեզ հազար շնորհակալություն է ասում... հազար շնորհակալությունով ձեզանից վերցնում է գումարի համարժեքը, և հետո դուք հեռանում եք այդ բարեկիթք, ազնվական պարոններից՝ հազար ցտեսություններով, կարծես թե քառասուն տարվա մտերիմ բարեկամներ եք:

Եվ այս առևտուրը կրկնվում է յուրաքանչյուր խանութում, ամեն օր, առավոտից՝ երեկո:

Մակայն եթե խանութպանի հետ միասին լինեիք գիշերը, հաշվարկի ժամին, եթե տեսնեիք, որ պարոն Ահմեդի գնած թաշկինակի քսան փարաները, տիկին Ֆատիմայի՝ չարշաֆի համար կես գնով գնած երկու լիբայից՝ կեսը ... Կարճ ասած, օրվա մի փոքր մաս գնում է տարբեր, հատուկ հաշվին՝ հունական կառավարության անունով:

Ահավասիկ՝ անփող և փողեր հունական կառավարության [պետության] ուժի աղբյուրը:

Կ.Պոլսում, Իկոնիայում, Ջմյուռնիայում, Բասրայում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, Ամերիկայում, Եվրոպայում, կարճ ասած, աշխարհի բոլոր ծայրերում գիշեր-ցերեկ անդադար աշխատելով... տասը ժամ պայքարելով, որպեսզի մույնիսկ տասը փարայի մեկ հաճախորդի չկորցնեն, բոլոր այս ռոմյոսներն, այս հույները, ինչքան որ ապրում են իրենց շահույթով, առանձնացնում են մի գումար՝ հունական կառավարության հաշվին, և ոմանք էլ՝ մահից հետո, թողնում են ամբողջ այն դրամը, որը այսքան ջանքերով հավաքել են, այն նվիրում են հունական կառավարությանը, և այս նվիրատվությունների մասին ամեն անգամ հայտնում են թերթերը:

Այդ տեսակի խանութներից և վաճառատներից գնելով, քառասուն փարայի կոճ, մի թաշկինակ, մի աման ձիթայուղ, մի օկա* (*քաշի միավոր, որը հավասար է 1280գր.) ձիթապտուղ, հարևանից՝ մի կերպաս, մի ժամացույց, մի շոկոլատ... այո, մենք խեղճուկրակ, անխելք և սղեւտ մուսուլմաններս, մենք մեր իսկ ձեռքերով ապահովում ենք դրամը այն զրահակիրների, հրա-

նոթների, հրացանների համար, որ գնվեցին հույնի կողմից ... դրամը՝ փամփուշտների, արկերի, որոնք մեզ սպանում են, բայց մենք դարձյալ տալիս ենք:

Ինչ դառը, ինչ հուզիչ է հիշողությունը, երբ մարդ մտածում է, օրինակի համար, որ տակավին կերակրող դեռատի մուսուլմանուհու կուրծքը խոցած սվինը գնվեց այն գումարներով, որոնք վճարվեցին ճերմակ մորուսով խոջայի թիկնոցի մի թուփ կերպասի համար:

Կրկնում ենք՝ նավերի, հույնի զենքի մեծ մասը մենք գնեցինք և, ինչպես արդեն ասացինք, թշնամու դրոշները մենք մեր ձեռքերով բարձրացրինք մեր հայրենիքի վրա:

Հավատացե՛ք... Բոլոր այդ ցավերից, այդքան աղետներից հետո դեռևս չենք բացել մեր աչքերը [սթափվել]... Շարունակում ենք կույր մնալ: Քանի որ, տեսե՛ք, մույնիսկ այն թաղամասերում, ուր բացառապես մուսուլմաններ են բնակվում, չենք բացում խանութներ՝ մթերային, մրգեղենի, մանրավաճառ, հացի փուռ: Նույնիսկ այստեղ հույները շարունակում են առևտուր անել իրենց թշնամի մուսուլմանների և թուրքերի հետ:

Թողնենք Բեյոջլու շրջանը մինչև Գալաթայի կողմը ... Բայց մույնիսկ Կ.Պոլսի մյուս կողմերի մարդաշատ փողոցներում, ինչպիսիք են՝ Քյուպրու-բաշին, Մուլթաֆաամանը, Մեհնդաշիկը, բազմիցս մենք և զարդարված հունական ու ռոմյոսական խանութներ շարունակում են գրավել մեզ ամեն օր՝ թարմ, նոր ապրանքներով, որ բերում են... Եթե չվաճառեինք հին ապրանքները [սպառում չունենալին] անհրաժեշտ կլինե՞ր՝ նորը բերեին:

Ուշադրություն դարձրե՛ք մի ռոմյոսական խանութի ... Այն բոլոր տիպերի մեջ [օրիգինալում վիրավորական՝ հարի՜քները] չեք տեսնի մի որևէ մուսուլման աշխատավորի: Որովհետև նրանք չեն կամենում, որ ուրիշը շահի, այլ՝ միայն իրենց ազգակիցները:

Շանր բեռների տեղափոխման համար, ցրելու աշխատանքների համար հեշտությամբ մի խեղճ մուսուլման թուրք են գտնում, որը առավոտից երեկո վազում է, այստեղ-այնտեղ՝ մի աննշան վարձատրության դիմաց:

Քանի որ թուրք մուսուլմանները թշուր քավարավող են:

Քանի որ մուսուլմանները տառապած են:

Քանի որ մուսուլմաններին, թուրքերին հաստագլուխ և հիմար են համարում:

Ուշադիր եղե՛ք դարձյալ ... Չեք տեսնի որևէ ռոմյոսի կամ հույնի, բացի մեծ անհրաժեշտությունից, գործարք կատարի մուսուլմանի հետ որևէ բանի համար, մույնիսկ տասը փարայի արժողությամբ: Երբ պետք է լինում որևէ բան գնել, փնտրում և ազգակից է գտնում [վաճառականի]: Այդ պատճառով էլ այն գումարները, որոնք իրենց քսակի մեջ են, զգուշանում են, որպեսզի օտարի ձեռքը չընկնի: Օտարներին նախանձում են մույնիսկ մի տասանոցի համար [տաս փարայի]:

Այս հարցում ուրիշ ազգ չկա այնքան անտարբեր, ինչքան մերն է ... մենք՝ մուսուլմաններս, մենք՝ թուրքերս:

Ալլա՜հ, Ալլա՜հ [Աստված իմ], նույնիսկ մեր աչքերը խանութների ապրանքներն են տեսնում, այլ ոչ՝ նրանց տերերի ազգությունը:

Դեռևս մեր ականջները բավականություն են ստանում «մեր պարոն, մեր տիկին» այն լավ հագնված և խաբեբա տիպերի [օրիգինալի մեջ վիրավորական՝ հարիֆների] հաճոյախոսություններից:

Պարոնայք... տիկնայք:

Այդքան կուրությունը, այդքան անփութությունն արդեն բավական է. իսլամիզմը, բյուրեքիզմը կորչում են: Մեր թշնամիների միտքն ու պատվասիրությունը սարսափելի՝ են:

Թո՛ղ մի քիչ էլ մեր շուրջը նայենք;

Թո՛ղ ապագայի մասին մտածենք;

Թո՛ղ ճանաչենք մեր դրամի արժեքը;

Թո՛ղ փորձենք այսուհետև վաճառական դառնալ, հարուստ: Պետք է եռանդով պաշտպանենք մեր ազգը, մեր ազգությունը, մեր կրոնը:

Տիկնայք

Ձեզ եմ դիմում: Նույնիսկ այն հագուստի և սպիտակեղենի համապատասխան առևտրից հայրենիքը կփրկվի այն դավադիր և այն տգրուկների ոճրագործ ձեռքերից, որոնք դրան են քամում միայն ձեր օգնությամբ... ձեր մեծ, բարձր օգնությամբ:

Հանու՛ր Ալլահի և Մոհամեդի, եթե հանկարծ չեք կարող տեսնել կամ հասկանալ խանութների անունից, ուր պիտի մտնեք ինչ-որ բան գնելու, ուշադրություն դարձրեք ներսում մարդկանց խոսակցությանը... եթե այդ վայրը, ուր ուզում եք մտնել մուսուլմանական առևտրական խանութ չէ, անմիջապես հեռացե՛ք որևէ պատրվակով, ինչպես՝ երբ կամենում եք խոսափել մի գիշատիչ կենդանուց, մի թունավոր օձից:

Ամեն դեպքում և հատկապես մեզ մոտ, դրամը տղամարդիկ են վաստակում և կանայք՝ ծախսում: Պահպանե՛ք այն դրամը, որ ձեր ամուսիններն են վաստակում այդ նեղ տիպերից [օրիգինալում դարձյալ վիրավորական՝ հարիֆներից] որոնք որոշել են սպանել նրանց և ձեզ:

Կրկնում եմ՝

Նույնիսկ ձեր հինգ-տաս փարան, բացի մեզ պես մուսուլմաններից, որևէ մեկին չտաք:

Մեծ և ազնվական հարգարժան տիկնայք

[Դիմում եմ] Ձեզ՝ ձերդ ազնվական բարեմության, գտնում եմ համարձակությունը ձեզ բարձրաձայն աղաչելու:

Եթե բարեհաճեք մի փոքր բարյացական և սիրալիր տրամադրություն ցուցաբերել դեպի տեղական ապրանքները և մեր մուսուլման վաճառականները, մեր հայրենիքը կվերակենդանանա: Ես համոզված եմ և բավարված, ինչքան որ հավատքս է՝ բարձրագույնին: Քանի որ տեղական

արտադրության մի հագուստը ձեր վրա... մի չարշաֆ, դառնում է մեծ օրինակ մեր կանանցից շատերի համար: Այս կերպ ստացեք ուղեկցորդող դեր, պատիվ և առաքինություն՝ հայրենիքի փրկության ճապարհին: Մա ձեր ձեռքում է և ձեր մղումի մեջ:

Մի՞րե՛ք ձեր հայրենիքը և ձեր ապրանքները: Ձեր զուխգործոցային ձեռքերը, ձեր նրբագեղ ազնվականությունը... կարող են տալ աղքատ և անզարդ իրերին արժեք և նրբագեղություն:

Թափ տվե՛ք ձեր վրայից, ձեր պալատներից, ձեր առանձնատներից ռոմ-յացի դերձակներին, եվրոպական արտադրության ժանյակները, ծախսերը: Չարդարված, շքեղ կերպասներից ընտրե՛ք [նախընտրե՛ք] տեղական արտադրության ապրանքները, որոնք կարող եք գտնել: Քանի որ դուք... եթե հետաքրքրություն դրսևորեք և բարյացական տրամադրություն որևէ բանի հանդեպ, այն կդառնա օրինակելու արժանի հայրենիքում [բոլորի կողմից]:

Կանայք՝ յուրաքանչյուր միջավայրի ամենաարդյունավետ ազդեցության ստեղծողներն են: Հատկապես, եթե այս առավելությունը համատեղվում է ազնվականության և քաղաքավարության հետ, աշխարհում չի կարող լինել ոչ մի խղճընդոտ, ոչ մի ուժ, ոչ մի զսպող միտք:

Բարձրագույն գաղափարներով և բարձր բարոյականությամբ հարգարժան տիկնամեց համար, որոնք կօգտագործեն այս մեծ ուժը իրենց երկրների համար ... դժբախտ, խեղճուկրակ և ուժասպառ հայրենիքների համար, փառքն ու պատիվը ազգի սիրտն է:

Ռուս-ճապանական պատերազմի ընթացքում փոքրամարմին, սակայն մեծ սիրտ ունեցող Ճապոնիայի կանայք զոհաբերեցին, սիրալիրորեն մվիրեցին իրենց ամբողջ ոսկեղեններն ու զարդերը՝ պատերազմի ծախսերի համար ... ապահովեցին պատմության փառավոր էջերին մի արժանավայել տեղ դարերի մեջ, և այդ ամբողջ ազգի համար օրինակելի ինքնագոհաբերության վերևում այն կանայք էին, որոնք սերում էին ամենաազնվական ընտանիքներից:

Այսօր այդ աղքատ և ողբացող հայրենիքը ունի գուրգուրանքի և օգնության կարիք իր ընտրյալ երեխաներից, ինչպիսիք դուք եք:

Ձեր մտքերն ու կրքերը (ինչպես Ճապոնիայի կանանց և հարգարժան լորդ Կրոմերի կնոջ) կլինեն միայն անհրաժեշտ պիտույքների ձեռքբերումը հայրենիքի և ազգի սարսափելի աղետներից ձերբազատման համար, և սրբությունների գիտակցումը հայրենիքի և միգրացիոն ողջ իսլամական աշխարհի երջանիկ օրը՝ փրկության օրինված օրն է:

Հարգարժան տիկնայք!

Որպես ողջ ազգի զգացմունքների արտահայտիչ, աղաչում եմ ձեզ, հանուն այս դժբախտ ու զրկված հայրենիքի, մի քիչ խղճահարություն ցուցաբերեք... աղաչում եմ մի փոքր ձեզ զոհաբերեք մի տարվա ընթացքում, միայն աննշան ժամանակահատվածի ընթացքում և հանուն այդ նպատա-

կի, համոզեք և տրամադրեք ձեր միջավայրի ազնվական պաշտոնյաներին:

Խնդրում եմ համարձակությամբ գտնվելով ձեր քաղաքավարության և ձեր բացառիկ և հիանալի մարդկայնության շնմին, իմ աղերսանքն ու ցանկությունն ընդհանրացնում եմ սրանով!

Իմ կողմից աղերսանքը, ձեր կողմից՝ ընդունումը:

Մուսուլման խանութպաններին !

Խանութներից շատերում գրված չէ մույնիսկ տերերի անունները: Այս իրավիճակը դժվարություն է հարուցում այն հաճախորդների համար, որոնք մուսուլման առևտրական են փնտրում: Անհապաղ գրեք ձեր անունները խանութների երևացող տեղերում:

Մեկ բան ևս, բանի որ ունանք, որ մուսուլման չեն, գրում են իրենց վաճառատների վրա իրենց անունները, ասենք՝ Յակուբ ... Նեջիբ ... Մելիմ ... դուք անփութք մի եղեք և գրեք ձեր իսկական անունները, ինչպես՝ Ահմեդ, Մեհմեդ և իհարկե հայրանունի հետ միասին:

Հարկավոր չէ հիշեցնել ձեզ, որ այս ցուցանակների համար ձեզ հարկավոր է մուսուլման ցուցանակ պատրաստող:

Վաճառականներին և մեր գործընկերներին մի մեծ խնդրանք:

Ամեն օր քերթերում և պատերի վրա տեսնում ենք...այլ ազգեր նշանակություն են տալիս հայտարարություններին և շատ գումար են ծախսում: Նրանք, ովքեր հայտարարություններ են տալիս, իհարկե հիմար չեն: Այն գումարները, որ իրենք ներդնում են, իհարկե բազմակի անգամ են համում, դրա համար էլ չեն դադարում ամեն օր մոր հայտարարություններ դնել:

Այս դեպքում եկեք մենք էլ հասկանալի հայտարարության կարևորությունը:

Եկեք տեղեկացնենք մեր հաճախորդներին, թե որտեղ և ինչ ապրանքներ կգտնեն: Համոզված եղե՛ք, որ այն դրամը, որ կծախսեք այս կերպ, մի մեծ բան չի և անադար իգութ չի [անօգուտ]: Միգուցե, ավելացնելով ձեր առուծախը, առանձնահատուկ օգտակար կլինի ձեզ համար:

Փորձե՛ք, մույնպես, հաճախորդների հետ վարվել քաղաքավարությամբ և և անկեղծությամբ: Դառնացնելով որևէ մեկին, չեք շահում: Հատկապես, խուսափե՛ք հաճախորդին խաբելուց՝ հինգ-տաս փարա ավելի շահելու նպատակով: Քանի որ հաճախորդը միգուցե և երկու անգամ կարող է խաբվել:

Քանի որ եթե մեկ անգամ հասկանալի դառնա խարդախությունը, այն հաճախորդը, որը խաբվել է, սակայն մաս այն ընտանիքները, որ նրա հետ կապ ունեն, չեն այցելի մույնիսկ այդ թաղամասը, ուր գտնվում է խանութը: Եթե որևէ խանութպանի անունը հայտնի դառնա խարդախվածի պատճառով, նրա ազատությունը, ավելի լավ է թողնի առևտուրը: Մինչդեռ Ալլահը մույնպես օրհնականի խախտումը մեզ համար արգելված է համարում:

Փա՛ռք Աստծուն, մուսուլմաններն էլ կամաց-կամաց սկսեցին գնահատել տեղական ապրանքներն և մուսուլման վաճառականներին:

Եվ դուք՝ որպես մուսուլման վաճառականներ...գործընկերներ ! Խստիվ խուսափե՛ք այն կեցվածքից, որը կզսպի մեր ժողովրդի այդ տրամադրությունը և կերի նրան դարձյալ քրիստոնյա վաճառականների խանութները: Քանի որ մի հաճախորդ շահելը՝ մեծ հմտություն է [պահանջում]: Յուրաքանչյուրի հանդեպ, յուրաքանչյուր վարվելակերպում սիրալիրություն ու շիտակություն և հիմնականում՝ պարզություն:

Հատուկ ուշադրություն դարձրե՛ք հայտարարությանը ... Մինչև որ գնորդն ու վաճառողը հեշտությամբ ճանաչեն միմյանց, և երկու կողմն էլ սիրալիրությամբ և շիտակությամբ հարաբերվեն վստահությամբ: Այս հարցում մեծ պարտականությունը ձերն է: Իմ համակրոն եղբայրներ, թող Ալլահը ձեզ օգնական, պաշտպան և հենարան՝ ձեր առևտրական գործունեության մեջ:

Մի շատ կարևոր կետ

Այն գործը, որ պիտի անենք, եկեք անադմուկ և լուռ անենք...Այն, ինչ հետապնդում ենք, միայն մենք իմանանք: Ոչ թե ջրվեժի [պես], այլ անադմուկ հոսող ջրի [պես] ! Մեր քննամիները հաջողացրին իրենց նպատակին հասնել, որովհետև թաքցնում էին իրենց գաղափարները մեզանից... Եկե՛ք մենք էլ մույնը անենք !

Եկե՛ք գերծ մնանք ամեն անօգուտ, ամեն ցածր ցուցադրությունից: Վերջում մենք ենք շահողները լինելու:

Չեր գաղափարները, ձեր մտադրությունները...մեր տանջանքները երբեք չմոռանաք...բայց քննամիներին չտաք ոչ մի նմուշ ձեր գաղափարներից, մտադրություններից, դառնություններից!

Հիշեցում մուսուլմաններին

Փողոցի վաճառականների մեջ գոյություն ունեն հացի, կաթի, բանջարեղենի և սերի՝ տարբեր [ազգության] մարդիկ: Քանի որ [նրանց մեջ] շատ ռոմյոսներ և բուլղարացիներ կան, զգուշություն է հարկավոր: Քիտսի լերերի [եփած և աղած սիսեռի] վաճառողները, հացի և երմեկ դադալիֆի վաճառողները, համարյա բոլորը հույներ և ռոմյոսներ են: Հատկապես այն Քիտսի լերերի վաճառականը, որը մեղ փողոցներում պտույտներ է գործում՝ երգելով «*դոլմապապի, բիլի բամ, բիլի բամ, բիլի բամ*» իսկական հույն է:

Լապտերի և նավթի վաճառականները մույնպես մուսուլման չեն:

Քրիստոնյաները ... քանի որ չեն հանդուրժում տաք փարայի արժողության մեխակի վաճառքով զբաղվել, հիլի [կարդամոնի]՝ քսան փարայի արժեքով ... կամ խառնվել այն գործերին, որոնք շատ աշխատանք են պահանջում և քիչ շահ, կամ Միսիր Զարչիսի միջի օժանելիքի վաճառողները,

լոխում վաճառողները, եգիպտացորենի կարկանդակ՝ դադայիֆով, քնջութի հավա, լեթլեթի ... այն խանութները, որոնք փայտե կոշիկներ են պատրաստում և կրունկներ ... փալանների, դանակների, ավելների փոքր խանութները ... ինչ-որ մնաց Ուզուն Չարշիի հրդեհից հետո նրանց գործընկերներից, Յեմիշ Չարշիսի, - բացի Բալուկ Պազարի, - համարյա բոլորը ամբողջությամբ մուսուլման են:

Մի խրատական օրինակ !

Թասվիրի Էֆքյար (Tasvir-i Efkar) քերթում, առաջին էջին, երկուշաբթի 11-ի համարում [1]329 [երկուշաբթի, 11/24 նոյեմբերի 1913թ.-ի] մի նկար կար, որը մեզ այչեքեց, ինչպես նաև տարբեր ուշադրության արժանի և օրինակելի մանրամասնություններ:

Հույն ազգը շուտով Դրեդնոթի տիպի գրահակիր նավ կպատրաստի, որը կկրի «Կոստանդինոս կայսեր» անունը: Որպեսզի ձեռք բերեն այդ զարհուրելի գրահակիր նավը, որը կարժենա 75 միլիոն ֆրանկ, ծախսերի երկու երրորդը, որը երկու միլիոն օսմանյան լիրայից ավելի է, կապահովեն հանգանակություններով, որոնք տեղի կունենան օսմանյան տերությունում:

Մենք՝ չորս-հինգ տարվա մեջ չենք կարողացել կենտրոնացնել մեր նավատորմի համար նույնիսկ մեկ ու կես միլիոն լիրա:

Նրանք, գուցե մեկ տարուց քիչ ժամկետում, միայն մեր տարածքներում ... այն ռոմյոսներից, ովքեր մեր մեջ են ապրում, կհավաքեն երկու միլիոն լիրա:

Անհրաժեշտ չէ՞, արդյոք, մտածեք. «*հետաքրքիր է՝ կարո՞ղ են հավաքել*»: Թերթում տարբեր օրինակ ծառայող գրվածքների թվում, գոյություն ունի այս հատվածը.

«[...] *այդ դրամները մեզանից կշահեն, այո՛, մեզանից՝ մուսուլմաններից, թուրքերից և մեր տիկնանցից, որոնք հայտնի անուններով խանութներն են վաճում՝ ժանյակներ և տարբեր զարդեղեն գնելու: Ահա այն կետը, որը կտոր-կտոր է անում մեր սիրտը և սարսափելի վախ է առաջացնում և պետք է մեզ մտահոգի: [...]*»

Այո: Բոլորիս պիտի մտահոգի, նույնիսկ խորապես պետք է մտահոգի: Նախ և առաջ՝ յուրաքանչյուրս պետք է խորհենք, թե ի՞նչ անում է արվելու գրահակիր նավին՝ «Կոստանդինոս կայսր»... և հետո, թե ու՞մ դեմ կօգտագործվի այս գրահակիրը:

Չնայած մինչև այսօր ժողովուրդը գիտի, որ նման գրահակիրների և այն զենքի համար դրամը, որը պատրաստվում է մեզ սպանելու համար և որպեսզի ոչնչացնի մեր երկրի փառքը, ապահովվում է դարձյալ մեր հայրենակիցների կողմից, որոնք մեր մեջ են ապրում, և դեռ կան ոմանք, որոնք իրենց մեջ դեռ ուժ են գտնում, որպեսզի մտնեն այդ անդուր խանութները, քանի որ այնտեղ ավելի է ծան և ավելի պապրում ապրանքներ են վաճառվում ... քանի որ պարտված ազգի ներկայացուցիչներ ենք, որը չի կարո-

ղանում նայի ոչ մեկի աչքերի մեջ, երկրի շահի մասին մտածելու փոխարեն շարունակում են իրենց հաճույքի մասին մտածել, իրենց զարդարելու և շարունակում են չուզել նավատորմի համար նվիրատվություն տրամադրել՝ իրենց ուժերի սահմաններում:

Ո՛վ իմ Ալլահ! Գթա՛ և մի քիչ ամոթանք տուր նրանց !

Աշխարհում ամենամեծ ուժը դրամն է !

Նախ և առաջ, հիմնական աշխատանքն է բոլոր մուսուլմանների, բոլոր թուրքերի մեջ արթնացնել այլ ազգերի դրամի հանդեպ նախանձի միտքը: Բայց դուք կասե՞ք՝ գործարաններ չունենք... մեծ առևտրական ձեռնարկություններ չունենք, այն, ինչ ուզում ենք, որտե՞ղից պետք է գտնենք, որ գնենք:

Նախ և առաջ, թող ձեր սրտերում այդ նախանձը ծնվի ... տեսեք, այդ պահին դարձյալ ձեզ դժվար կթվա ձեր տեղական ապրանքներով ձեր կարիքները հոգալ և գուցե ձեր դրամը մի մուսուլմանի տաք: Այո՛, ես էլ գիտեմ, որ դեռևս չունենք՝ թելի, ասեղի, թղթի, ափսեների տեղական արտադրություն... սակայն չի՞ գտնվի մի մուսուլման, որ դրանք վաճառի: Առավել, այն ապրանքները, որոնք վաճառում են այն զարդարված խանութներում մեր հայրենակիցները [ռոմյոսները], իրենց գործարանների ապրանքները չեն ... սրանք Եվրոպայից բերված ապրանքներ են... միայն առևտրի շահը և այն գումարը, որը այդ շահից հատկացնում են հունական պետությանը, իրենց և ... գոնե մեր առևտրի շահը թող մտնի որևէ մուսուլմանի քսակը:

... Եվ մենք էլ պիտի նրանցից օրինակ վերցնենք ... Եվ մենք էլ Ամենագործի աղոթք պիտի անենք Ավերոֆի պես վեհանձն հոգով զավակների համար և նրա նման շատ ուրիշների, որ չեն տատանվում մեծ ուրախությամբ յուրաքանչյուր տեսակի զոհաբերություն կատարել իրենց՝ երկրի և ազգի համար: Քանի որ միայն այսպես կկարողանանք փրկել պետությունն ու երկիրը:

Համոզված եղե՛ք, որ դրամը ամենամեծ ուժն է աշխարհում !

Եթե ազգը հարուստ է, կառավարությունն էլ երջանիկ է:

Առավել ևս, պետության հզորությունն ու մեծությունը համահավասար է ազգի ունեցվածքի հետ: Եվ երբ ազգը աղքատ է, կառավարություններն էլ են աղքատ:

Եթե ուզենք, կարող ենք մենք էլ հարստանանք, մեր պետությունն էլ հարստացնենք:

Համոզված եղե՛ք, որ դրամը ամենամեծ ուժն է աշխարհում !

Եթե ազգը հարուստ է, կառավարությունն էլ երջանիկ կլինի:

Առավել ևս, երկրի վեհությունը համահավասար է ազգի հարստության հետ: Եվ երբ ազգը աղքատ է, կառավարություններն էլ են աղքատ: Հետևաբար, որպեսզի վերականգնենք, հարձակումների չենթարկվենք,

մեր հայրենիքը բարձրացնենք, ուժեղացնենք մեր կառավարությունը, մուսուլմանները, թուրքերը պիտի գործարքներ կատարեն միմյանց հետ !

Իրոք, եթե մենք ուզենք, կարող ենք ինքներս էլ հարստանալ, մեր պետությունն էլ հարստացնել: Եթե կամենանք, կարող ենք ստեղծել մուսուլման, թուրք առևտրականներ, որոնք մեր պետության համար կկարողանան գնել «Ավերթ»-ի պես մեծ գրահակիր նավեր: Եթե կամենանք, ապա այն մեծ և հարուստ խառնուրդները, որ պատկանում են օտարներին, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «Խաճոպուրը» ..., «Յանգուր» ... «Ալետոպուրը» ..., «Պետրոսը» ... և նրանց պես շատ ուրիշներ, կարող ենք մեկ տարվա ընթացքում սնանկացնել: Եթե կամենանք, ամբողջ Կ.Պոլսի, Ջմյուռնիայի, Տրապիզոնի, Մամուրդայի և ի վերջո բոլոր քաղաքների գործարքները կարող ենք փոխանցել մուսուլման թուրքերի ձեռքը: Այո, եթե ցանկանանք, միայն մուսուլման թուրքերի դրամով կարող ենք ստեղծել մի շարք գործարաններ, ընկերություններ, բանկեր... միայն թե ամբողջովին անցկացնենք մուսուլման թուրքերի ձեռքը:

Այո, եթե կամենանք, կարող ենք մի շարք գործարաններ ստեղծել՝ ձեռնարկություններ, բանկեր ... միայն մուսուլմանական-թուրքական դրամներով: Ինչպես մեր դավանակից թուրքերը Ռուսաստանում, կարող ենք կամաց-կամաց առևտուրը մեր ձեռքը վերցնել:

Կարճ ասած, եթե մենք ուզենք՝ ամեն ինչի կարող ենք հասնել:

Սակայն հաստատ է, որ այդպիսի բարեհաջող և հարգալից արդյունքի կարող ենք հասնել միայն մի քանի տարիների ընթացքում, երբ մտածում ենք, որ մեր ազգի ապագայի հանդեպ անտարբերությամբ, ալարկոտությամբ և անմտածվածությամբ դրան չենք հասել, արյունաքան ենք եղել:

Եկեք, ով մուսուլման թուրքեր, երդվեցեք, որ միշտ պիտի գործածեք տեղական ապրանքները և որ այն ապրանքները, որոնք չեն կարող արտադրվել՝ մեքենաներ, լուցկիներ և այլն, հաստատուն և որոշակիորեն, ընդմիջտ և ամեն դեպքում՝ մուսուլմանից պիտի գնեք:

Ահա այն ձևը, որպեսզի թիչ ժամանակ անց դառնանք հարուստ և երջանիկ:

Մի՛ ասեք, թե, ի՞նչ կլինի, եթե տասը փարայի ձիթապտուղ գնենք, քսան փարայի քացախ, մակարոն: Տասը, մույնիսկ հինգ փարան իրենց տեղն ունեն, իրենց մասը՝ մեր երկրի հարստության մեջ: Առավել, եթե չենք կարող այդքան թիչ դրամով մեր սրտերում սեր արթնացնել դեպի հայրենիքը, դեպի իսլամը, դեպի թյուրքիզմը...

Վա՛յ մեզ, ամո՛թ մեզ !

Այժմ, այն դեպքում, որ ինքներս մեզ հարց կտանք.

«Մենք՝ այսքան աղքատ, սրանք՝ այսքան հարուստ խառնուրդներ, ինչպես կարող ենք անել, որ հարստահարվեն, և սա [կարող եմ] ձեզ քացատրել.

Կառավարությունը մեկ տարվա մեջ միայն Կ.Պոլսի աշխատողների աշխատավարձերի համար տրամադրեց մուսուլմորապես հինգ միլիոն լիրա: Այս դրամների մեջ, որոնք դուրս են գալիս երկրի զանազանից, ավելացրեք անշարժ գույքի տերերի զանազան ամսավարձերը՝ իջևանա-

տների, խանութների, բաղնիքների և այլի, ինչպես նաև տարբեր առևտրականների շահերը: Ամբողջ Կ.Պոլսում մեկ տարվա ընթացքում ընդհանուր գումարը, որը ձեռքից ձեռք է անցնում, ուր-տասը միլիոն լիրայի է հասնում: Եթե ընդունենք, որ ամենաթիչը կեսը ամեն տարի մուսուլման թուրքերն են ծախսում, Կ.Պոլսում՝ գործարքային հզորությամբ չորս-հինգ միլիոն լիրա, կարող ենք մեծ և հզոր գործ անել: Քանի որ այդ գումարները դու, ես ... բոլոր մուսուլմաններն են ծախսում ... Մենք, եթե հաստատուն լինենք և մեր գումարները միայն մուսուլմաններին տանք ... ո՞վ կարող է մեզ բան ասել: Այդքան շատ դրամով ինչքա՞ն մեծ գործեր կարող են արվել:

Պետք է մտածենք. այդ չորս-հինգ միլիոնի գործարքը, երկրորդ ... երրորդ ... հինգերորդ տարվա մեջ հսկայական քայլերով կընթանա, ձյունահյուսի պես կմեծանա ամեն օր... անընդհատ կաճի և հինգ-տասը տարուց գործարաններով կլցնի մեր Կ.Պոլսի արվարձանները, բայց նաև շատ ուրիշ տեղանքներ, քաղաքներ՝ մեր խեղճուկրակ, աղքատ, մեր կարիքավոր Անատոլիայի:

Եվ այդ ժամանակ, օրինակ Մեիդանցիկում, տեսնելով «Օրոզդի-Բակ Օմեր» էֆենդի վաճառատան փոխարեն «Ահմեդ էֆենդի և գործակիցներ» խանութը՝ «Խաճոպուրսի», «Յանգուսի» և այլոց մեծ խանութների տեղում, որոնց հաճախորդների շրջանակն այսօր կազմված է համարյա ամբողջությամբ մուսուլմաններից, տեսնելով Քահյաօղուլլարի, Քարաօսման որդիների, Ուշակիզադեի, Խաջի Մուսիլդին էֆենդի վաճառատները... «Մեհմեդ Շաքիր և գործակիցներ», կոտչի մեր կուրծքը՝ մտածելով, որ այս արդյունքին հասնելու համար նպաստեցին քիչ թե շատ և մեր ներդրումն ու հնարավորությունները, մեր աչքերը կարտասվեն՝ ուրախությամբ և հպարտությամբ: Ամա՛ն, Աստված իմ, երբ թուրքերը իրար հետ գործարքներ սկսեն, երբ հնարավորինս գործածեն տեղական ապրանքները, ո՞վ գիտի, թե որքան բերկրանք կզգանք, ինչպես կցնծանք! Ո՞վ մուսուլման թուրքեր ... պարոնա՛յք, տիկնա՛յք, պատանիներ, խոջաներ. այն, ինչ պահանջում ենք ձեզանից, որպեսզի հասնենք փառավոր արդյունքի, այն բարեհաջող յուրյունքի, որով մեր մարգարեի հոգին կերջանկանա, այդքան էլ մեծ գոհաբերություն հարկավոր չէ: Չնայած որ փոքր-ինչ հոգնացուցիչ է թվում, կարծես դավանափոխություն, շուտով սովորական կդառնա: Կարևոր է առաջին հերթին մուսուլմանների խանութները սովորեք, թուրքերի, որոնք վաճառում են այն ամենը, ինչ ձեզ հարկավոր է և հետո՝ չզլանաք գնաք մինչև՝ այնտեղ, օրինակի համար, մույնիսկ տասը փարայի [արժողությամբ] լուցկու համար: Այն բաների համար, որոնք կգնվեն այն խանութներից, որոնք փոքր-ինչ հեռավորության վրա են գտնվում, որպեսզի անընդմեջ չհոգնեք, հնարավոր է առավել մեծ քանակության գնումը:

Սակայն ամենամեծ և կարևոր գործը կայանում է տեղական ապրանքների հնարավորինս շատ գործածման մեջ:

Փաստ է, որ մեր տեղական ապրանքները՝ եվրոպականների համեմատ մի տեսակ անորակ են ... մի տեսակ բանկ են երևում:

Սակայն այս անորակությունը մեր փառքը պիտի լինի ... մեր հպարտությունը ... այդ տղությունը պիտի մեզ էժան երևա, ավելի օգտակար:

Այդ դատարկ գլուխները, որոնք հպարտանում են իրենց հագած հագուստով, պճնագեղությամբ և իրենց գլխի ժապավենի գեղեցկությամբ, եթե թեկուզ մեկ անգամ հասկանալին մեր հոգու բերկրանքը՝ կոշտուկոպիտ, անգույն տեղական հագուստի մեջ ... Եթե կարողանան գնահատել այն ազգային հպարտությունը, որը զգում է ոմն, որը կարող է ասել. «*սրանք մեր տեղական ապրանքներն են ... Սա մեր գործարանի ապրանքն է...*» Եթե վախենալին, որ պճնագեղ լինելու համար ոչնչացնում են մեր թուրքական, իսլամական ինքնությունը, թույլ տալով, որ իրենց դրամը ֆրանկներն ու հույները հափշտակեն, որ այսպես մեր ձեռքերով մեր գեղեցկագույն եմք փորում ... Շատ մոտավորապես առևտրականներ և մանր արհեստավորներ չեն կարողանում ասել այդքան գեղեցիկ սիրալիր խոսքեր մեզ, ինչպես շքեղ հագնված պարոնները, որոնք ասում են. «*մեր պարոն...մեր տիկին...*»: Հատկապես ոմանք, քանի որ չգիտեն ինչպես վաճառեն, հաճախորդի հետ վարվելիս կոշտուկոպիտ արտահայտություններ են օգտագործում, ինչպես «*եթե ուզում ես՝ առ!*» և ոմանք էլ կատաղեցնելու չափ անհանգիստ են դառնում:

Այո, մոտավորապես քանի դեռ անտեղյակ են առևտրի աշխարհից, այն ցանկալի նրբությունը և քաղաքավարությունը չունեն՝ իրենց ապրանքների և վարվելաձևի մեջ:

Մենք, սակայն, եթե սկզբից անտեսենք այդ կարգի խախտումը և մեր խորհուրդներով շտկենք մեր առևտրականի վարվելաձևը, վստահ լինենք, որ քիչ ժամանակ անց...հաջորդ տարիների ընթացքում ամեն բան կկարգավորվի:

Թող հաջողացնենք զարթնացնել առևտրականի մեջ, ծառայողի մեջ, կնոջ մեջ, երեխայի մեջ և հատկապես երեխաների մեջ՝ սերը հայրենիքի հանդեպ, սերը՝ դեպի մեր ազգը, սերը՝ դեպի թյուրքիզմը: Եկեք սիրենք մեկս մյուսին՝ ինչպես մեր մորը, հորը և եղբորը: Այդ դեպքում մեր երկրում արտադրված անորակ կերպասը Եվրոպայի ամենապերճաշուք ապրանքից էլ լավը կթվա: Եվ մոտավորապես խանութների վարվելաձևը, եթե լավ մտադրություն կա և եղբայրական [հարաբերություններ] երկու կողմից, իհարկե, ընկալումով կըմբռնվի:

Ինչպես ապրանքները, այդպես էլ վարվելաձևերը՝ համուն պահանջարկի, որը գոյություն կունենա, շուտով կբարելավվեն:

Ուրեմն, եկե՛ք, ով մոտավորապես թուրքեր...որպեսզի մեր ձեռքերով չտանք թշնամուն գրահակիրների համար դրամը, որոնք մեր երկիրը կվառեն, թնդանքների և հրացանների, որոնք մեր վրա են կրակելու, այն սվինների, որոնք մայրերի կրծքերն են խոցելու, հայրերի, եղբայրների, մեր զավակների, մեր կրոնի, մեր թյուրքիզմի, եկե՛ք երդվենք մեր Ալլահին և մեր ողջամտությանը:

Հնարավոր է, - համաձայն այն բազմաթիվ օրինակների, որոնց մասին գրվում է մեր թերթերում, - այն դավաճանները¹⁹³, ովքեր Բալկանյան պատերազմի ընթացքում հեռացան այստեղից և հենց որ անցան թշնամու կողմը և մեզ խփեցին, հենց որ սպանեցին բազմաթիվ մոտավորների, թուրքերի, հենց որ վայրենություններ և հանցագործություններ գործեցին, ինչպես՝ բազմաթիվ հղի կանանց փորերը ճղեցին, բարություններում մեր երեխաներին պատառոտեցին, բռնաբարեցին մեր աղջիկներին, և ինչպես ապացուցվեց ռազմական դատարանների կողմից անկասկած հետաքննություններից, հենց որ մզկիթում հավաքեցին մոտավորների կանանց և երեխաներին, այրեցին վարսակի դեզերը և կենդանի հրկիզեցին նրանց, հետո վերադարձան այստեղ և սկսեցին առևտուր, գործարքներ անել, ինչպես հիմում: Այս սրիկա հանցագործների, որոնց գրպանները եթե խուզարկենք, հավանական է, որ շատ երիտասարդ աղջիկների ականջօղները կգտնենք, որոնց մեզանից պոկեցին, պոկելով և նրանց ականջները, նրանց կապտած մատանիները, եկե՛ք ուշադիր լինենք և չդիպչենք նրանց ձեռքերին:

Եկե՛ք չզայթակղվենք սրանցով, ովքեր չնայած ուզում են խեղդել մեզ մի կաթիլ ջրում, պերճախոս են մեր առջև...

Նույնիսկ մեր հինգ փարան եկե՛ք խնայենք և չտանք մեր թշնամիներին: Մեր դրամը, առևտուրը, ամբողջ մեր երկիրը, եկե՛ք նրանց կողմից նախանձի արժանի դարձնենք: Փորձենք միշտ գործարքներ կատարել որևէ թուրքի հետ, որևէ մոտավորանի:

Վերջապես, եկե՛ք խելքի գանք.

Եկե՛ք պատրանքներ չունենանք.

Եկե՛ք մի քիչ էլ մեր շուրջը նայե՛նք և մտածե՛նք, մտածե՛նք, մտածե՛նք !!

Հակառակ դեպքում, Աստված վկա, մեր ապագան վատ կլինի:

Մեզ բուլքիս գերի կվերցնեն, մեր տեղը էլ [հայրենիքը] ձեռքներիցս կառնեն: Եկե՛ք արթնանանք և սրի՛ցից հետո հարաբերվենք թուրքերի, մոտավորանների հետ: Եկե՛ք սկսենք այս կերպ շարժվել, և բացարձակապես հաստատ է, որ կփրկվենք: Հայրենիքը և ազգը կերջանկանան!

¹⁹³ Հավանաբար մկատի ունի այն հույն հայրենակիցներին, ովքեր որպես կամավորական գրանցվում են հունական բանակում:

ԲԱՅ ՆԱՍՏԱԿ ՌՈՍՅՈՍՆԵՐԻ ՊԱՏՏՐԻԱՐԷՆՆԵՐԸ¹⁹⁴

Բոյկոտը մուսուլմանների իրավունքը չէ:

¹⁹⁴ Վերևում հրատարակվող տեքստը՝ բաց մամակի տեսքով, ուղղված Տիեզերական Պատրիարքին, նույնպես արտասույվում է պրոֆեսոր Տոպրակ Ջաֆերի գրքից՝ Toprak Zafer, Milli İktisat-Milli Burjuvazi: Գրքում ներառված է որպես թիվ 3 բաժին՝ 181 – 183 էջերին: Որպես մամակի հեղինակ հիշատակվում է Հուսեյին Քազիմը (Hüseyin Kâzım): Այն հրատարակվեց Կ.Պոլսի՝ «Յենի Թուրան» տպարանում, 1914թ.: Հուսեյին Քազիմը (Քադրի) Hüseyin Kâzım (Kadri) համարվում է էրկրորդ սահմանադրական ժամանակաշրջանի քաղաքական գործիչներից և մտավորականներից մեկը՝ Ջիյա Գյոքալփի, Աբդուլլահ Ջեդեթի, Հուսեյին Ջահիթի, Տեվֆիկ Ֆիքրեթի և Ֆաթին Գյոքմենի խմբակից (Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret & Fatin Gökmen): Քադրի բեյի որդին (Kadri bey), որը եղել էր Տրապեզոնի վիլայեթի կառավարիչը, ծնվել է Կ.Պոլսում, 1870թ. Սողուկչեզմեում: Ավարտել է Սիջին Ջինվորական Դպրոցը և Ջնյոտհայի անգլիական Առևտրական Դպրոցը: Կարճ ժամանակամիջոցում գտնվել է Եվրոպայում: 1909թ.-ից մինչև 1911թ. եղել է Սամսունդայի և Սերբեսի սանջակների կառավարիչ (mutasarrıf) և Հալեպի ու Սալոնիկի՝ ընդհանուր կառավարիչ-վալի (vâli): 1911թ.-ի հուլիսի 21-ից օգոստոսի 27-ը ստանձնել է Կ.Պոլսի քաղաքապետի պաշտոնը: 1912թ.-ից մասնակցում էր օսմանյան խորհրդարանի աշխատանքներին որպես Սարուխանի ներկայացուցիչ (պատգամավոր) և կարճ ժամանակով դարձյալ եղել է Սալոնիկի ընդհանուր կառավարիչ-վալի: Ունեցել է կարևոր գործունեություն երիտթուրքների միջավայրում՝ Տեվֆիկ Ֆիքրեթի (Tevfik Fikret) (Mehmed Tevfik ծածկանունը) և Հուսեյին Ջահիթի (Յալչին) (Hüseyin Cahit (Yalçın)) Ն»i ÜÇ»eÇY հիմնադրեցին «Թանին» թերթը (Tanin), որը դարձավ նրանց կարևորագույն լրատվական օրգանը: Ջինադդարից հետո (Առաջին համաշխարհային պատերազմ), մասնակցում էր վերջին օսմանյան խորհրդարանում՝ որպես Այդինի ներկայացուցիչ և նրա Առաջին փոխնախագահ: Փոքրասիական պատերազմի ընթացքում (Անկախության պատերազմի), (երիտթուրքական) ազգայնականների հետ լավ հարաբերություններ պահպանելով, ստանձնեց նրանց և Կ.Պոլսի կառավարությունների միջև միջանկյալ դերը: Նույն ժամանակաշրջանում հաջորդաբար կատարեց Առևտրի, Գյուղատնտեսության և Բարեգործական հաստատությունների նախարարի պարտականությունները: Կարևոր հեղինակային գործ է թողել՝ քաղաքական և կրոնական բեմաների վերաբերյալ, ինչպես նաև գյուղատնտեսական հետաքրքրություն ունեցող այլ թեմաների: Մահացել է Թարսուսում, 1934թ.: Տե՛ս նույն տեղում՝ Gövsa İbrahim Alâettin, էջ 211.

Պարոն Պատրիարք!

Բոյկոտ գոյություն չունի: Եթե մտածենք գիտական կանոնների հիման վրա, որոնք տվյալ դարի նորամուծություններից է, կապագուցվի, որ բոյկոտ գոյություն չունի: Բոյկոտ չկա: Գոյություն ունի տնտեսական զարթոնք: Գոյություն ունի կյանքի պայքար: Գոյություն ունի կյանքի համար կիրք:

Պարոն Պատրիարք!

Մուսուլմանները, չկարողանալով հարմարվել առևտրի գիտական կանոններին, կորցրին այն առևտուրը, որն ունեին իրենց ձեռքերում՝ վատ կառավարման, վատ պահվածքի, վատ հաշվարկի, չիմացության պատճառով, պարզ ասած, քանի որ սմանկացան ազգայինի հանդեպ եռանդի, հայրենասիրության, զոհաբերության բացակայության պատճառով. նմանվեցին այն երեխաներին, որոնք, ուտում-վերջացնում են այն ունեցվածքը, որը ժառանգել են ու ստացել մեր հայրերից: Պատրաստի դրամը արագ է վերջանում: Եվ իսկապես, վերջացավ: Այսօր, մեր ձեռքերում, մեր բռի մեջ ոչինչ չի մնացել: Մեր Տնտեսության նախարարը պտույտներ է կատարում եվրոպական մայրաքաղաքներում: Փաստ է, որ տնտեսության նախարարը պիտի շրջի շուկայում: Սակայն այդ շարժման և Ջավիդ բեյի շրջագայության միջև որքա՛ն տարբերություն կա: Որովհետև մենք աղքատ ենք: Որովհետև հարստություն ստեղծելու միջոցներ չկան:

Պարոն Պատրիարք !

Մուսուլմանները անօգնական են, չքավոր, անարդարությունից տուժած: Աշխարհի յուրաքանչյուր մասում դատապարտված են գերության: Նրանք վերջին Բալկանյան պատերազմում այդ իրականությունը հասկացան այն աստիճանի, որ նրանց աչքերից արյուն հոսեց [դառը արցունք]: Եվ միայն ուրախ ծայրերը [որոնք լավում են ոչմուսուլմանների կողմից Բեյոդլույում -ամենաաղքատների, կործանարար տարիներին, - դարձան նրանց զարթոնքի ամենամեծ դուռը [լավագույն շարժառիթը]: Եվ երբ վոնդվում էին այն դռներից, ուր կքում էին, որպեսզի դրան ուզեն, ո՞վ պիտի լիներ այն մուսուլմանը, որ կկարողանար բղավել. - մուսուլմանները պիտի փող աշխատել չտվորեն:

Սա միայն մի Ալի Քեմալ կարող էր ասել: Բայց այդ բերանում այս խոսքը սազում է: Պարոն Պատրիարք, ինչպես մի Դիանանդիս, մի Խրիստոս, մի Վանգելիս, մի Արթին, մի Յանգո, էնպես էլ՝ մի Օսման, մի Մուսաֆա, ուզում են դրամ վաստակել: Խանութ է բացում: Բայց, կարծես թե, չի տիրապետում բավարարչափ տնտեսագիտության կանոններին, գիտական կանոններին: Վաղը միգուցե կկարողանա...Եկե՛ք պատկերացնենք մի Խանդապուլուս, մի Դրամմատիկոպուլուս, մի Շիշման Յանգուս ինչպե՞ս

սկսեց իր գործը, ինչպես մեծացավ: Այժմ նրանք օգնության են հասնում ինչպես Հունաստանի նավատորմին, այնպես էլ՝ այլ ջանքերին: Առավել ևս այստեղ արքայազնի պես են ապրում: Եվ նրանք են միջնորդ դառնում եվրոպական ապրանքների համար: Եվ մի մուսուլման էլ նույնն է անում: Եվ երբ խանութ է բացում, ասում է.

- Այս խանութ երբեք, ոչ մի ռոմյոս չի մտնելու: Քանի որ նրանց [ռոմյոսների] մոտ գոյություն ունի ազգային և կրոնական նախանձ: Որն էլ որ լինի այդ տեսակետը, հավատարիմ են մնում այդ կարծիքին: Այստեղ մուսուլմաններ պիտի գան:

Ինչպես մուսուլման վաճառողն է մտածում, այնպես էլ մուսուլման գնորդն է ասում.

- Ո՞ր մի քրիստոնյան է մուսուլմանի հետ գործարքի մեջ մտնում: Իսկ ես ինչ՞ու մուսուլմանից չգնեմ: Քրիստոնյան կարող է մաս հայրենակից լինել: Սակայն մուսուլմանը թե՛ հայրենակից է, թե՛ դավանակից:

Պարոն Պատրիարք, ահա՛ բոյկոտը !

Պարոն բարձրագույն կրոնական ղեկավար, խնդրում են ձեզ: Եթե վաղը թուրքերը մի քանի հույն դավաճանների պատճառով այն տարածքները, որ երբևիցե գրավել էին, դարձյալ թալանեն (Դուք կարող է դա չեք ցանկանում: Եվ դա գնահատականի հարց է) և որտեղից որ անցնեն, կոտորեն գոյություն ունեցող ռոմյոսներին (դա տեղի չի ունենում, բայց եկեք ենթադրենք) և հետո, եթե այդ լքված քաղաքում, մի թուրք խանութ բացի ... Ռոմյոսը, որը դիմացի տանն է ապրում, կգնա թուրքի խանութ ... Խնդրե՛մ, պատասխանե՛ք, պարոն Պատրիարք...

Պարոն Պատրիարք! Կռիվներում ընկածները, դավաճանների զոհերը, որոնց դուք հայրենակից եք անվանում, իրենց գերեզմաններում են գտնվում: Նրանց արյունը դեռևս հոսում է: Կործանված տներից դեռևս ծուխ է ելնում: Կորցրած պատիվը սգում է: Հետո [սա] բոյկոտ չէ:

Պարոն Պատրիարք !

Մուսուլմանները անարդարության զոհեր են, պատճառաբանված, անօգնական: Որք երեխան ինքն է իր պորտը կտրում: Մենք էլ դա ենք անում: Մի անհանգստացե՛ք, սակայն, ոչ թե պարտադրանքով, բռնի ուժով, անօրինությամբ, անտեղի մոլեռնությամբ: Քանի որ այդ պահին, որ կառավարությունն էլ որ լինի, սրան կխանգարի: Ամոքահար կլինենք քաղաքակիրթ աշխարհի առջև: Արդարև, մեզ մոլեռնող կրոնագրեմ: Սակայն մի ազգի զարթոնքը, մի ազգի սթափվելը մոլեռնություն չէ: Միգրացե, Եվրոպան պիտի ուրախանա, քանի որ այսօրվա պարտք ունեցողները վաղվա հարուստները կդառնան: Այժմ չկա մի ուժ, որ մուսուլմաններին ստիպի վերադառնալ սթափման և զարթոնքի ճանապարհից:

Բանկեր կբացեն, խանութներ: Մուսուլմանը կսիրի մուսուլմանին: Նրան ձեռք կմեկնի:

Դուք, ձեր մեղսակիցները՝ անհայտ ազգության թերթերը, թող շարունակեն ծաղրել: Երկու-երեք ամիսների ընթացքում Կ.Պոլսում 450 խանութներ բացվեցին: Դրան են վաստակում:

Պարոն Պատրիարք !

Այդքան խելք ունեք, այդքան խորհրդականներ: Հարցրե՛ք. եթե արտադրանքն ու սպառողնը շարունակվեցին նույն անհամապատասխան տեմպերով, սպառողը քա՞նի օրում կսնանկանա: Հարցրե՛ք: Այս վիճակում, այս աղքատության վիճակի մեջ, որում այսօր գտնվում ենք, ինչպես չիջանք ավելի ցածր, և կրկին փա՛ռք Աստծո:

Մենք սպառողներ ենք: Պետությունը վարկերով է վճարում աշխատավարձը: Կերակրում է ծառայողներին մուրացկանությամբ: Գոհնե մի մուսուլման հաջողացրել է փրկվել պետական գանձարանին ծանրություն լինելուց...

Պարոն Պատրիարք !

Խնդրեմ: Մուսուլմանները մինչև ե՞րբ պիտի լռեն: Այլ երկրներում ապրում են ազգային հուզմունքներ, տեղի են ունենում հայրենասիրական ցույցեր: Շափահարում են: Այստեղ, եթե մի մուսուլման ելնի, օրինակի համար, օգտագործելով իր իրավական, ավանդական և մարդկային իրավունքը և պահանջի բոլորից հարգանք դեպի պաշտոնական լեզուն, ռոմեական (հունական) թերթերը անմիջապես կխոսեն սրիկաների, հետադիմականների, մոլեռնողների մասին: Միճդե՛ղ [հակառակը] մաս Լքենքի մի փոքր զինետան բննարկումը այստեղ արձագանքում է հայրենասիրական ցույցերով:

Պարոն Պատրիարք !

Մեծահոգություն ցուցաբերեք: Որքա՞ն ռոմյոսներ դրան տվեցին Նավատորմի հանձնաժողովին: Երկու միլիոն ժողովրդի միջից՝ հինգը ոչինչ են: Նույնիսկ բացառություն չեն: Գոյություն չունեն: Որքա՞ն ռոմյոսներ մասնակցեցին նվիրատվությանը, ինչ-որ բան տվեցին այս կերպ... Որքա՞ն քրիստոնյաներ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին այս հայրենիքի համար: Որքա՞ն ռոմյոսներ իսկապես բանակում ծառայեցին:

Այս թեմաների շուրջ կատարված սրիկայությունների մասին դուք պատմեք: Ձեր ձեռքում եք բռնել Ֆատիհի գալիստը [որը ձեզ վստահեց Մեհմեդ Նվաճողը]: Գոհնե, եթե նույնիսկ պատմություն չգրեք, ինչպես ձեր նախահայր Կրիստոփոլոսը, ձեր երախտագիտությունը ցուցաբերեք Օսմանի բարձր պետության հանդեպ, մի՛ դարձեք Մահմուդ II-ի պատրիարքի [Գրիգորիս V] պես, որի մահապատժի հիշողությունը պահպանեք ռոմյոս-

ների համար՝ որպես դարավոր վեհաժողովի տեսակ, փակելով [փակ պահելով] Պատրիարքարանի դարպասը: Մի՛ նմանվեք նրան: Եթե ձեր ազգի լավն էք կամենում, ասեք նրան՝ մուսուլմանների հետ լավ ապրեք, մի վիրավորեք նրանց զգացմունքները: Ճանաչե՛ք քաղաքական իրավունքը [հարգե՛ք ձեր համաքաղաքացիների իրավունքները]: Չե՛ք կարող Ռումելիում [ձեր] վայրենի բռնավորության հիշողությունը ոչնչացնել: Աշխատե՛ք գոնե մեղմացնել այն !

Նրանք [մուսուլմանները] շատ տանջանք են տեսել: Մեծ բռնության են ենթարկվել իրենց հայրենակցի կողմից մի օր, մինչ նրան սուրճ են հյուրասիրել և փորը կշտացրել: Նա, ով նրա [մուսուլմանի] տունը թալանեց, նրա կնոջը բռնաբարեց, նա, ով իր տունը քարոքանդ արեց,՝ իր հարևանն էր: Այժմ, փորձելով իր ապրուստը վաստակել, որպեսզի գոյատևի, մուրացկանություն անի, դարձյալ նրա կողմը պիտի շրջվի:

Ողորմացե՛ք ի վերջո ! Ի՞նչ ենք տալիս, որ պահանջենք:

Ահա՛, պարո՛ն Պատրիարք, մի կարող հոգևոր հովիվը այսպես է անում: Նրանց, ովքեր նրա շուրթերին են նայում, այսպես է ղեկավարում: Հակառակ դեպքում, եթե սկսենք տարբերակումը (ինչու խանութ է բացում, ինչու մուսուլման է, մուսուլմանի սիրեց, նրա խանութ գնաց, քանի որ մուսուլմանը ձեռնարկություն է հիմնում), նրա պատիվն էլ է ընկնում: Եվ նրա՝ ազգի կողմը շրջվող հայացքները ամբողջովին փոխվում են:

Լավ գիտցե՛ք, պարոն Պատրիարք!

Բոլորս գոյություն ունին: Գոյություն ունի պարտականություն, զարթոնք, պարտք: Մենք ոչ ոքի չենք պարտադրում: Չենք ճնշում: Առաջին հերթին դա մեր կրոնն է արգելում: Երկրորդ հերթին՝ սա կառավարության պարտականությունն է: Մակայն կառավարությունը չի կարող խոչընդոտել մուսուլմանների զարթոնքը: Դա նրանց հնարավորություններից վեր է: Երբ դուք աշխատում եք, մենք չենք կարող նստել: Երբ դուք դրամ եք վաստակում, մենք չենք կարող մուրալ: Երբ դուք այս հողի ճակատագրի հանդեպ հետաքրքրություն չեք ցուցաբերում, մենք չենք կարող ձեզանով հետաքրքրվել: Այն հացը, որ մեր ձեռքերում է, չենք կարող ուրիշին տալ: Մուսուլմանների հետ գործաբք կանենք: Մուսուլմաններին կօգնենք: Այլահը կօգնի այն մուսուլմաններին, ովքեր իրենց մամաններին են օգնում: Մենք հավատում ենք Այլահին: Գիտենք արդարադատության ուղին: Եվ աղոթում ենք, որ փրկության ճանապարհին վերադառնան նրանք, ովքեր հեռացել են արդարադատությունից:

Համոզված եղե՛ք, որ չենք մոռանա ձեզ համար էլ աղոթել, պարոն Պատրիարք !

Յակովոս Զ.Ակցոլու

Անիծված առյուծի բնաջնջումը

Հունարենից թարգմանությունը՝	Լիլիթ Վարդանյանի
Խմբագիր՝	Սիմոն Գրքաշարյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Համիկ Պետրոսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 09.04.07թ.:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Ֆորմատ՝ (70 × 100) 1/16:
Թուղթը՝ «օֆսեթ»: 9.5 պ. տպ. մամ.:
Շարվածքը՝ համակարգչային:
Տառատեսակը՝ Times Armenian:
Պատվեր՝ 307՝ Տպաքանակ՝ 1500

Հայաստանի Պետական Ճարտարագիտական

Համալսարանի տպարան

Երևան, Տեքյան 105 Հեռ.՝ 52-03-56

مَحْمَد بْنَ مُحَمَّدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

یونان ایله اقدوا عطا اتمامك اور زره عهد و میثاق
انجمنه اولان تا جریری اها بیمزه طاقتمو اور زره

بُيُوتُ قَوَاتِ اَزْهَبِ سَبْتِي

طرفین سعادتمند و منزه - هر یک خود را از دست دیگری اعدا اولنا ده شهادت نامه در

AVIS AU PUBLIC

DIPLOME DE PARTICIPATION

DÉLIVRÉ PAR le

SYNDICAT DE BOYCOTAGE

Organisé contre les marchandises helléniques

هه هه هه هه

هه هه هه هه

Յակոբոս ԶԱՅԳՈՂՈՒՆ ծնվել է Աթենքում:
Ավարտել է Պանդիո համալսարանի (Հունաստան,
Աթենք) Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետը և հետևել է
Քուֆորի համալսարանի (Թուրքիա, Ստամբուլ)
մագիստրական դասընթացներին՝ որպես
պետական կրթաթոշակառու: Թեկնածուական
տիտղոսը (նույն գիտության բնագավառում) ստ-
ացել է Արիստոտելի անվ. Սալոնիկի համալսարա-
նում (Հունաստան, Սալոնիկ): Աշխատել է Հունաս-
տանի Պատերազմի թանգարանի երկրորդ վար-
չությունում որպես հետազոտող: 1994-ից դասա-
վանդում է «Քաղաքական պատմություն» առար-
կան Հունական Ոստիկանության սպայական
դպրոցում: 2003-ին որպես 19-20-րդ դդ. Օսմանյան և
Թուրքական պետության պատմության մասնա-
գետ՝ ընտրվել է Դիմոկրիտեսի անվ. Թրակիայի
համալսարանի Սևծովյան երկրների լեզուների, բա-
նասիրության և բաղաբանության ֆակուլտետի
դասախոս: Համագործակցում է պատմության
ուսումնասիրության և հետազոտական տարբեր
կենտրոնների հետ, մասնակցել է Հունաստանում
և արտերկրում անցկացված բազմաթիվ կոն-
ֆերանսների, սիմպոզիումների, կլոր սեղանների և
այլն: Նրա գործերը հրատարակվել են Պատերազ-
մի թանգարանի, Հունական պատմության ուսում-
նասիրության կազմակերպության և այլոց կողմից: